

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

SILKWAY ХАЛЫҚАРАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ФАКУЛЬТЕТІ

ЮНУСОВ М.Б., АҒАБЕКОВ А.Ю., ТУРАЛИНА С.М.

АҚША, НЕСИЕ, БАНКТЕР

пәнінен лекциялар мен практикалық сабақтар тапсырмаларының жинағы

«Туран-Астана» университеті
КІТАПХАНА
Инв.№ 65135
Алматы, 2021

УДК 336(075.8)

ББК 65.26я7

A22

SH.KWAY Халықаралық университетінің оқу-әдістемелік кеңесінің қаулысы бойынша іс қағазы № ____ 2021 ж. баспаға ұсынған.

Пікір жазғандар:

Коптасва Г.П. – экономика ғылымдары кандидаты, доцент, Мирас университеті.

Құралбасва А.Ш. – экономика ғылымдарының докторы, профессор, SH.KWAY халықаралық университеті «Экономика және бизнес» кафедрасының меңгерушісі.

Камалов А.А. – экономика ғылымдары кандидаты, SH.KWAY халықаралық университетінің аға оқытушысы.

A22 Юнусов М.Б., Агабеков А.Ю., Туралина С.М.

«АҚША, НЕСИЕ, БАНКТЕР». Лекциялар мен практикалық сабақтар тапсырмаларының жинағы: Оқу құралы. Қайта өңделген, толықтырылған басылым. Алматы: "Отан" баспасы, 2021. -182 б.

ISBN 978-9965-20-730-3

Оқу құралы экономика бағытындағы бакалаврларға арналған «Ақша. Несие. Банкер» пәнінің бағдарламасына сәйкес келеді.

Оқу құралы «Ақша. Несие. Банкер» пәні бойынша лекциялар және практикалық сабақтарды дайындауға және өткізуге арналған. Материал елдің қазіргі ақша-несие жүйесін құрайтын негізгі элементтер туралы және шет елдер несие жүйесінің жұмыс ерекшеліктері туралы жан-жақты түсінік береді.

Бұл басылым студенттерге «Ақша. Несие. Банкер» теориясының қазіргі жағдайы туралы түсінік қалыптастыруға, заманауи ақша, несие, төлем, банк жүйелері мен олардың элементтерін құру және жұмыс істеу процестерін талдауға мүмкіндік береді.

Оқу құралы жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттарына және оқытушыларға арналған.

ББК 65.26я7

ISBN 978-9965-20-730-3

© Юнусов М.Б., Агабеков А.Ю., Туралина С.М., 2021.

© "Отан" баспасы, 2021

Кіріспе

Қазіргі әлемде ақша өте үлкен рөл атқарады. Олар басқа тауарлар мен қызметтер құнының әмбебап баламасы болып табылатын тауар ретінде қарастырылады. Осыған байланысты ақша айналымын қалай реттеуге болатындығын, оның ел экономикасына қандай әсер ететінін және ақша теориясының эволюциясы қандай екенін білу маңызды. Ақша тұжырымдамаларын қалыптастыру және жетілдіру экономикалық және қоғамдық-саяси жағдайларға байланысты.

Оқу құралы қазіргі экономикадағы ақша, несие және банктердің мәні мен рөлін зерттеумен байланысты ең күрделі мәселелерді қарастырады.

Банк жүйесінің функционалды даму деңгейі тұтастай алғанда экономиканың жетілу деңгейін көрсетеді және сонымен бірге оның одан әрі дамуы мен өсу әлеуетін анықтайды.

Әр түрлі ақша - несие қатынастарының мәні туралы жүйелі түсінік студенттерде «Ақша, Несие, Банктер» пәнін оқу процесінде қалыптасады. Ақша және несие саласында алынған базалық білім мен құзыреттер көптеген салаларда, оның ішінде банк, валюта салаларында табысты кәсіби қызметтің кепілі болып табылады.

Пәнді оқытуда теориялық білімді шоғырландыратын және ойлауды дамытуға ықпал ететін тәуелсіз жұмысқа үлкен мән беріледі. Осы мақсатта әр бөлімнің соңында практикалық тапсырмалар мен өзін-өзі бақылауға арналған тест сұрақтары енгізілген.

Бөлім 1. Ақша

1 тарау. Ақшаның мәні, қызметтері және түрлері

Түйінді сұрақтар:

- 1.1. Ақшаның мәні және қасиеттерін қалыптастыру
- 1.2. Ақшаның қызметтері мен рөлі
- 1.3. Ақшаның формалары мен түрлерінің эволюциясы

1.1. Ақшаның мәні және қасиеттерін қалыптастыру

Ақшаның тарихи категория ретінде пайда болуы мен даму процесінің басталуы б.з.д. 7-8 мыңжылдығына жатады. Экономикалық қатынастардың тарихи дамуы барысында ақшаның табиғаты өз қызметтерін орындау формасы, түрлері мен тәсілдері бойынша өзгерді.

Ақшаның пайда болуы

Ақшаның пайда болуының объективті қажеттілігі тауар алмасудың қажеттілігінен туындайды және өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың дамуымен байланысты. Ақшаның пайда болуының алғашқы шарты – күнкөріс шаруашылығынан тауарға кошу, бұл өнімді артық, яғни өндірушінің қажеттіліктерінен асатын көлемде өндіруге мүмкіндік берді. Артық өнімдер басқа өндірушіден артық пайда ретінде жасалған мүлдем басқа қажеттіліктерді қанағаттандыратын басқа өнімдерге айырбасталуы мүмкін. Тұтынушылық қасиеттері бойынша мүлдем басқа тауарлармен алмасу үшін оларды бір-біріне теңестіру керек болды, яғни тұтынушылық қасиеттері бойынша салыстыруға келмейтін еңбек өнімдерін сандық түрде өлшеуге мүмкіндік беретін ортақ нәрсені табу. Бұл тұжырымдаманы еңбек құндылық теориясының жақтаушылары анықтады, атап айтқанда К. Маркс, және кез-келген тауардың мәні басқа тауарға айырбастау кезінде осы өнімді өндіруге жұмсалатын шығындардың белгілі бір мөлшерін бағалау ретінде көрінеді ақыл-ой және физикалық энергия (өнімнің тұтынушылық қасиеттерінен алшақтатылған дерексіз жұмыс) немесе оның құны. Тауар алмасу айырбасталатын тауарлардың тең құнын сандық өлшеу немесе айырбастаудың баламалылығы (баламалылығы, баламалылығы) талаптарын сақтау шартымен ғана мүмкін болады. Мұндай өлшеу үшін ақша қажет.

Ақшаның пайда болуының екінші шарты тауар өндірушілердің мүлдіктік оқшаулануымен анықталады. Бұл оқшаулау тауарға, демек, оны айырбастауға меншік құқығын береді. Сізге тиесілі емес тауарларды айырбастауға болмайды, өйткені бұл құқық тек айырбасталатын тауарлардың иелеріне тиесілі.

Ақшаны қалыптастыру процесі тауар өндірісі мен алмасуды дамыту процесіне тікелей байланысты. Ол ақша арқылы жүзеге асырылатын табиғи

(бартерлік) алмасудан қазіргі заманғы электронды ақшаны пайдалануға дейінгі дамудың белгілі бір кезеңдерінен өтті.

Бастапқыда бартерлік алмасу пайда болды: тауар-тауар. Сатып алу-сату актісі сирек болатын кезең, айырбастау нысаны да кездейсоқ немесе жеке болды. Тауарлық өндіріс өскен сайын ол біртіндеп өседі. Ол көптеген тауарлар арасында қажетті эквивалентті табу қажеттілігімен (біркатар аралық есептеулерден кейін) байланысты айырбастаудың кенейтілген формасымен алмастырылды, бұл алмасуды едәуір қиындатты. Тауар алмасуды одан әрі арттыру нәтижесінде жалпы айырбастау нысаны пайда болады, яғни жергілікті нарықтарда ең танымал тауарлар бөлінеді, оларды ыңғайлы жерде ыңғайлы уақытта қажетті тауардың қажетті мөлшеріне айырбастауға болады. Мұндай тауарлар мал, астық, тұз, піл сүйегі, раковиналар және т. б. болды. Тауар өндірісінің дамуы металдардың жалпы айырбастау құралы ретінде бөлінуіне әкелді. Ақша тауарлары ретінде алдымен темір, мыс, қалайы, қорғасын пайдаланылды. Ақша айырбастау нысаны біртіндеп пайда болды. Асыл металдардың табиғи қасиеттеріне байланысты (біртектілік, бөліну, сақтау) оларға әмбебап эквиваленттің рөлі жүктелді. Ақша айырбастаудың пайда болуымен бүкіл тауар әлемі қарапайым тауарларға және жалпы құнның баламасы рөлін атқаратын арнайы тауарларға – ақшаға бөлінді.

Алтынның жалпы құн баламасына айналуы оның пайдалану құнын екі есеге арттырды. Алтын тек өнеркәсіптік қажеттіліктер мен зергерлік бұйымдар үшін ғана емес, сонымен қатар монеталар жасау үшін де қолданыла бастады.

Сондықтан «ақша» және «ақша тауары» ұғымдары бастапқыда тауарлық сипатқа ие арнайы тауар болып табылатын күміс және (немесе) алтын ақша айналысқа түскен кезде ғана сәйкес келді.

Бірте-бірте монеталардағы алтын ақшаның қағаз түрімен алмастырылып, ақша тауарының қызметін жоғалтты, яғни оны демонетизациялау болды. Сондықтан қазіргі заманғы ақша тауарлық табиғатын жоғалтты және тауар емес. Осылайша, ақшаны арнайы өнім ретінде анықтау қазіргі ақшаға қолданылмайды.

Ақшаның мәні мен қасиеттері

Ақшаны көбею процесінде адамдардың әлеуметтік қатынастарының материал-дандырылған нысаны болып табылатын әмбебап құндылық баламасы ретінде анық-тауға болады.

Ақшаның мәні үш қасиеттің бірлігінде көрінеді:

- 1) жалпыға ортақ тікелей алмасу қасиеті;
- 2) жалпыға бірдей айналым қасиеті;
- 3) жалпыға бірдей тану қасиеті.

Ақшаның осы қасиеттер бірлігінің болуы ақшаның ақшалай емес төлем құралдарынан (вексельдер, чектер, банк карталары) басты айырмашылығы болып табылады.

Ақшаның тағы бір қасиеті – олардың өтімділігінің жоғары деңгейі. Ақша-бұл ең өтімді актив, өйткені оны иесі барлық Міндеттемелерді қарапайым

аудару немесе шоттарға жазу арқылы өтеу үшін пайдалана алады. Қолма-қол ақша (монеталар, қазынашылық билеттер, банкноттар) абсолютті өтімділікке ие, ал қолма-қол ақшасыз ақшаның өтімділігі (талап етілгенге дейінгі банктік шоттардағы қаражат) төмен.

1.2. Ақшаның қызметтері мен ролі

Ақшаның қызметтері

Ақшаның қызметтері оларды пайдалану ерекшеліктерін және субъектінің көріну формасын сипаттайды.

1. Құн өлшемі қызметі. Ақша тауарлардың және басқа да игіліктердің құнын және пайдалылығын (пайдалану құнын) олардың бағаларын белгілеу арқылы білдіру үшін пайдаланылады. Баға тауардың құны мен пайдалылығының ақшалай көрінісі ретінде әрекет етеді. Тауардың бағасы орташа алғанда оның құнына тең, бірақ сұраныс пен ұсынысқа байланысты өзгеріп отырады және одан да жоғары немесе одан төмен болуы мүмкін. Құн өлшемінің қызметі баға арқылы әр түрлі тауарлардың құнын бірдей, сапалы біртекті және саңдық жағынан салыстырылатын шамалар ретінде көрсету болып табылады. Өзіндік құны бар күміс және алтын ақша құнды өлшеу және өлшеу үшін пайдаланылады және жалпы құн өлшемі ретінде қызмет ете алады. Өзінің ішкі құны жоқ ақша (тенгемен, доллармен немесе фунтпен және т.б. көрсетілген) тек өлшей алады.

Айта кету керек, ақша тауарларды өлшеуге мәжбүр етпейді, тауарлар өзіндік құн ретінде өлшенеді. Ақша әр түрлі тауарлар құнының арақатынасына баға белгілеу арқылы анықтауға мүмкіндік береді. Ақшаның өзінде баға жоқ. Олардың сатып алу қабілеті бар, бұл олардың белгілі бір тауарлар мен қызметтерді айырбастау қабілеті деп түсініледі.

Құнды өлшеу қызметінің маңызды ерекшелігі-оны ақылмен ұсынылған, яғни идеалды немесе есептелген ақша орындайды.

Құнды өлшеу қызметі баға масштабы негізінде жүзеге асырылады. Бұл әр түрлі тауарлардың бағаларын салыстыру үшін қажет. Баға шкаласы-бұл ақшаның техникалық қызметі, олар құнды өлшеу қызметін орындайтын құрал.

2. Айналым құралы қызметі ақша тауарды (қызметті) қолма-қол ақшаға сатып

алу немесе сату кезінде тауар алмасу процесіне қызмет көрсету үшін пайдаланылатынын білдіреді. Ақша тауарды (қызметті) қолма-қол ақшаға сатып алу немесе сату кезінде тауарлардың айналымы процесінде (Т-Д-Т) делдал ретінде әрекет етеді. Демек, есептелген (ақылға қонымды) ақшамен орындалатын құндылық өлшемінің қызметінен айырмашылығы, айналым құралы қызметін нақты ақша орындайды.

Ақшаны айналым құралы ретінде пайдаланудың негізгі шарты-оларды қоғамдық мойындау.

Айналым құралының қызметін осы мемлекеттің аумағындағанды төлем құралы болып табылатын қолма-қол ақша орындайды. Кейбір елдерде жоғары инфляция жағдайында айналым құралы қызметін шетел валютасы атқарады.

Айналым құралы қызметінің ерекшелігі-оны орындау кезінде тауарлар мен ақшаның параллель (карама-қарсы) қозғалысы жүреді. Сатушы өз тауарларын оның ақшалай баламасына айырбастайды. Бұдан шығатыны, тауар айналымы үшін қажетті ақша мөлшері ең алдымен сатылатын тауарлардың бағасымен және олардың санымен, яғни сатылатын тауарлардың бағаларының сомасымен анықталады. Ақша бірлігі бірнеше сауда-саттыққа қызмет көрсететіндіктен, айналысқа қажетті ақша мөлшері оның айналым санына, яғни ақша айналымының жылдамдығына (Аж) байланысты болады. Демек, тауар айналымының ақшаға қажеттілігі (ТААҚ) ақша айналымының жылдамдығына бөлінген тауарлар бағасының (ТБС) сомасымен анықталады.

$$\text{ТААҚ} = \text{ТБС} / \text{Аж} \quad (1.1)$$

3. Төлем құралының қызметі тек тауарлардың (қызметтердің) ғана емес, сонымен қатар капиталдың қозғалысын делдалдау арқылы жүзеге асырылады. Бұл функцияда ақша несиелік қатынастарға қызмет көрсету үшін, сондай-ақ ешқандай балама алуды қажет етпейтін төлемдер үшін қолданылады. Олар төлем құралының қызметін қолма-қол ақшамен де, қолма-қол ақшасыз нысанда да орындайды.

Төлем құралының қызметі тауарлар мен қызметтерді төлемді кейінге қалдыру арқылы сату кезінде пайда болды, яғни несие бойынша, қарыз Міндеттемелері (вексельдер) айналым құралы ретінде қызмет етеді, ал ақша оларды өтеу кезінде төлем құралы ретінде пайдаланылады.

Осылайша, төлем құралы ретінде ақша тауарды сату кезінде туындаған қарыз Міндеттемесін өтеу арқылы айырбастау процесін аяқтайды несие; айналым құралы ретінде олар тауар биржасындағы делдал болып табылады. Сондықтан төлем құралы қызметінде айналым құралы қызметінен айырмашылығы, ақша қозғалысы тауарлардың қозғалысынан салыстырмалы түрде дербес жүреді.

4. Жинақтау құралының қызметі оларды сатып алу және төлем құралдарының

резерві (запасы) ретінде қалыптастыру үшін ақшамен орындалады, бұл олардың иелеріне болашақта кейінге қалдырылған төлемге қабілетті сұраныс пен борыштық Міндеттемелерді өтеу құралы болып табылатын кез келген тауарды немесе қызметті сатып алуды қамтамасыз етеді.

Жинақтау қызметі қолма-қол ақшамен де, қолма-қол емес ақшамен де орындалуы мүмкін. Банк жүйесінің дамуы және қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жағдайында жинақтау басым болады, яғни банктік шоттардағы қаражаттың ұлғаюы түрінде.

Жинақтау құралы қызметінің ерекше жағдайы қазынаны қалыптастыру құралы болды. Қазынаны қалыптастыру құралының ақша қызметі деп монетарлық алтынның (құймалар мен монеталардың) жинақталуы түсініледі.

Ақша қазынасының қызметтері (монеталар, құймалар):

- Қазына ақша айналымының Автоматты стихиялық реттеушісі болды;
- қазыналар банкнот айналымының тұрақтылығын қамтамасыз етті.

Қазіргі заманғы алтын қазыналар ақшаның инфляциялық құнсыздануынан сақтандыру құралы ретінде пайдаланылады. Ресми алтын қорлары халықаралық өтімді актив ретінде қызмет етеді, оны сату арқылы сіз әлемдік нарықта тауарларды сатып алуға немесе халықаралық қарызды өтеуге қажетті шетел валютасын ала аласыз. Қазіргі кезеңде қазынадан алынған алтынды ұлттық немесе әлемдік нарықта сатып алу немесе төлем құралы ретінде тікелей пайдалануға болмайды, сондықтан ақша емес.

* **5. Әлемдік ақша қызметі** оны халықаралық қатынастарға қызмет ету үшін пайдаланады. Әлемдік ақша қазіргі уақытта екі функцияны орындайды:

- халықаралық төлем құралы;
- халықаралық резервтік құрал.

Халықаралық төлем құралы қызметінде әлемдік ақша төлем балансының сальдосын өтеу, халықаралық несиелерді беру және өтеу, қолма-қол ақшасыз есеп айырысу арқылы әлемдік нарықта тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу кезінде пайдаланылады. Әлемдік ақша халықаралық резервтік құралдың қызметін жекелеген мемлекеттердің, халықаралық қаржы институттарының, сондай-ақ коммерциялық банктердің валюталық резервтерін қалыптастыру кезінде орындайды.

Металл ақшаның елдер арасында еркін қозғалысы жағдайында алдымен күміс пен алтын әлемдік ақша қызметін атқарды. Халықаралық қатынастарға қызмет ету үшін ұлттық монеталар құймаларға айналды, құймалар түрінде олар әлемдік нарыққа келді, сол жерден олар қайта өңделгеннен кейін ішкі ақша айналымына оралды.

Ең бастысы әмбебап төлем құралы болды, онда ақша төлем балансының сальдосын жабу үшін пайдаланылды, яғни елдің халықаралық талаптары мен міндеттемелерінің іс жүзінде қалыптасқан қатынасы. Төлем баланстарын теңестіру алтынды әкету және әкелу арқылы жүзеге асырылды.

Жалпы сатып алу құралы ретінде алтын сыртқы сауданың дамуының алғашқы кезеңдерінде ғана қолданылды. XIV ғасырда сыртқы экономикалық есептеулерде вексельдер кеңінен қолданылады. Несие мен халықаралық банктік байланыстардың дамуына байланысты алтын тек төтенше жағдайларда, мысалы, табиғи апаттар, егіннің бұзылуы және т. б. жағдайда әмбебап сатып алу құралы ретінде қызмет етті.

Байлықты абсолютті әлеуметтік материалдандыру ретінде алтын байлықты бір елден екінші елге беру құралы болған кезде жұмыс істеді. Ресми алтын қорлары да қоғамдық байлықты материалдандыру болды.

Қазіргі кезеңде алтын халықаралық өтімді актив ретінде қызмет етсе де, әлемдік ақша қызметін атқармайды. Әлемдік ақша қызметі:

- жетекші ұлттық валюталар және ең алдымен резервтік (негізгі) валюталар (АҚШ доллары);

- халықаралық және өңірлік ақша бірліктері - халықаралық несиелік-қаржы институттары шығаратын ұлттықтан жоғары валюталар (Еуропалық Орталық банк басқаратын орталық банктердің Еуропалық жүйесі шығаратын еуро).

Ақша қызметтері арқылы экономиканы дамытуда белсенді рөл және ақша айналымы мен өндірісті дамытуда тығыз қарым-қатынастың болуы көрінеді.

Ақшаның рөлі

Ақшаның рөлі көп қырлы.

- Ақша жалпы ішкі өнімді (ЖІӨ) құру, бөлу және қайта бөлу процестеріне қатысу арқылы қоғамдық капиталдың айналымына делдал болады.

- Ақша макроэкономикалық тепе-теңдіктің маңызды факторы болып табылады. Ұлттық экономиканың ұзақ мерзімді теңгерімді өсуіне қол жеткізу ақша сұранысы мен ұсынысының теңгерімсіз мүмкін емес. Бұл экономикалық өсу сапасын арттырудың, оның жоғары және тұрақты қарқынын сақтаудың қажетті шарты болып табылады.

- Ақша-сыртқы экономикалық қатынастар саласының маңызды факторы.

- Ақшаны несиелен қатар экономиканы ақшалай реттеу үшін пайдалануға болады. Ұлттық ақша бірлігінің ішкі және сыртқы тұрақтылығы ұлттық экономикадағы ішкі және сыртқы макроэкономикалық тепе-теңдіктің маңызды алғышарты болып табылады. Сондықтан ұлттық ақша бірлігінің тұрақтылығын қамтамасыз ету көптеген елдерде ақша-несие саясатының мақсаты болып табылады.

- Ақша тауар бағаларын белгілеу, тауарларды сатудан түскен кірісті оларды өндіру шығындарымен салыстыру үшін қолданылады.

- Есеп ақшасы құнды бағалау үшін қажет, онсыз статистикалық және бухгалтерлік есеп жүргізу, кәсіпорындардың қаржылық және экономикалық қызметін бақылау, өндіріс тиімділігін арттыру жолдарын анықтау мүмкін емес.

Ақша айналымы мен төлем құралдарының қызметтерін орындау тауар алмасуды жеңілдетуге, айналым шығындарын азайтуға мүмкіндік береді. Ақша иесі өзіне қажет өнімді сатып ала отырып, тауарлардың бағасы мен сапасын бақылайды, бағаның төмендеуін және өндіріс тиімділігінің жоғарылауын ынталандырады. Ақшаның төлем құралы қызметін орындаудағы сәтсіздіктер (әсіресе төлем дағдарысы кезінде төлемдер жаппай болған жағдайда) экономикаға күрт теріс әсер етеді.

Ақшаны жинақтау құралының қызметін орындау арқасында кеңейтілген көбею үшін капитал көздерін қалыптастыру жеделдетіледі, несиелі капиталының көздері қалыптасады. Жинақтау қызметіндегі ақша өндіріске, қоғамдық капиталды құруға қызмет етеді, ұлттық табыстықалыптасу процесінде, бөлу және қайта бөлуге және іске асыруға маңызды рөл атқарады. Ақшаның жинақталуы төлем қабілетті сұраныстың көлемі мен құрылымына, демек өндіріске әсер етеді.

Экономиканың жаһандануы жағдайында, ұлттық экономикалардың сыртқы факторларға тәуелділігі күрт өскен кезде, сыртқы экономикалық қатынастардағы ақшаның рөлі ерекше. Әлемдік ақша әлемдік қаржы ағындарын жинақтау және қайта бөлу процестеріне, капиталдың бір елден екінші елге құйылуына, елдер арасындағы тауарлар мен қызметтердің қозғалысына қызмет көрсетуге делдал болады.

Әлемдік нарықтың ұлттық экономикаға әсер ету құралдарының бірі-ұлттық валюта бағамы. Оның деңгейі сыртқы саудаға, ұлттық өнімнің әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігіне, капиталдың экспорты мен импортына, ақша айналымының жағдайына, инфляция деңгейіне және бүкіл өндіріс процесіне айтарлықтай әсер етеді.

1.3. Ақша формалары мен түрлерінің эволюциясы

Ақша формаларының эволюциясы

Ақша эволюциясы әлеуметтік еңбек бөлінісі, тауар өндірісінің пайда болуы мен дамуы, ұлттық және әлемдік нарықтардың қалыптасуы, несие қатынастары мен банк ісінің дамуы, мемлекеттің нығаюы, оның экономикалық рөлінің күшеюі, банк саласындағы ғылыми-техникалық революция, жаһандану процесі нәтижесінде өндіріш күштер мен өндірістік қатынастардың сапалы өзгеруімен байланысты.

Тарихи тұрғыдан ақшаның екі түрі болды: **толыққұнды және толыққұнды емес.**

Толыққұнды ақша. Толыққұнды ақша тауарлық сипатқа ие болды, өзіндік ішкі құны болды. Толыққұнды ақшаға металл ақша кірді: күміс пен алтыннан құймалар мен монеталар. Толыққұнды ақшаның ерекшелігі олардың номиналды құны негізінен олардағы металдың құнына сәйкес келді.

Толыққұнды ақшаның сатып алу қабілеті (олардың белгілі бір тауарлар мен қызметтерге айырбастау қабілеті) олардың құрамындағы металдың құнына байланысты болды. Алтын (күміс) монетаның салмағы неғұрлым көп болса, соғұрлым оның сатып алу қабілеті соғұрлым жоғары болды.

Толыққұнды ақшаның жоғары формасы алтын монеталар болды.

Толыққұнды ақша біртіндеп толыққұнды емес ақшаға ауыстырылады, алтынның демонетизациясы немесе алтынның ақша тауарларының қызметтерін жоғалту процесі жүреді.

Алтынды демонетизациялау процесінің себептері:

1. Еркін бәсекелестік капитализм дәуірінде ең үлкен дамуға ие болған алтын айналым жүйесінің сәйкес келмеуі, тауар өндірісінің экономикалық дамудың жаңа сатысындағы қажеттіліктеріне жауап береді.

2. Несие және несие қатынастарын дамыту.

3. Мемлекеттің экономикалық рөлін күшейту.

4. Алтын өндірудің өсуімен салыстырғанда тауар-ақша қатынастарының қарқынды дамуына байланысты ақша қажеттілігінің тез өсуі.

5. Алтын ақшаны пайдаланудың қымбаттығы.

Толыққұнды емес ақша. Алтынды алмастырған толыққұнды емес ақша тауарлық табиғатын жоғалтады, өзіндік ішкі құны жоқ. Толыққұнды емес ақшаның бүкіл массасын өндіруге жұмсалатын елеулі шығындарға қарамастан, әрбір қағаз-ақша бірлігін өндіруге жұмсалатын шығындар оның номиналымен салыстырғанда өте аз және шексіз аз. Сондықтан, толыққұнды ақшадан айырмашылығы, толыққұнды емес ақшаның жалпыға бірдей танылуы олардың ішкі құнымен емес, экономикалық агенттердің эмитентіне олардың мемлекет заңдастырғанына деген сенімімен қамтамасыз етіледі.

Толыққұнды емес ақшаның түрлері:

- қағаз ақша-қазынашылық билеттер;
- несиелік ақша-қолма-қол (банкноттар) және қолма-қол емес (талап етілгенге дейінгі банк шоттарындағы қаражат, депозиттік ақша);
- ұсак (билонды) монеталар.

Толыққұнды емес ақша белгілер, күн өкілдері болып табылады.

Айналым процесінде өзіндік құны жоқ толыққұнды емес ақша олардың сатып алу қабілетін анықтайтын өкілдік құнды алады.

Толыққұнды емес ақшаның барлық массасының өкілдік құны айналыстағы тауарлардың (ақша айналымының жылдамдығын ескере отырып), яғни ол (масса) айырбасталатын тауарлардың құнымен айқындалады.

Басқаша айтқанда, бұл ақша айналымының қажеттілігіне тең.

Егер біз толыққұнды емес ақша массасының сатып алу қабілеттілігін (САҚ) ретінде, ал товар айналымының ақша қажеттілігін (ТААҚ) ретінде белгілейтін болсақ, онда біз аламыз

$САҚ = ТААҚ =$ сатылатын тауарлар бағасының сомасы/ақша айналымының жылдамдығы (1.2)

Ақша айналымының қажеттілігі, яғни төмен ақша массасының өкілдік құны мен сатып алу қабілеті байланысты:

- сатылатын тауарлар санынан;
- осы тауарлардың бағасы;
- ақша айналымының жылдамдығы.

Ақша айналымының қажеттілігі, демек, айналымдағы ақша мөлшеріне байланысты емес.

Қағаз ақшалар

Қағаз ақшаның пайда болуы ақшаның номиналды құнын нақтыдан бөлудің ұзақ процесінің нәтижесі болды. Бұл ақшаның айналым құралы ретінде жұмыс істеуінің өтпелі сипатымен байланысты.

Қағаз ақшаға екі ерекшелік тән болды.

Бірінші ерекшелігі, олардың сатып алу қабілетін анықтайтын өкілдік құны болды.

Екінші ерекшелігі олардың айналысының сипатымен байланысты, өйткені олар табиғаты бойынша тұрақсыз болды және бюджет тапшылығын жабу үшін шығарылғандықтан, яғни ақша айналымының қажеттілігін ескерместен және алтынға бөлінбегендіктен құнсызданды. Ауыстырудың болмауы артық қағаз ақшаны айналымнан шығару механизмі жұмыс істемегенін білдірді. Демек, тауар айналымының қажеттілігінен тыс шығарылған қағаз ақша айналым арналарында тоқтап қалды» және құнсызданды, яғни ақша бірлігінің сатып алу қабілетінің төмендеуі байқалды.

Ақша құнсыздануының нысандары:

- ішкі-ішкі нарықтағы тауарларға қатысты құнсыздану, яғни тауарлар бағасының өсуі;
- сыртқы-шетел валютасына қатысты құнсыздану, яғни ұлттық валюта бағамының азаюы.

Несиелік ақша және оның түрлері

Несиелік ақша-бұл ақша қасиеттеріне ие банктер шығаратын несиелік құндылық белгілері. Қағаз сияқты, олар толыққұнды емес ақшаның бір түрі, өйткені олардың өзіндік ішкі құны жоқ және олардың сатып алу қабілеті өкілді құнмен анықталады.

Несиелік ақша мен қағаз ақша арасындағы айырмашылықтар:

1) Біріншіден, олар тек құндылық белгілері ғана емес, сонымен бірге несие белгілері де бола отырып, несие сипатына ие. Несиелік табиғаты несиелік ақшаның банктік операциялар негізінде пайда болатындығына байланысты, бұл банктердің міндеттемелері;

2) екіншіден, эмитент бойынша қағаздардан ерекшеленеді. Қағаз ақшаның эмитенті қазынашылық (қаржы министрлігі) болды, ал несиелік ақшаны банктер шығарады;

3) үшіншіден, қамтамасыз етумен ерекшеленеді. Қағаз ақша ештеңемен қамтамасыз етілмеген, несиелік ақша эмитент банктердің активтерімен қамтамасыз етілген;

4) төртіншіден, қағаз және несие ақшалары айналымының заңдылықтары бірдей емес. Егер қағаз ақшасы табиғатта тұрақсыз болса, онда несие ақшасы тұрақты немесе құнсыздануы мүмкін.

Несиелік ақшаны шығару төрт арна бойынша жүзеге асырылады:

1. Шаруашылыққа несие беру;
2. Мемлекеттік несие;
3. Бағалы қағаздарды сатып алу;
4. Шетел валютасын сатып алу.

Несиелік ақшаға қолма-қол ақша (банкноттар) және қолма-қол емес айналымдағы ақша (қолма-қол емес ақша), сондай-ақ талап етілгенге дейінгі банк шоттарындағы қаражат (депозиттік ақша) жатады. Кейбір дереккөздерде вексельдер, чектер және банк карталары төлем айналымындағы қолма-қол ақшаны алмастыратын ақша деген қате түсінік бар. Алайда, бұл төлем

құралдары жалпы айналым және өтімділіктің жоғары деңгейі сияқты ақша қасиеттеріне ие емес, сондықтан олар ақшаға жатпайды.

Банк карталары (несиелік және дебеттік) - электронды төлем құралы, электронды ақша деп аталатын түрлердің бірі. Электрондық ақша - бұл арнайы Электрондық құрылғының көмегімен басқарылатын электронды түрдегі ақша, бірақ бұл құрылғы барлық жерде бола бермейді, бұл оларды әмбебап айналым қасиеттерінен айырады. Осы жағдайларға байланысты вексельдер, чектер, банк карталары несиелік айналым құралдары деп аталды. Несиелік айналым құралдарын ақшаның барлық қасиеттері жоқ несиелік құндылық белгілері ретінде анықтауға болады. Ақша болмай, несие құралдары аз шығын қаупі бар ақшаға оңай қол жеткізе алады. Сондықтан оларды ақша суррогаттары немесе квазигендер деп атайды. Квазиакшаларға мерзімді және жинақ депозиттері, шетел валютасындағы депозиттер, депозиттік сертификаттар, кейде қысқа мерзімді мемлекеттік бағалы қағаздар кіреді. 1.1 - кестеде ақша мен ақша суррогаттарының нысандары мен түрлерінің жіктелуі келтірілген (квазиакша).

Кесте 1.1

Ақша және квазиакша формаларының, түрлерінің жіктелуі

Ақша мен квазиакша-ның формалары	Ақшалар мен квазиакшалардың түрлері
Толыққұнды ақшалар	Металл ақшалар Алтын және күміс құймалар Алтын және күміс монеталар
Толыққұнды емес ақшалар	Қағаз ақшалар(қазыналық билеттер) Несие ақшалар: банкноталар(қолма – қол ақшалар) Талап етілгенге дейін қаражаттар(қолма-қолсыз ақшалар) Майда монеталар
Квазиакшалар	Несиелік айналым құралдары: вексельдер; чектер; банк карталары. Депозиттер мерзімді, жинақ, шетел валютасында. Депозиттік сертификаттар. Қысқа мерзімді мемлекеттік бағалы қағаздар.

Ақша формасы және квазиакша түрлері

Толыққұнды ақша-бұл металл ақша.

Алтын және күміс құймалар. Алтын және күміс монеталар.

Толыққұнды емес ақша қағаз ақша (қазынашылық билеттер). Несиелік ақша: банкноттар (қолма-қол ақша).

Талап етілгенге дейінгі шоттардағы қаражат (қолма-қол емес ақша). Ұсақ монеталар.

Квази-ақша несиелік айналым құралдары: вексельдер; чектер; банк карталары. Депозиттер мерзімді, жинақ, шетел валютасында.

Депозиттік сертификаттар.

Қысқа мерзімді мемлекеттік бағалы қағаздар.

Банкноттар – бұл банктің, қазіргі уақытта орталық банктің міндеттемесін білдіретін қолма-қол несиелік ақшасы.

Талап етілгенге дейінгі банктік шоттардағы қаражат (депозиттік ақша) – бұл банктер қолма-қол ақшасыз нысанда шығаратын несиелік ақша. Банкноттар сияқты, олар банктердің міндеттемелері.

Депозиттік ақшаны құрудың екі негізгі әдісі бар:

1) банктердің қолма-қол ақшасыз нысанда несиелік беруі, яғни қарыз алушының шотына несиелік сомасын есепке жатқызу.

Бұл жағдайда айналымдағы ақша мөлшері артады;

2) банктердің салымдарға қолма-қол ақша қабылдауы. Айналымдағы ақша саны өзгермейді: салымшы банкноттарды депозитке «айырбастайды» (айналымдағы банкноттар саны азаяды, ал депозиттік ақша көбейеді).

Криптовалюталар

Қазіргі тәжірибеде арнайы квазиақша жүйесіне соңғы онжылдықта таратылған виртуалды ақша – «криптовалюталар» деп аталуы керек. Көп жағдайда криптовалюта төлем құралдарының ерекше түрі ретінде қолданылады, сондықтан ақшамен байланысты.

Криптовалюта материалдық емес және іс жүзінде сандық валютаның коды (түрі) болып табылады, оның шығарылуы мен есебі криптографиялық әдістерге негізделген және реттелмейді. Ресми түрде, бұл тауарға немесе қызметке айырбастауға болатын бонустың бір түрі ретінде әрекет етеді.

Криптовалюталарды шығару «өндіру» немесе майнинг арқылы жүзеге асырылады. Майнинг-криптовалюта транзакцияларының блок тізбегін құру үшін компьютерлік станциялардың қуатын пайдалану процесі. Әр блок хэш алгоритмдерін қолданатын құрудың дұрыстығы мен күрделілігінің белгілі бір өлшемдеріне сәйкес келуі керек. Сондықтан, криптовалюталардың бастапқы құны-жұмсалған электр энергиясының құнына тең болады.

Криптовалюталардың қайталама құны оларға деген сұраныспен анықталады. Ол үш түрлі болуы мүмкін:

1) спекулятивті-инвесторлық (қымбат сатуға үміт артып криптовалютаны сатып алу);

2) тауарларды сатып алу (криптовалютатөлемімен);

компанияларды қабылдайды, негізінен фаст-фуд желілері: Kill Fish фаст-фуд барлары, Subway- дiңкейбiр мейрамханалары, сондай-ақ «Ракета» сағаттық зауыты. Қазақстан Ұлттық банкі оларды тауарларға (жұмыстарға, қызметтерге) немесе тенгемен және шетел валютасымен айырбастауды әлі қолдамайды.

2 - тарау. Ақша айналымы және оның құрылымы

Түйінді сұрақтар:

2.1. Ақша айналымының мәні. Қолма-қол және қолма-қол ақшасыз айналым

2.2. Ақша айналымы заңы. Ақша массасы және ақша айналымының жылдамдығы

2.3. Қазақстанда қолма-қол ақшасыз есеп айырысу

2.1. Ақша айналымының мәні. Қолма-қол және қолма-қол ақшасыз айналым.

Ақша айналымының мәні

Ақша айналымы ұғымы мен онын құрамдас бөліктері «ақша айналымы», «ақша айналымы», «ақша айналымы» және «төлем айналымы» сияқты ұғымдарды ажыратуды қамтиды.

Ақша айналымы-ақша қолма-қол ақша мен қолма-қол ақшасыз ақша қозғалысын қоса алғанда, төлем құралы ретінде қызмет етеді.

Төлем айналымы-бұл елде қолданылатын әртүрлі төлем құралдарының қозғалысы.

Ақша айналымы-бұл ақша белгілерінің қолма-қол және қолма-қол ақшасыз нысандарда үздіксіз қозғалу процесі.

Ақша айналымы-бұл белгілі бір кезеңдегі қолма-қол және қолма-қол ақшасыз түрдегі барлық төлемдердің жиынтығы.

Төлем айналымы қолма-қол ақша және қолма – қол ақшасыз айналымдағы ақша қозғалысын, сондай-ақ басқа төлем құралдарының: айналыстағы құралдар деп аталатын чектердің, вексельдердің, депозиттік сертификаттардың қозғалысын-айналым құралдары мен төлем құралдарын қамтиды.

шоттар бойынша жазбалар түрінде қолма-қол ақшасыз айналымдағы ақша бірлігінің қозғалысынан айырмашылығы өзгермейтін түрде қатысатын қолма-қол ақша айналымы.

Төлем айналымының екінші бөлігі ақша-төлем айналымы деп аталды, онда ақша төлем құралы ретінде жұмыс істейді, оның ішінде қолма-қол ақша мен қолма-қол ақшасыз ақша қозғалысы.

Ақша қозғалысын көрсететін елдің ақша айналымы олардың арасындағы айналымнан тұрады:

- Ұлттық банк және коммерциялық банктер;
- коммерциялық банктер;
- коммерциялық банктер және олардың клиенттері (кәсіпорындар, ұйымдар, халық);
- кәсіпорындар мен ұйымдар, олардың және халықтың арасында;
- * - жеке тұлғалар;
- банктер мен түрлі қаржы институттары, сондай-ақ соңғысы мен халық арасында.

Қазақстанда ақша-төлем айналымын нормативтік-құқықтық реттеуде тиісті заң ерекше орын алады.

«Ұлттық төлем жүйесі туралы» ҚР Заң жобасы ақша қаражатын аудару жөніндегі операторлардың (электрондық ақша қаражаты операторларын қоса алғанда), банктік төлем агенттерінің (қосалқы агенттердің), төлем агенттерінің, пошта байланысы ұйымдарының Қазақстанның заңнамасына сәйкес төлем қызметтерін көрсетуі кезінде, төлем жүйелері операторларының, төлем инфрақұрылымы қызметтері операторларының (ұлттық төлем жүйесі субъектілерінің) қалыптасқан жиынтығы негізінде елде төлем қызметтерін көрсету тәртібін реттейді.

Ұлттық төлем жүйесінің негізгі қызметтері қажет:

- төлем айналымына қатысушылардың борыштық міндеттемелерін реттеу және есепке алу;
- бірыңғай ережелер мен стандарттармен реттелетін ақша аударымына қатысты төлем жүйесінің субъектілері арасындағы қатынастарды ұйымдастыру.

Ұлттық төлем жүйесін құру ақша-төлем айналымының төмендегі негізгі міндеттерін қамтамасыз етуді көздейді:

- үздіксіздік;
- қауіпсіздік;
- тиімділік;
- әділдік.

Қолма-қол ақша айналымы

Қолма – қол ақша айналымы-бұл қолма-қол ақша белгілерінің қозғалысы: қағаз купюралар мен ұсақ монеталар түріндегі банкноттар. Монетаны барлық елдерде, әдетте, мемлекеттік қазынашылық шығарады, ал орталық банк оларды банкноттармен бірге номиналды немесе жалпы құны бойынша қазынадан сатып алады.

Қолма-қол ақшамен есеп айырысу үшін олардың эмиссиясына монополиялық құқығы бар орталық банк шығаратын банкноттар пайдаланылады. Қазіргі заманғы банкноттар мәжбүрлі ресми бағытқа ие және оларды есептеу кезінде жоққа шығаруға болмайды, ал олардың шығарылуы фидуциарлық, яғни алтынмен қамтамасыз етілмеген.

Банктерге несие беру кезінде жүзеге асырылатын банкноттардың эмиссиясы вексельдермен және басқа да банктік міндеттемелермен, мемлекетке несие беру кезінде – мемлекеттік борыштық міндеттемелермен қамтамасыз етіледі, ал шетел валютасын сатып алу кезінде шетел валютасы мен алтынның өзі қамтамасыз етеді. Осылайша, банкнот эмиссиясын қамтамасыз етуді орталық банктің активтері орындайды.

1991 жылдан бастап біздің елімізде ақша айналымын несиелік және қассалық жоспарлаудан қассалық айналымдардың болжамдарын жасауға көшу жүзеге асырылды. Олардың негізгі мақсаттары-Қазақстанда, банктердің аймақтары мен мекемелерінде қолма-қол ақшаға деген қажеттілікті анықтау және соған сәйкес ақша айналымын тұрақтандыру шараларын әзірлеу. Болжамдар банктердің қассаларына барлық қолма-қол ақша түсімдерінің көлемі мен көздерін, оларды кәсіпорындарға, ұйымдарға, мекемелерге және жеке тұлғаларға берудің мөлшері мен нысаналы бағытын, сондай-ақ эмиссиялық нәтижені, яғни оларды шығару немесе айналымнан шығару сомасын көрсетеді.

Қассалық айналымды болжау бойынша барлық деңгейдегі банктердің негізгі міндеті жасалған есептеулердің сенімділігі мен шынайылығына қол жеткізу және айналымдағы қолма-қол ақша массасының өзгеруін анықтау. Қолма-қол ақша түсімдерін ұлғайту, оларды эмиссияны шектеу мақсатында үнемді пайдалану жөніндегі іс-шараларды әзірлеу де маңызды кезең болып табылады.

Қолма-қол ақша талап етілмейтіндігіне қарамастан, қолма-қол ақша айналымын ұйымдастыруда оларды шешуді талап ететін бірқатар проблемалар бар:

- ақшаның түпнұсқалығын тексеру технологияларын практикалық қолдану;
- стратегиялық жоспарлауды енгізуді кеңейту: қолма-қол ақша жеткізудің логистикалық желісін оңтайландырудың ең жақсы тәсілдері;
- банк жүйелерінде қолма-қол ақша айналымының жабық циклын қолдану;
- екі есе аз қорлармен қолма-қол ақшаның қол жетімділігін арттыру (арналарды қайта өңдеу және оңтайландыру);
- таратылатын банкноттарды өңдеу бойынша операцияларды басқару;
- банкоматтарға жұмсалатын шығындарды азайту мен инкассация құны арасын-дағы теңгерімді ұстап тұру.

Осы проблемалар тізіміне сүйене отырып, қорытынды жасауға болады: қолма-қол ақша айналымын ұйымдастыруға байланысты көптеген мәселелер бар және жаңа проблемалар қайтадан шешілген орынға келеді. Қолма-қол операциялардың ерекшелігі барлық елдерде бірдей жүзеге асырылатындығында. Оларды дамытудың негізгі бағыты қассалық қызмет көрсету процесінің барлық кезеңдерін автоматтандыру, сондай-ақ оңтайлы

технологиялық шешімдерді әзірлеу аясында оларды түпкілікті біріктіру болып табылады.

Қолма-қол ақшасыз айналым

Қолма-қол ақшасыз айналым барлық елдерде басым болады және чектермен, несиелік карточкалармен, төлем тапсырмаларымен, электрондық төлем құралдарымен және өзге де есеп айырысу құжаттарымен (қазынашылық вексельдермен, сертификаттармен және т.б.) қызмет көрсетіледі.

Қолма-қол ақша және қолма-қол ақшасыз айналымдар арасында өзара байланыс және өзара тәуелділік, өйткені ақша үнемі айналымның бір саласынан екіншісіне ауысады. Бұл жағдайда қолма-қол ақша белгілерінің нысаны банктегі депозитке ауысады және керісінше. Банктегі шоттарға қолма-қол ақшасыз қаражаттың түсуі ақша беру үшін қажетті шарт болып табылады. Сондықтан қолма-қол ақша және қолма-қол ақшасыз айналым елдің бірыңғай ақша айналымын құрайды.

Қолма-қол ақшасыз ақша айналымы қолма-қол ақшасыз есептеулерде көрініс табады, бұл жазбаша құжаттар мен электронды қаражаттың материалдық айналымы түрінде құжат айналымы арқылы жүзеге асырылатын төлемдер. Экономикалық дамыған елдердегі классикалық құралдар мен есеп айырысу әдістері – чектер, аударымдар, ұстап қалу, вексельдер. Сонымен қатар, қазіргі уақытта электронды төлемдер (электронды ақша) үшін карталар мен терминалдар арқылы есептеулер кеңінен қолданылады.

Вексель-бұл вексельдің иесіне (вексель ұстаушыға) немесе оның нұсқауы бойынша басқа адамдарға белгілі бір мерзімге дейін белгіленген ақша сомасын төлеу туралы вексель берушінің (борышкердің) сөзсіз ақшалай Міндеттемесін куәландыратын бағалы қағаз.

Вексельдердің негізгі түрлері:

Жай вексель-бұл вексель берушінің белгілі бір соманы вексель ұстаушыға немесе оның бұйрығына белгіленген мерзімде төлеуге міндеттемесі бар бағалы қағаз.

Аударым векселі-бұл вексель берушінің (трассанттың) белгілі бір соманы үшінші тұлғаға (бірінші вексель ұстаушыға, ремитентке) немесе оның бұйрығына белгіленген мерзімде төлеуге арналған шартсыз жазбаша бұйрығы бар бағалы қағаз.

Қаржылық вексель несие мәмілелерін ақшалай нысанда ресімдеу кезінде пайдаланылады. Ол банк, қазынашылық, жергілікті билік органдарының векселі ретінде қолданылады.

Коммерциялық (тауарлық) вексель тауарларды сатып алу-сату жөніндегі мәміле негізінде туындайды. Сатып алушы мәміле кезінде қажетті ақша сомасы болмаса, сатушыға оның орнына басқа төлем құралын ұсынады-вексель, өзінің немесе басқаның, бірақ индоссацияланған (берілу жазбасы бар).

Чек-бұл банк төлеуші ретінде әрекет ететін вексельдің бір түрі. Бұл клиенттің ағымдағы шотын жүргізетін банкке чекті ұсынушыға немесе чекте көрсетілген басқа тұлғаға белгілі бір соманы төлеуге сөзсіз бұйрығы.

Чектің кімнің пайдасына жазылғанына байланысты чектер бөлінеді:

- атаулы, басқа тұлғаға беру құқығынсыз белгілі бір тұлғаға жазылған;
- индоссамент бойынша басқа тұлғаға беру құқығымен белгілі бір тұлғаға жасалған ордерлік;
- ұсынушы-алушыны көрсетпей, көрсетілген сома чекті ұсынушыға төленуі тиіс.

Чектер келесі негізгі функцияларды орындайды:

- 1) банктегі ағымдағы шоттан ақша алу құралы ретінде әрекет етеді;
- 2) айналыс және төлем құралы (тауарларды сатып алу, борыштарды өтеу кезінде) болып табылады;
- 3) қолма-қол ақшасыз есеп айырысу құралы болып табылады.

Қазіргі уақытта экономикалық дамыған елдерде, әсіресе АҚШ, Канада, Ұлыбритания, Францияда чектер маңызды рөл атқарады.

Төлем құралдарын таңдауға заңнамалық актілер немесе нормативтік шектеулер де әсер етуі мүмкін.

1950 жылдардың ортасынан бастап батыс елдерінде экономикалық белсенділіктің өсуіне және халықтың едәуір бөлігін банктік қызмет көрсету саласына тартуға байланысты қағазбастылықтың күрт өсуі байқалды. Бұл банктерді электронды жабдықтар мен телекоммуникациялық желілерді қолдана отырып, ақпаратты өңдеудің және берудің жаңа әдістерін қолдануға итермеледі.

Электрондық құралдарын қолдану айтарлықтай жеңілдетеді басқармасы безналичными есебімен. Клиенттерге банк автоматтары, магниттік карталар және микропроцессорлық карталар, электрондық төлем терминалдары және үй терминалдары ұсынылады.

2.2. Ақша айналымы заңы. Ақша массасы және ақша айналымының жылдамдығы

Ақша айналымы заңы

Айналымдағы ақша мөлшері мен олардың экономикалық айналымының қажеттіліктері арасында тығыз байланыс бар, оның бұзылуы ұлттық ақша бірліктерінің құнсыздануына, өндіріс пен тұтастай экономиканың дамуындағы теңгерімсіздікке әкеледі.

Толыққұнды емес ақшаның пайда болуымен қажетті ақша массасының айналымын қамтамасыз ету ақша-несие саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды Есепіне айналады.

Бұл мәселені шешудің кең таралған тәсілдерінің бірі-И.Фишердің алмасу теңдеуі.

Математикалық алмасу теңдеуін формула түрінде ұсынуға болады:

$$MV = P \cdot Q, \quad (1.3)$$

$$M = P \cdot Q / V, \quad (1.4)$$

мұндағы М-бір жыл ішінде осы қоғамда айналыста жүрген ақшаның орташа саны;

V-игіліктерге айырбастаудағы ақша айналымдарының орташа саны,

$$V = E / M;$$

E-ақша айналымының жалпы көлемі, яғни жыл ішінде тауарларды сатып алуға жұмсалатын ақша сомасы;

P-әрбір сатып алынатын тауардың орташа бағасы;

Q-тауарлар саны.

Тауар айналымы мен төлемдерді қамтамасыз ету үшін қажетті ақша мөлшерін марксистік түсіндіру бар, оны келесі формула түрінде ұсынуға болады:

$$M = BT - K + Tc - OT\theta / A, \quad (1.5)$$

мұндағы М-айналысқа қажетті ақша мөлшері;

BT-өткізілген тауарлар мен қызметтер бағасының сомасы;

K-несиеге сатылған тауарлар бағасының сомасы;

Tc-міндеттемелер бойынша төлемдер сомасы;

OT-өзара өтелетін міндеттемелер;

A-сол атаудағы ақша бірлігінің айналымы.

Алтынға айырбасталмайтын банкноттардың жұмыс істеуі жағдайында ақшаға сұраныс байланысты:

- жалпы ішкі өнімнің шамасынан;
- ақша айналымының жылдамдығы;
- баға деңгейі;
- қарыз қаражатының қолжетімділігі;
- депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді;
- экономикалық дамудың сапалық көрсеткіштері және т. б.

Ақша ұсынысына несие жүйесінің өкілдері: коммерциялық банктер, Ұлттық банк, қаржы министрлігі және т. б. қызметінің нәтижелері әсер етеді.

Ақша ұсынысы негізінен анықталады:

- мемлекеттік бюджет тапшылығымен;
- халықтың ақшалай табысының деңгейі;
- банк жүйесінің даму деңгейі, қолма-қол ақшасыз есеп айырысу, несиелік ресурстардың болуы және т. б.

Ақшаға сұраныс пен ұсыныстың арақатынасы ақша айналымының жай-күйін анықтайды: егер айналымда экономикаға қызмет көрсету үшін талап етілгеннен көп ақша болса, онда ақшаның құнсыздануы, инфляция пайда болады.

Ақша массасы

Ақша айналысының негізгі сандық көрсеткіштеріне ақша массасы мен ақша базасы жатады.

Ақша айналымының маңызды көрсеткіштерінің бірі – ақша массасы-қолма-қол ақшаның және қолма-қол ақшасыз айналымның жалпы көлемі. Ақша массасын бақылау елдің экономикалық саясатының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені қазіргі қоғамда ақша есеп айырысу құралына қарағанда әлдеқайда маңызды рөл атқарады, олар елдегі экономикалық белсенділік деңгейіне тікелей әсер етеді.

Айналыстағы ақша массасы ақша агрегаттарының мөлшерімен сипатталады, олардың құрамы мен саны жекелеген елдерде айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл қондырғыларды құру принципі барлық артықшылықтарсыз мүлдем өтімдіден мүлдем өтімдіге дейін рейтинг жасай аласыз, содан кейін аз өтімді қаражатқа дәйекті түрде қосыла отырып, сіз М1, М2, М3,..., МР көрсеткіштерін ала аласыз.

Ақша массасы – жеке тұлғаларға, кәсіпорындарға және мемлекетке тиісті және шаруашылық айналымына қызмет ететін сатып алу және төлем құралдарының жиынтығы.

Белгілі бір күндегі және белгілі бір кезеңдегі ақша айналысының сандық өзгерісін талдау үшін, сондай-ақ ақша массасының өсуі мен көлемін реттеуге байланысты шараларды жасау үшін әр түрлі көрсеткіштер пайдаланылады. Ондай көрсеткіштерді ақша агрегаттары деп атайды. Ақша агрегаттары - ақша массасының көлемі мен құрылымының агрегатталған (жиынтық) көрсеткіштері.

Өнеркәсібі жағынан дамыған елдердің қаржылық статистикасында ақша массасын анықтау барысында төмендегідей ақша агрегаттары қолданылады:

М1 агрегаты, яғни ол айналыстағы нақты ақшаларды (банкноттар мен монеталарды) және банктегі ағымдық шоттардағы қаражаттарды қамтиды;

М2 агрегаты, ол М1 агрегаты қосылған коммерциялық банктердегі мерзімді және жинақ салымдарынан (төрт жылға дейінгі) тұрады;

М3 агрегаты, ол М2 агрегаты қосылған арнайы несиелік мекемелердегі жинақ салымдарын құрайды;

М4 агрегаты, ол М3 агрегаты қосылған ірі коммерциялық банктердегі депозиттік сертификаттардан тұрады.

АҚШ-та, ақша массасын анықтауда төрт ақша агрегатын, Жапония мен Германияда – үш, Англия мен Францияда – екеу, Ресейде – үш ақша агрегаттары пайдаланылады.

Қазақстан Республикасында Ұлттық банктің 12.01.1995 ж. Директорлар кеңесімен N 2 хаттамасымен бекітілген «Ақша массасын, ақша базасын анықтау әдісі және ішкі және сыртқы активтерді анықтау барысында баланстық шоттарды жіктеу туралы ережесіне» сәйкес ақша базасы мен ақша массасы есептеледі.

Аталған ережеге сәйкес, ақша базасы (MB) – бұл міндеттемелерге жататын резервтік және бастапқы ақшаларды білдіреді. ол мынадай формулада есептеледі:

$$MB = CIC + RR + DCB$$

мұнда,

CIC – айналыстағы нақты ақшалар;

RR – міндетті резервтер;

DCB – екінші деңгейдегі банктердің ұлттық банктегі қоршоттағы қаражаттары.

$$CIC = L (H + C),$$

мұнда,

H – айналысқа шығарылған банктік билеттер;

C – айналысқа шығарылған монеталар.

Қазақстандағы негізгі ақша агрегаттарына, қазіргі кезде ақша-несие статистикасын жасау және талдауда қолданылып жүрген, ақша базасы мен белгіленуі M3 – ақша массасы жатады. Ақша массасы құрылымына мынадай ақша агрегаттары жатады:

• M0 (айналыстағы қолма-қол ақша, немесе банк жүйесінен тыс ақша);

• M1 = M0 + банктік емес заңды тұлғалар мен халықтың теңгедегі аудармалы депозиттері;

• M2 = M1 + теңгедегі басқа да депозиттер және банктік емес заңды тұлғалар мен халықтың шетел валютасындағы аудармалы депозиттері;

• M3 (ақша массасы) = M2 + банктік емес заңды тұлғалар мен халықтың шетел валютасындағы басқа да депозиттері.

Мұндағы,

• *Аудармалы депозиттер* – 1) әрқашан айып-пұлсыз және шектеусіз атаулы құнымен ақшаға ауыстырылады; 2) чектің, траттаның немесе жиро-кепілдіктің көмегімен еркін айналады; 3) төлемдер жүргізуде кеңінен қолданылады. Аудармалы депозиттер қысқа ақша массасының бір бөлігін құрайды.

• *Басқа депозиттер* – негізінен ол, белгілі уақыт аралығынан кейін ғана алынатындығы немесе әртүрлі шектеулері жай коммерциялық операцияларда біраз қолайсыздық туғызатын және жинақ механизміне қойылатын талаптарға жоғары дәрежеде сай келетін жинақ және мерзімді депозиттер. Басқа депозиттер, сонымен қатар, шетел валютасында салынған басқа салымдар мен депозиттерді қамтиды.

Ақша базасының ақша массасына ықпал етуі ақша мультипликаторы (Am) көмегімен мынадай формула арқылы есептеледі:

$$Am = \frac{M3 \text{ (ақша массасы)}}{\dots}$$

Егер, мысалға ақша мультипликаторы 2,0-ге тең болса, онда ақша базасының әрбір теңгесі 2 теңге жасауға қабілеттігін көрсетеді. 2004 жылы ақша массасындағы депозиттердің өсуі, ақша мультипликаторының мәні, өткен жылмен салыстырғанда 3,29-дан 3,67-ге дейін өсіріп отыр.

Ақша айналымының жылдамдығы

Ақша массасының өзгеруі айналыстағы ақша санының өсуімен ғана емес, сонымен бірге олардың айналымының жеделдеуімен де анықталады.

Ақша айналымының жылдамдығы-бұл транзакцияларға қызмет көрсету кезіндегі олардың айналымының жылдамдығы.

Ақша айналымы жылдамдығының көрсеткіші ЖІӨ-нің ақша массасына (М3 агрегатына) қатынасымен айқындалады.

Монетизация коэффициенті. Экономиканың ақша қаражатымен қамтамасыз етілу дәрежесін талдау үшін монетизация коэффициенті деп аталатын индикатор да қолданылады. Ол ақша массасының орташа жылдық мөлшерінің (әдетте М3) ЖІӨ-нің номиналды мәніне қатынасы ретінде есептеледі. Осылайша, монетизация коэффициенті ақша айналымының кері жылдамдығының мәні болып табылады.

2.3. Қазақстанда қолма-қол ақшасыз есеп айырысу

Нарықтық экономиканың негізгі құрылымдарының бірі-қолма-қол ақша және қолма-қол ақшасыз болып бөлінетін төлем механизмі.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырыруды ұйымдастыру қағидаттары және жүзеге асыру тәртібі.

Қолма-қол ақшасыз төлем айналымы ақша қаражатын төлеушілер мен алушылардың шоттары бойынша жазбалар түрінде немесе өзара талаптарды есепке жатқызу жолымен жүзеге асырылады. Бұл қолма-қол ақшасыз есеп айырырудың кең дамуы банктер арасында байланыс орнатуды және оларды банк жүйесіне айналдыруды қажет етті.

Қазақстанның Ұлттық банкіне төлем жүйесінің негізгі реттеуші органы ретінде оларды ұйымдастырудың келесі принциптеріне сәйкес есеп айырырудың ережелерін, мерзімдерін және стандарттарын белгілеу Есептері жүктелген.

1. Есеп айырысулар мен төлемдерді жүзеге асырудың құқықтық режимі.

Қазақстанда ол 1990-шы жылдардың ортасында қалыптасты және тиісті азаматтық заңдармен, мемлекеттік заңдармен және заң актілерімен реттеледі. Қазақстанның аумағында есеп айырырудың жалпы тәртібі Қазақстанның Азаматтық кодексімен, сондай-ақ «Ұлттық төлем жүйесі туралы» заңмен реттеледі. Сондай-ақ «Қазақстанның Ұлттық банкі туралы», «Банктер және банк қызметі туралы», «Аударым және қарапайым вексель туралы» және т. б. заңдарды қамтитын арнайы заңнамалық және заңға тәуелді актілер қабылданды.

2. Алушыда, жеткізушіде және төлеушіде болуы тиіс банктік шоттар бойынша есеп айырысуларды жүзеге асыру. Ағымдағы қызмет көрсету үшін клиент пен банк арасында банктік шот шарты жасалады, ал банктер және басқа несиелік мекемелері бір-бірімен есеп айырысу үшін бір-бірінен корреспонденттік шоттар ашады.

3. Есеп айырысу қатынастарына қатысушылардың өтімділігі мен төлем қабілеттілігін қамтамасыз ету. Бұл қарыз Міндеттемелерін уақтылы орындаудың қажетті шарты.

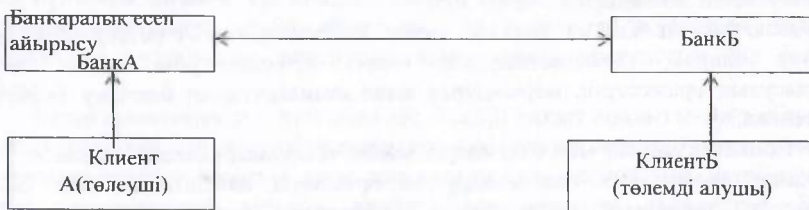
4. Төлеушінің төлемге келісімінің (акцептінің) болуы. Осы қағидатты іске асыру тетігі тиісті төлем құжатын – чекті, вексельді, төлем тапсырмасын немесе құжаттардың арнайы акцентін – төлем талаптарын-тапсырмаларды, төлем талаптарын, қаражат алушы жазып берген аударым вексельдерін ресімдеу болып табылады.

• 5. Төлем жеделдігі. Бұл принцип тауарлар мен қызметтер үшін шоттарды төлеу кезеңіне ғана емес, сонымен қатар банктердің есеп айырысу операцияларын орындау уақытына да қатысты.

6. Есеп айырысу қатынастарының субъектілерін есеп айырысудың уақтылы және дұрыс жүргізілуін бақылау. Шарттық міндеттемелерді бұзған жағдайда шығындарды өтеу, айыппұл, өсімпұл төлеу және т.б. түріндегі шарттық талаптарды сақтау үшін мүліктік жауапкершілік қағидаты осы қағидатпен тығыз байланысты.

Қазақстанның Азаматтық кодексіне сәйкес қолма-қол ақшасыз төлемдер кезінде төлем тапсырмаларымен, аккредитивпен, чектермен, инкассомен, сондай-ақ заңда көзделген басқа нысандардағы есептеулерге рұқсат етіледі.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың ережелерін, нысандарын, мерзімдері мен стандарттарын Қазақстанның Ұлттық банкі белгілейді. Заңнамаға сәйкес қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың жалпы мерзімі Қазақстанның шегінде бес операциялық күннен және Қазақстанның субъектісі шегінде екі операциялық күннен аспауы тиіс.

Сурет 1.1 – Төлемді іске асыру сызбасы

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар, егер заңдарда өзгеше белгіленбесе және есеп айырысудың пайдаланылатын нысанына байланысты болмаса, банктік шот шарты немесе корреспонденттік шот (қосалқы шот) шарты негізінде ашылған шоттар бойынша несиелік ұйымдар (филиалдар) және

(немесе) Қазақстан Ұлттық банкі арқылы жүзеге асырылады. Әр түрлі банктерде шоттары бар кәсіпорындар бір-бірімен есеп айырысуы үшін банктер арасында есеп айырысу қажет. Төлем сызбалық түрде 1.1-суретте көрсетілген.

Несиелік ұйымдар (филиалдар) арқылы ақша қаражатын аудару жөніндегі есеп айырысу операциялары:

1) Қазақстан Ұлттық банкіндеашылған корреспонденттік шоттар (қосалқы шоттар);

2) басқа несиелік ұйымдарда ашылған корреспонденттік шоттарға қолданыл-майды;

3) есеп айырысу операцияларын жүзеге асыратын банктік емес несиелік ұйым-дарда ашылған есеп айырысуға қатысушылардың шоттары арқылы жүзеге асырылады;

4) бір несиелік ұйымның ішінде ашылған филиаларалық есеп айырысу шоттары.

Шоттан ақша қаражатын есептен шығару заңнамада және (немесе) банк пен клиент арасындағы шартта көзделген жағдайларда оның иесінің өкімі бойынша немесе оның өкімінсіз жүзеге асырылады.

Шотта ақша қаражаты оған қойылатын барлық талаптарды қанағаттандыру үшін жеткіліксіз болған кезде қаражатты есептен шығару олардың заңнамада белгіленген кезектілікке түсуіне қарай жүзеге асырылады.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысу нысандары

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың нысандарын банк клиенттері дербес таңдайды және олар өздерінің контрагенттерімен жасасқан шарттарда көзделеді.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың негізгі нысандары:

- төлем тапсырмалары;
- аккредитивтер;
- инкассалық тапсырмалар;
- чектер;
- қаражат алушының талабы бойынша ақша қаражатын аудару (тікелей дебеттеу);
- электронды ақша қаражаттарын аудару.

Несиелік ұйымдар ақша қаражаттарын аударуды жүзеге асыруға негіз болатын барлық құжаттар «өкімдер» деген жалпы терминмен белгіленеді.

Тапсырыстардың ең көп таралған түрлері:

- төлем тапсырмасы;
- инкассалық тапсырма;
- төлем талабы;
- төлем (соның ішінде банктік) ордері.

Бұл есеп айырысу (төлем) құжаттары стандартты өкімдер болып саналады.

Бұл өзге нысандар бойынша ақша қаражаттарын аудару ережелері төмендегі жағдайлар тиісті келеді:

- көзделген жағдайларда жасалатын өтініштерге, хабарламаларға;

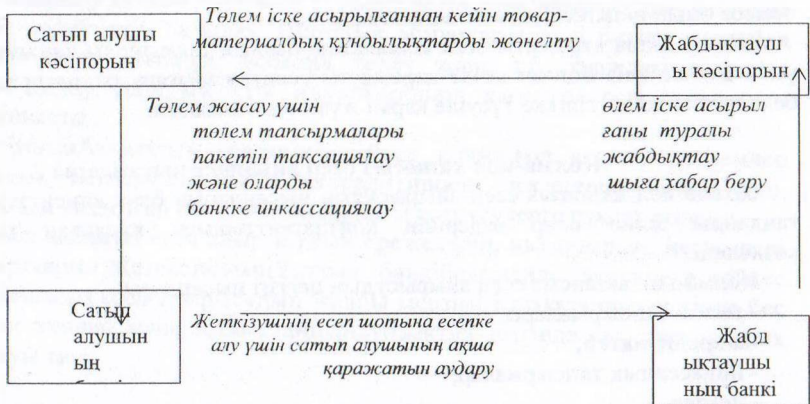
- ақша қаражатын өндіріп алу мақсатында федералды заңға сәйкес жасалған өтініштерге;

- заңды тұлғаның банктік шотында қаражат жеткіліксіз болған кезде оның банктік шотынан қолма-қол ақша қаражатын алу туралы заңды тұлға электрондық түрде немесе қағаз жеткізгіште жасайтын өкімдерге.

Осылайша, қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың қолданыстағы нысандары шенберінде электрондық түрде (оның ішінде электрондық төлем құралдарын пайдалана отырып), сондай-ақ қағаз жеткізгіштерде жасалған өкімдер нысандарының шектеусіз саны пайдаланылуы мүмкін. Олармен жұмыс істеу деректемелері мен тәртібі банктің ішкі құжаттарымен бекітілуге тиіс.

Төлем тапсырмаларымен есеп айырысу

Есеп айырысу құжатымен ресімделген шот иесінің (төлеушінің) белгілі бір ақша сомасын осы немесе басқа банкте ашылған қаражат алушының шотына аудару туралы бұйрығы төлем тапсырмасы болып табылады.

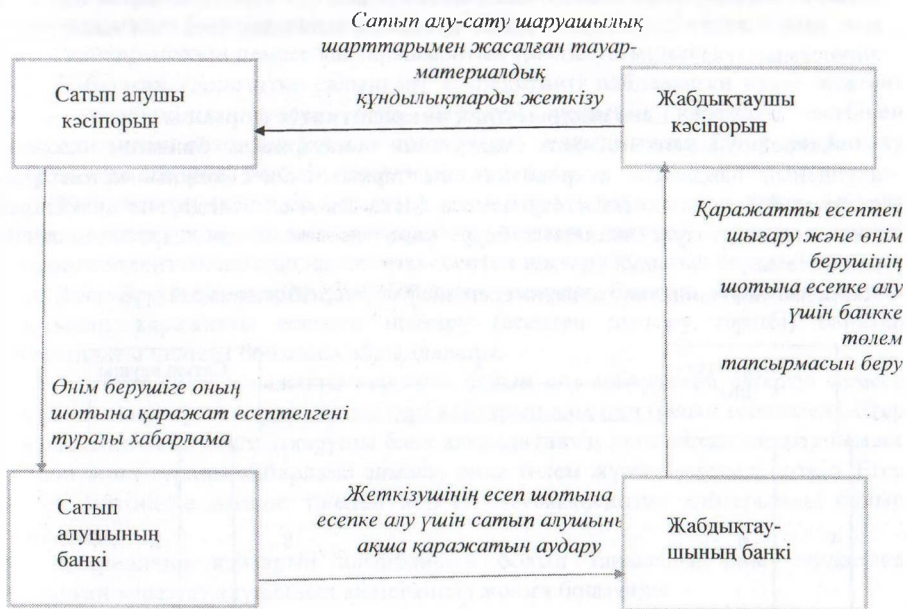

Сурет 1.2 - Тауар-материалдық құндылықтарды алдын ала төлеу кезіндегі төлем тапсырмаларымен есеп айырысу сызбасы

Төлем тапсырмаларын банк төлеушінің шотында ақша қаражатының болуына қарамастан қабылдайды.

Төлем тапсырмаларымен есеп айырысу схемасы 1.2 - суретте көрсетілген. Есеп айырысудың осы нысаны алынған тауарлар мен қызметтер үшін алдын ала төлем жасау кезінде қолданылуы мүмкін.

Тауарлық-материалдық құндылықтар мен қызметтерге ақы төлеу кезінде төлем тапсырмаларымен есеп айырысу сызбасы 1.3- суретте көрсетілген.

Сурет 1.3 - Тауарлық-материалдық құндылықтар мен қызметтерге ақы төлеу кезінде төлем тапсырмаларымен есеп айырысу схемасы

Тараптардың уағдаластығы бойынша тапсырмалар бойынша төлемдер шұғыл, мерзімінен бұрын және кейінге қалдырылуы мүмкін.

Мерзімді төлем келесі нұсқаларда жүзеге асырылады:

- аванстық төлем, яғни тауарды тиегенге дейін;
- тауарды тиегеннен кейін, яғни тауарды тікелей қабылдау арқылы;
- ірі мәмілелер кезінде ішінара төлемдер.

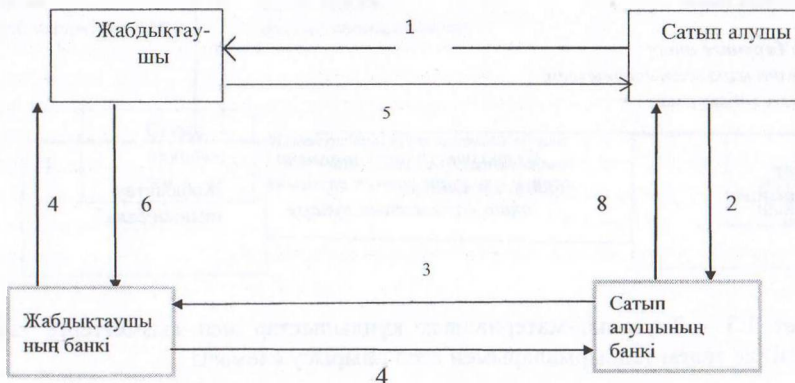
Мерзімінен бұрын және кейінге қалдырылған төлемдер шарттық қатынастар шеңберінде Тараптардың қаржылық жағдайына нұқсан келтірмей пайдаланылады.

Егер жеткізушілер мен сатып алушылар арасында біркелкі және тұрақты жеткізілімдер салынған жағдайда, олардың арасындағы есеп айырысулар төлем тапсырмаларын пайдалана отырып, жоспарлы төлемдер тәртібімен (шарттар негізінде) жүзеге асырылуы мүмкін. Шарт бойынша өнім беруші сатып алушыға өнімді белгіленген мөлшерде және келісілген жеткізу кестесі бойынша белгілі бір мерзімде тиіп жөнелту міндеттемесін өзіне алады, ал сатып алушы шартта айқындалған мерзімде жоспарлы төлемдер жүргізуге (күн сайын немесе кезең-кезеңімен) міндеттенеді. Есеп айырысудың бұл түрі тауарларды жөнелту мен төлем жасау арасындағы уақыт аралығын азайтады, сонымен қатар ақша айналымын тездетеді.

Есеп айырысудың аккредитивтік формасы

Аккредитив-эмитент банк төлеушінің тапсырмасы бойынша қаражат алушының пайдасына аккредитив талаптарына сәйкес келетін құжаттарды ұсынуы бойынша төлем жасау немесе басқа банкке (орындаушыға) осындай төлемдер жүргізуге өкілеттік беру үшін қабылдайтын шартты ақшалай міндеттеме.

Аккредитивті пайдалану арқылы есеп айырысу тәртібі келесідей (сурет 1.4)

Сурет 1.4 - қаражатты алдын ала депозиттеумен есеп айырысудың аккредитивтік нысаны

1- банкте жеке шотта қаражатты алдын ала депозиттей отырып, аккредитивті пайдалана отырып есеп айырысу туралы шарт жасасу;

2-аккредитив ашуға өтінішті банкке беру;

3- қаражатты өнім берушінің банкіне аудару және оларды «Аккредитивтер»шотына есепке алу;

4- жеткізушіге аккредитив ашу туралы хабарлама;

5- тауар жеткізу немесе қызметтер көрсету;

6- өнім берушінің банкіне тауардың тиелгенін (қызметтер көрсетілгенін) растайтын есеп айырысу құжаттарын жіберу, «Аккредитивтер»шотынан қаражатты есептен шығару және оларды өнім берушінің шотына есепке алу;

7- Сатып алушының банкіне аккредитивті пайдалану туралы хабарлама жіберу;

8- сатып алушыға аккредитивті пайдалану туралы хабарлама.

Ережеге сәйкес банктер аккредитивтердің мынадай түрлерін аша алады:

- жабылған (депозиттелген) немесе жабылмаған (кепілдік берілген));

- қайтарылатын немесе қайтарылмайтын (расталуы мүмкін).

Жабылған (депозитке салынған) аккредитивті пайдаланған кезде эмитент банк төлеушінің немесе оған берілген несиенің қаражаты есебінен аккредитивтің сомасын (орнын толтыруды) аккредитивтің бүкіл қолданылу мерзіміне атқарушы банктің қарамағына аударады.

Жабылмаған (кепілдік берілген) аккредитивті пайдаланған кезде эмитент банк орындаушы банкке аккредитив сомасы шегінде өзінде жетекші корреспонденттік шоттан қаражатты есептен шығару құқығын береді. Бұл ретте кепілдік берілген аккредитив бойынша эмитент банктің корреспонденттік шотынан қаражатты есептен шығару (есептен шығару тәртібі) банктер арасындағы келісім бойынша айқындалады.

Эмитент банк қаражатты алушыға алдын ала хабарламай өзгертуі немесе күшін жоюы мүмкін аккредитив кері қайтарып алынған болып есептеледі. Егер төлем аяқталған сәтте атқарушы банк аккредитивтің талаптарын өзгерту немесе күшін жою туралы хабарлама алмаса, онда төлем жүзеге асырылуы тиіс. Егер оның мәтінінде өзгеше тікелей көрсетілмесе аккредитив қайтарымды болып табылады.

Аккредитив қайтарып алынбайтын болып танылады, оны пайдасына ашылған қаражат алушының келісімінсіз жоюға болмайды.

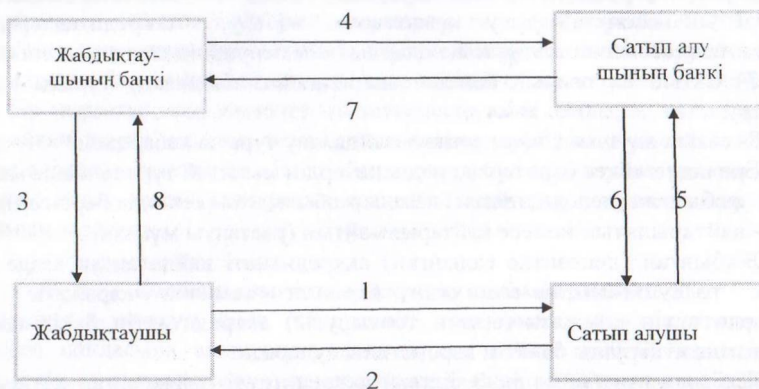
Басқа нысандармен салыстырғанда аккредитивтік есеп айырысу нысанының оң жағы өнімді тиегеннен кейін төлеу және төлем кепілдігі болып табылады. Сонымен бірге, сатып алушының қаражаты аккредитивтің қолданылу мерзіміне шаруашылық айналымынан алшақтайды, тауар айналымы баяулайды. Мүмкін, бұл Қазақстанда есеп айырысудың осы түрінің әлсіз дамуының себептерінің бірі болған шығар.

Инкассо бойынша есеп айырысу

Инкассо бойынша есеп айырысулар кезінде банк (эмитент банк) клиенттің тапсырмасы бойынша төлем төлеушіден төлемді және (немесе) төлемнің акцептін алу жөніндегі іс-қимылды (клиенттің есебінен) жүзеге асыруға міндеттенеді.

Эмитент банктің клиенттің тапсырмаларын орындау үшін өзге банкті тартуға құқығы бар.

Инкассо бойынша есеп айырысудың типтік схемасы 1.5-суретте көрсетілген.

Сурет 1.5 - Инкассо бойынша есеп айырысу схемасы

Инкассо бойынша есеп айырысу рәсімі мынадай кезендерден тұрады:

1- инкассо бойынша есеп айырысу көзделетін тауарларды сатып алу-сату туралы шарт жасасу;

2- Өнім берушінің тауарды шартта белгіленген мерзімдерде тиіп-жөнелуі болып табылады;

3- өнімді тиіп жөнелту аяқталғаннан кейін өнім берушінің шарт талаптары бойынша қажетті барлық құжаттарды ресімдеуі және оларды оған қызмет көрсететін банкке ұсынуы;

4- банктің алынған құжаттарды жеткізушіні атқарушы банкке (сатып алушының банкіне) жіберуі;

(5-6)- сатып алушының банкі алынған құжаттарды сатып алушыға төлемдік талап-тапсырманы төлеуге қарсы береді;

7- Сатып алушыдан алынған ақша қаражатын өнім берушінің банкіне аудару;

8- өнім беруші банкінің алынған сомаларды өнім берушінің есеп шотына есептеуі.

Инкассо бойынша есеп айырысуды жүргізу мүмкіндігі банкпен есеп айырысу-кассалық қызмет көрсету шартында көзделуі тиіс, әйтпесе банк келіп түскен төлем құжаттарын орындауға қабылдауға міндетті емес.

Инкассо бойынша есеп айырысулар төлем төлеушінің өкімі бойынша (акцептпен) немесе оның өкімінсіз (акцептсіз тәртіппен) жүргізілуі мүмкін төлем талаптарының және төлем төлеушінің өкімінсіз (даусыз тәртіппен) жүргізілетін инкассалық тапсырмалардың негізінде жүзеге асырылады.

Чектермен есептесу

Чек-бұл чек берушінің банкке онда көрсетілген соманы чек ұстаушыға төлеуге өкіметегін бағалы қағаз. Төлемді нақты шотта қаражаттың қажетті шотынан жүргізуі керек. Нәтижесінде, егер нақты шотта қаражаттың қажетті мөлшері болмаса, чек ұстаушы өзіне тиесілі ақша сомасын ала алмауы мүмкін, ал чек берушінің басқа шоттарында қаражат жеткілікті болуы мүмкін.

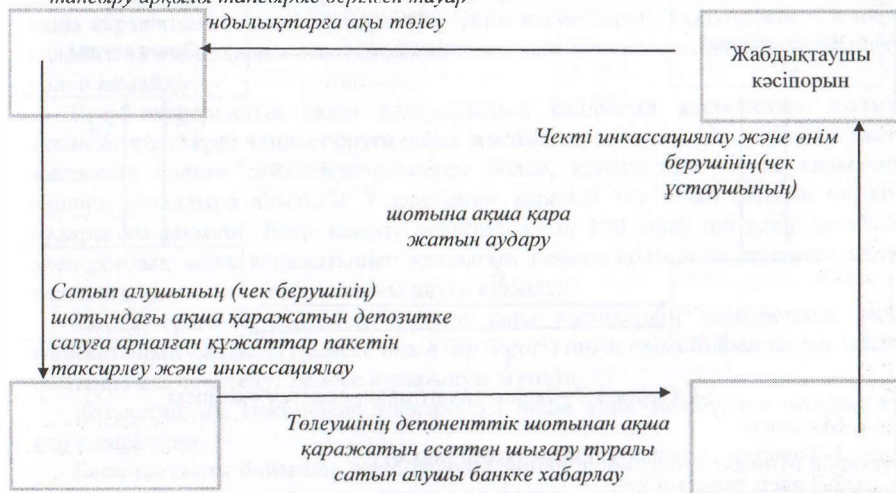
Чек бағалы қағаз болғандықтан, оны басқа адамға беру жазбасы (индоссамент) арқылы беруге болады. Индоссамент бойынша чек алған адам оның заңды иесі болып есептеледі. Атаулы чек беруге жатпайды.

Чек бойынша төлем аваль (кепілдік) арқылы ішінара немесе толық кепілдендірілуі мүмкін. Төлеушіні қоспағанда, кез келген тұлға чек бойынша төлемнің кепілі бола алады. Чектің беткі жағында немесе қосымша парақта «аваль деп есептелсін» деген жазу жазылады және оның кім және кім үшін берілгені көрсетіледі.

Іс жүзінде чекті төлеуден бас тарту жағдайлары бар. Бұл жағдайда чек ұстаушы чек бойынша жауап беретін бір, бірнеше тұлғаға немесе барлығына (чек берушіге, индоссанттарға, авалистерге) талап қоя алады, олар чек ұстаушының алдында ортақ жауапты болады. Бұл тұлғаларға төлемге чек беру мерзімі аяқталған күннен бастап алты ай ішінде талап қойылуы мүмкін.

Берілген чектер бойынша төлемдерді қамтамасыз ету үшін чек беруші қажетті соманы қызмет көрсететін банктегі жеке шотқа сақтай алады (1.6-сурет).

Тапсырыс берілген тауар-материалдық құндылықтарды жөнелту. Чекті жеткізушіге тапсыру арқылы тапсырыс берілген тауар-құндылықтарға ақы төлеу

Сурет 1.6 - Чектермен есептеу сызбасы

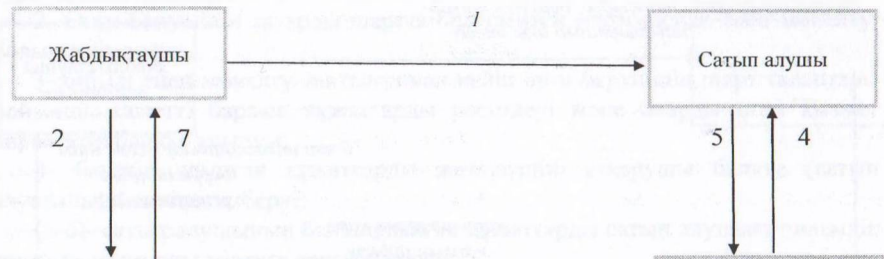
Төлем талаптарымен есеп айырысу

Қаражат алушының талап етуі бойынша ақша қаражатын аудару нысанындағы есеп айырысулар (тікелей дебеттеу): төлем талаптарын және өзге (стандартты емес) өкімдерді (өкімдердің төлем тапсырмасынан, инкассалық тапсырмадан, төлем талабынан, төлем ордерінен, банк ордерінен ерекшеленетін атаулары болуға және банктің есеп саясатында бекітілген қаражат алушының банкке ақша қаражатын аударуды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін деректемелері болуға тиіс) қолдана отырып жүргізіледі. Инкассалық тапсырмалар есеп айырысудың осы тәсілі кезінде олардың төлем талаптарымен сыртқы ұқсастығына қарамастан қолданылмайды.

Төлем талабы-несие берушінің (ақшаны өндіріп алушының) борышкерге (төлеушіге) қарыздың белгілі бір ақпалай сомасын төлеу туралы талабын камтитын есеп айырысу құжаты (сурет 1.7).

Егер қаражатты алушы банк болып табылса, төлеушінің алдын ала осы ақцепті (келісімі) болған кезде клиент-төлеушінің банктік шотынан ақша қаражатын есептен шығаруды банк банк жасайтын банктік ордер негізінде банктік шот шартына сәйкес банк жүзеге асыра алады. Төлем талабы электрондық түрде, қағаз жеткізгіште жасалады, ұсынылады, орындауға қабылданады және орындалады. Төлем талабы төлеушінің банкіне қаражат алушының банкі арқылы ұсынылуы мүмкін.

Қаражат алушының банкі арқылы қойылатын төлем талабы қаражат алушының банкіне қаражат жасалған күннен кейінгі күннен бастап күнтізбелік 10 күн ішінде ұсыну үшін жарамды.

6- Ақша қаражатын аудару

7- Ақшаны есеп шотына есепке алу

Ақша қаражаттарын аудару

Электрондық ақша қаражаты (ЭАҚ) деп орындаушы тұлғаға (электрондық ақша қаражатын аудару жөніндегі операторға) алдын ала берілген, олар туралы ақпарат банк шотын ашпай ескерілетін ақша қаражатын түсіну керек.

ЭАҚ ақша қаражатын аудару жөніндегі оператордың клиентіне арнайы технологиялар мен ақпарат тасығыштарды пайдалана отырып ақша қаражатын аударуды жүзеге асыру мақсатында өкімдер жасауға, қуәландыруға және беруге мүмкіндік беретін тәсіл болып табылатын электрондық төлем құралдары (ЭТҚ) арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

ЭТҚ арқасында ЭАҚ қолма-қол және қолма-қол ақшасыз ақшаға және керісінше өзгереді. ЭАҚ аудару үшін оларды операторға жеке тұлғалар қолма – қол ақшамен де, қолма-қол ақшасыз нысанда да, ал заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлер банктік шотты пайдалана отырып қана береді. ЭАҚ аударуға заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлер арасында тыйым салынады. Ол бір оператор арқылы да, бірнеше оператор арқылы да төлемшінің электрондық ақша қаражатының қалдығынан ақша қаражатын бір мезгілде есептен шығару және алушыдағы қалдықты ұлғайту арқылы жүзеге асырылуы мүмкін, дегенмен электрондық төлем құралын пайдаланудың дербес режиміне жол беріледі. Мұндай жағдайда электрондық ақша қаражатын алушы жасалған операциялар туралы ақпаратты есепке алу үшін электрондық ақша қаражаты операторына күн сайын беруге міндетті.

Электрондық ақша қаражаты операторының клиентке оның электрондық ақша қаражатының қалдығын ұлғайту үшін несие беруге құқығы жоқ. Ол ақша қалдығына пайыздарды есептей алмайды немесе клиентке қандай да бір сыйақы төлей алмайды.

Егер электрондық ақша қаражатының қалдығын қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға және жылыстатуға қарсы іс – қимыл туралы заңнамаға сәйкес сәйкестендірілмеген болса, клиент-жеке тұлға қолма-қол ақшаға айналдыра алмайды. Көрсетілген қаражат тек оның банктік шотына аударылуы мүмкін. Егер клиент анықталса, ол 100 мың тенгеден аспайтын

тұлғаның өкімі бойынша қолма-қол ақша қаражатын қабылдау (беру) арқылы банк шоттарын ашпай іске асырылады, нәтижесінде қаражат алушының ЭАҚ қалдығы ұлғаяды (азаяды) және төлеушінің ЭАҚ қалдығы кері өзгереді.

Банк карталарын пайдалана отырып есеп айырысу

ЭАҚ аударым жүйесінде банктік карталарды пайдалану арқылы есептеулер ерекше рөл атқарады.

Банктер шығарған банктік (пластикалық) карталар есеп айырысудың ыңғайлы нысаны болып табылады.

Банк картасы-бұл банктегі шот иесінің жеке басын куәландыратын және қолма-қол ақшаны пайдаланбай немесе қолма-қол ақшаны алмай тауарлар мен қызметтерді сатып алуға құқық беретін атаулы ақшалай құжат. Әлемдегі банк карталарының алуан түрлілігімен оларды ақпаратты жазу әдісіне қарай жіктеуге болады: магниттік жолақпен және микропроцессормен.

Магниттік жолағы бар карточкада кодталған түрде арнайы ақпарат жазылады: карточканың нөмірі, қолданылу мерзімі, ұстаушының тегі, аты және әкесінің аты, арнайы код (ДСН-код) жазылады. Мұндай карталар көптеген төлем жүйелерінің негізін құрайды.

Қаржылық есептеулерде неғұрлым сенімді және көп функциялы смарт-карталар кеңінен таралууда.

Микропроцессорлық картаны құрудың келесі қадамы-белгілі бір ақшалай құны бар кіріктірілген микропроцессоры бар пластикалық карталар болып табылатын «электрондық әмияндардың» пайда болуы.

Несиелік және дебеттік банктік карталар да бар.

Несиелік банк карточкасы оны ұстаушыға эмитент ұсынған несиелік желі мөлшерінде және тауарлар мен көрсетілетін қызметтерге ақы төлеу және (немесе) қолма-қол ақша қаражатын алу үшін эмитент белгілеген шығыс лимиті шегінде операцияларды жүзеге асыру құқығын береді.

Дебеттік немесе есеп айырысу карточкасы ұстаушыға шоттағы ақша қаражатына эмитент белгілеген тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу және (немесе) қолма-қол ақша қаражатын алу үшін несиелік (шығыс) лимит шегінде билік ету құқығын береді.

Несиелік ұйымдар (банктер) пластикалық карточкалармен жұмыс істеу кезінде эмиссиялық және эквайрингтік қызмет түрлерін орындайды.

Эмиссиялық қызмет пластикалық карточкаларды шығарудан және олар бойынша деректер базасын жүргізуден тұрады.

Эквайрингтік қызмет сауда және қызмет көрсету кәсіпорындарымен банктік карточкаларды пайдалана отырып жүргізілетін операциялар бойынша есеп айырысуларды жүзеге асыру, сондай-ақ осы несие ұйымының клиенттері болып табылмайтын карточка ұстаушыларға қолма-қол ақша беру болып табылады.

Банк карточкасының көмегімен есеп айырысу үшін банкте арнайы шот ашу қажет. Эмитент банк есеп айырысуды жүзеге асырған кезде электрондық файлдардың негізінде карточканы ұстаушыға шот қояды және дебеттік карточка кезінде есеп айырысу шотынан талап етілетін соманы автоматты

түрде есеппен шығарады, ал несиелік карточка кезінде банк ұстаушыға несие береді не төлем алады.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың тиімді нысаны оның иесіне заңды тұлғаның шоты бойынша операциялар жүргізуге мүмкіндік беретін корпоративтік банк картасы болып табылады. Мұндай картаның иесі, әдетте, шот бойынша операциялар жасауға уәкілетті ұйымның қызметкері болып табылады.

Корпоративтік банктік карталар екі түрлі: есеп айырысу корпоративтік және несиелік. Есеп айырысу корпоративтік картасы оны ұстаушыға, заңды тұлға уәкілеттік берген, клиентпен жасалған шарттың талаптарына сәйкес шығыс лимиті шегінде заңды тұлғаның шотындағы ақшаны басқаруға мүмкіндік береді.

Несиелік корпоративтік карта заңды тұлға уәкілеттік берген ұстаушыға эмитент ұсынған несие желісі мөлшерінде және рұқсат етілген операциялар тізбесіне сәйкес клиентпен жасалған шарттың талаптарына сәйкес эмитент белгілеген шығыс лимиті шегінде операцияларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Корпоративтік банктік картаны алу үшін ұйым эмитент банкте шот ашып, банктік картаны қолдана отырып шот бойынша есеп айырысуды көздейтін келісім жасасуы керек.

Қазақстанде жүзеге асырылатын төлем жүйесін реформалау ел үшін жана есеп айырысу нысандары мен әдістерін қолдануды кеңейтуді қамтиды.

3 тарау. Ақша жүйелері, олардың түрлері мен элементтері

Түйінді сұрақтар:

- 3.1. Ақша жүйесі ұғымы және оның негізгі нысандары
- 3.2. Қазіргі заманғы ақша жүйелері
- 3.3. Ақша-несие мультипликаторы
- 3.4. Ақшалай таргеттеу

3.1. Ақша жүйесінің ұғымы және негізгі нысандары

Жалпы ұғымдар

Ақша жүйесі-бұл ұлттық заңнамамен бекітілген елдегі ақша айналымын ұйымдастырудың бір түрі.

Негізгі элементтері ақша жүйесі болып табылады:

- ақша бірлігінің атауы және баға ауқымы;
- ақша белгілерінің түрлері;
- эмиссиялық механизм және ақша белгілерін қамтамасыз ету тәртібі;
- айналымдағы ақша массасының құрылымы;
- ақша-несиелік реттеу механизмі.

Ақша бірлігінің атауы және ақша жүйесінің элементі ретінде баға ауқымы тарихи түрде дамыды.

Ақша белгілерінің түрлері-бұл негізінен несиелік банк билеттері және айырбасталатын монета.

Эмиссиялық механизм ақшаны айналымға шығару және оны айналымнан шығару тәртібі ретінде түсініледі. Ақша белгілерін қамтамасыз ету тәртібі елдердің заңнамасымен белгіленеді.

Айналымдағы ақша массасының құрылымы белгіленеді, бұл қолма-қол ақша мен қолма-қол емес ақша массасының арасындағы немесе банкноттардың жалпы сомасындағы немесе банкноттардың жалпы санындағы жеке вексельдер арасындағы қатынасты білдіреді.

Ақша-несие реттеу тетігі-ақша айналымы мен ұлттық ақша бірлігінің тұрақтылығын қолдау үшін ақша-несие реттеудің әртүрлі құралдары.

• Эволюция процесінде ақша жүйесінің үш түрі дамыды:

1. Биметаллизм;
2. Монометаллизм;
3. Қағаз-несие айналымы жүйелері.

Биметаллизмге сипаттама

Биметаллизм – бұл әмбебап эквиваленттің рөлі екі металға-алтын мен күміске заңды түрде бекітілген ақша жүйесі. Бұл жүйе монеталарды екі металдан да еркін шығаруды қамтамасыз етті. Биметаллизмнің үш түрі бар:

1) алтын мен күмістің арақатынасы осы металдардың нарықтық бағасына сәйкес өздігінен белгіленетін параллель валюта жүйесі;

2) қос валюта жүйесі-металдар арасындағы қатынасты мемлекет белгілеген және осыған сәйкес алтын мен күмістен монеталар соғылған;

3) «Ақсак» валюта жүйесі – алтын да, күміс те монеталар заңды төлем құралы ретінде қызмет еткен, бірақ тең жағдайларда емес, өйткені күмістен жасалған монеталар жабық тәртіппен соғылған, ал алтыннан жасалған монеталар еркін және күміс монеталар алтынның белгісі болған жүйе.

Биметаллизм Еуропада XVI-XVIII ғасырларда кең таралған, алайда екі металдың әмбебап балама ретінде жұмыс істеуі ақшаның табиғатына қайшы келді. Екі валюта арасындағы заңды түрде бекітілген қатынастар, әдетте, олардың нарықтық құнына сәйкес келмеді, ал қосарланған баға жүйесі экономикалық өмірге теріс әсер ететін калыптасқан баға пропорцияларының бұзылуына әкелді.

Франция және басқа да бірқатар елдер 1866 жылы биметаллизмді сақтау үшін күміс пен алтын монеталары арасындағы берік қатынасты сақтау туралы келісімге қол қойды. Алайда, қос валюта жүйесі алтын мен күмістің нарықтық құнына сәйкес келмеді. Сонымен қатар, XIX ғасырдың соңында күміс өндірісінің арзандауына байланысты құнсызданған: күміс пен алтынның нарықтық қатынасы 20 : 1 немесе 22 : 1 болды. Нәтижесінде бағаланбаған алтын монеталар (заң бойынша) қазынаға айналымнан кете бастады. Бұл биметаллизмнің тұрақсыздығы мен қайшылықтарын тағы бір рет атап өтті.

1878 жылы латын ақша одағына мүше елдер күміс монеталарды еркін шығаруды тоқтатты, нәтижесінде биметаллизм біртіндеп монометаллизмге жол ашты.

Монометаллизмнің сипаттамасы

Тауар өндірісі мен сауда көлемінің өсіп келе жатқан ауқымында ақша айналымын тұрақтандыру қажеттілігі 1870 жылдардың екінші жартысында индустриалды дамыған елдердің алтын монометаллизмге көшуіне әкелді.

Монометаллизм-бұл әмбебап эквивалент бір металл болатын ақша жүйесі. Айналымда күміске немесе алтынға айырбасталатын басқа да құндылық белгілері бар: банкноттар, қазынашылық билеттер, айырбастау монетасы.

1875 жылы монометаллизм Германияда, содан кейін Швецияда, Норвегияда, Данияда, Португалияда, Австралияда, Египетте енгізілді және 1900 жылға қарай ол АҚШ-та, ал 1890 жылдардың ортасында өзін дәлелдеді. Англияда алтын монометаллизм әлдеқайда ертерек пайда болды - 1816 жылы және оны енгізудің алғашқы әрекеті 1774 ж. болған.

Россия империясында, соның ішінде Қазақстанда алтын монометаллизм 1897 жылы елдің алтын қорын толықтырудың нақты шарттары пайда болған кезде енгізілді: бірнеше жыл ішінде ол үш есе өсті.

Алтын халықаралық валюта-несие қатынастарында орталық рөл атқарды. Алтын стандарт 1880-1914 жылдар аралығында ең үлкен күшке жетті.

Алтын монометаллизмнің үш түрі болды: алтын монета, алтын құйма және алтын монета стандарттары.

Алтын монета стандарттына тән мынадай белгілері болды:

- алтын құрамы белгіленген алтын монеталарды еркін нақыштау;
- алтын монеталарды алтын белгілеріне еркін айырбастау;
- елдер арасындағы алтынның еркін қозғалысы;
- ақшаның барлық қызметтерін алтынмен орындау.

Алайда, алтын монета стандартының гүлденуі кезінде де мемлекеттер әскери шығындарды қағаз шығарылымы арқылы қаржыландыруға мәжбүр болған кезде банкноттарды алтынға айырбастау жиі тоқтатылды. Мысалы, бұл Ұлыбританияда Наполеон соғысы кезінде немесе Америкада 1861-1865 жылдардағы азаматтық соғыс кезінде болған.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін алтын құйма және алтын құю стандарттары пайда болды. Алтын құйма стандарты алтын қоры бар елдерде болды: Англия, Франция, Жапония. Монеталардың еркін монетасы болған жоқ, ақшаны алтынға айырбастау құймалардың құнымен шектелді. Мысалы, Англияда құйманың салмағы 12,4 кг болды, оны алу үшін сізге 1700 фунт стерлинг қажет болды. Францияда алтынның салмағы 12,7 кг болды, оған 215 мың франк айырбастауға болады.

Алтынның үлкен қоры жоқ елдерде (Австралия, Германия, Дания, Норвегия және т.б.) алтын-валюта стандарты болды, ал банкноттардың алтынмен байланысы алтын құймасынан гөрі делдал болды. Алтын айырбастау стандартында банкноттар ұрандарға, яғни алтынға айырбасталған шетел

валютасына айырбасталды. Нәтижесінде кейбір елдердің басқаларына валюталық тәуелділігі пайда болды.

1929-1933 жылдардағы әлемдік экономикалық дағдарыс алтын монометаллизмнің барлық түрлерінің өмір сүруін тоқтатуға әкелді. 1930 жылдардан бастап әлемде алтынмен алмастырылмайтын несиелік ақшаларының жұмыс істеуіне негізделген ақша жүйелері жұмыс істей бастады.

3.2. Қазіргі заманғы ақша жүйелері

Әлем елдерінің қазіргі заманғы ақша жүйелеріне тән белгілер:

1. Айналыста алтынға айырбасталмайтын несиелік ақша (банкноттар, депозиттік ақша) бар;

2. Қолма-қол және қолма-қол емес ақшаны шығаруды банктеркелесі арналар: экономиканы несиелеу, Үкіметке несиелік беру, бағалы қағаздар мен шетел валютасын сатып алу кезінде;

3. Қолма-қол ақшаның үлес салмағын қысқарту және қолма-қол ақшасыз ақша айналымының үлесін ұлғайту;

4. Ақша айналымын мемлекеттік реттеуді күшейту;

5. Созылмалы инфляция.

Қазақстандағы ақша жүйесі-бұл ұлттық заңнамамен бекітілген ақша айналымын ұйымдастырудың бір түрі. Ол келесі элементтерді қамтиды:

1.Тенге 100 тиыннан тұрады. Тенге мен алтын арасындағы ресми қатынас орна-тылмаған.

2.Алтынға айырбасталмайтын несиелік ақша-банкноттар (Ұлттықбанкiнiң биле-ттерi) және депозиттік ақша, сондай-ақ айырбасталатын монеталар. Банкноттар мен монеталар Ұлттықбанкiнiң сөзсiз мiндеттемесi болып табылады және оның активтерiмен қамтамасыз етiледi.

3.Қазақстан Ұлттық банкi банкноттар мен монеталарды шығарады, ал коммерциялық банктер – қолма-қол ақшасыз ақша (депозиттік ақша). Ақша шығару келесі арналар арқылы жүзеге асырылады: экономиканы несиелеу, үкіметті несиелеу, бағалы қағаздар мен шетел валютасын сатып алу кезінде.

4.Қазақстанағықолма-қол ақшаның үлесі қолма-қол ақшасыз, бірақ экономикалық дамыған елдерге қарағанда әлдеқайда жоғары, ол 10-20% құрайды.

5.Қазақстандағы созылмалы инфляция деңгейі индустриалды дамыған елдерге қарағанда едәуір жоғары.

Сонымен қатар, басқа елдердегідей, Қазақстандаақша айналымын мемлекеттік реттеу жүзеге асырылады. Оны Қазақстан Ұлттық банкi ақша-несиелi саясатын жүзеге асыру процесiнде мемлекет атынан жүзеге асырады. Оның негiзгi құралдары: қайта қаржыландыру мөлшерлемесiн өзгерту, есептi резервтер нормалары, ашық нарықтағы операциялар.

Қазіргі кезеңде заңды төлем құралы болып табылатын ақша түрлері – несиелік банк билеттері (банкноттар) және айырбасталатын монета.

3.3. Ақша-несие мультипликаторы

Дамыған несие жүйесінің арқасында коммерциялық банктер белгілі бір шектерде жаңа ақша шығара алады. 1929-1930 жылдары Дж.М. Кейнс ақша-несие мультипликаторының барын ашты. Осы уақытта АҚШ пен Еуропада Ұлы депрессия пайда болды – дағдарыс бүкіл Батыс әлемін қамтыды. Америкада техникалық қайта жарақтандыру үшін инвестициялар тарту туралы мәселе өткір болды, несиелер қажет болды, олар жоқ. Кейнс М1 ақша агрегатындағы «талап етілетін» тексеру шоттары өздігінен өсуге қабілетті екенін анықтады, яғни көп мөлшерде жаңа қолма-қол ақшасыз ақша жасайды. Кейнстің ақша-несие мультипликаторы мемлекеттің инвестициялық әлеуетінің қуатты көзіне айналды. Ол американдықтардың шығуына ықпал етті деп саналады дағдарыстан экономика.

Екі деңгейлі банк жүйесінде коммерциялық банктер ақша шығаруды жүзеге асырады, ал банктік мультипликатор механизмі бос резервпен байланысты - банктің белсенді операцияларының негізі болып табылатын ресурстар жиынтығы, несие беру, бағалы қағаздарды сатып алу және т. б. Мультипликатор депозиттердің көбею процесіне байланысты және математикалық түрде көбейтілетін коэффициент болып табылады мүмкін кеңейтімді анықтау үшін салым мөлшері.

Банк мультипликаторы (M) міндетті резервтер нормасына кері пропорционал болғандықтан, оның формуласы келесі форманы алады:

$$M = 1 / R \quad (1.6)$$

мұндағы R - міндетті резервтеу нормасы.

3.4. Ақшалай таргеттеу

Мемлекеттің ақша-несие саясаты арасындағы тығыз байланыс экономиканы ақшалай-несиелік реттеуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ең алдымен, орталық банктер айналыстағы ақша массасының өсуінің мақсатты бағдарларын (таргеттерін) анықтайды, ал осы бағдарларды белгілеу практикасының өзі «ақшалай таргеттеу» деп аталды.

Ақша массасының өсуінің мақсаттары 1970 жылдары әлемдегі инфляциялық процестердің күшеюіне байланысты қолданыла бастады.

Нысаналы бағдарлар – ақша массасы көлемінің өзгеруінің жоғарғы және төменгі шектерін белгілеу (тікелей шектеулерді енгізу). Оларды орнату тәртібі әртүрлі: бақылау сандары түрінде – Францияда, «шанышқы» түрінде – АҚШ-та, болжам түрінде – Жапонияда.

Бұл бағдарлар, сондай-ақ, олардың әрекет ету мерзімі бойынша да ерекшеленеді. Мысалы, Ұлыбританияда бір жылдық ақша таргеттеу ең оңтайлы деп танылды, Италияда – бір ай, Жапонияда мақсатты ақша агрегатының күтілетін өсуінің болжамдары әр тоқсанның басында жарияланады.

Қазір Қазақстанда Ұлттық банк «2019 жылға және 2020 және 2021 жылдарға арналған бірыңғай мемлекеттік ақша-несие саясатының негізгі бағыттары» аясында ақша - несие саясатының сандық бағыттарын және ақша бағдарламасын жасады. Осы кезеңдегі ақша-несие бағдарламасы бойынша есеп айырысулар негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер бойынша мақсатты нұсқауларға, сондай-ақ төлем балансының болжамына және мемлекеттік бюджет жобасының параметрлеріне сәйкес ақшаға сұраныс негізінде жүргізілді.

4 тарау. Инфляция және оның түрлері

• Түйінді сұрақтар:

- 4.1. Инфляция ұғымы және түрлері
- 4.2. Инфляцияға әсер ететін факторлар
- 4.3. Инфляцияның себептері
- 4.4. Инфляцияның әлеуметтік-экономикалық салдары
- 4.5. Инфляцияға қарсы саясат

4.1. Инфляция ұғымы және түрлері

Инфляция дегеніміз-бағаның жалпы деңгейінің жоғарылауы. Алайда, бұл жиі кездесетін анықтамаға кейбір түсініктемелер беру керек. Онда инфляцияның ең көп таралған салдарының бірі оның мәнімен араласады. Бағаның өсуі қазіргі нарықтық экономикаға тән инфляциялық белгі болып табылады. Инфляция деңгейі әртүрлі жолдармен өлшенеді, бірақ әрқашан индикаторлар бағаның қанша көтерілгенін көрсетеді. Алайда, әкімшілік жүйеде «қатаң» жоспарлы бағамен жасырын инфляциялық процестер болғанын және бағаның өсуі жасанды түрде сақталғанын ешкім жоққа шығармайды.

Инфляцияның мәнін оны ақша айналымы заңының бұзылуымен және, ең алдымен, ақша массасының динамикасы мен номиналды ЖҰӨ-нің сәйкес келмеуімен байланыстыру арқылы анық түсінуге болады. Белгілі экономист М. Фридман да дәл осындай көзқарасты ұстанды. Сонымен қатар, номиналды ЖҰӨ – нің жоғарылауымен салыстырғанда ақша массасының өсу қарқынының жоғарылауымен инфляциялық процестер пайда болады, ал қарастырылған көрсеткіштердің кері қатынасы-дефляция. Соңғысы сирек кездесетін құбылыс болғанымен, ол кейде, әсіресе дамыған елдерде кездеседі.

Макроэкономикалық сипаттағы инфляция мен дефляцияны жалпы экономикалық себептерден туындаған және барлық тауарлар мен қызметтерге әсер ететін, әр түрлі дәрежеде болса да, жергілікті факторлардың әсерінен туындайтын жеке өнімдер үшін бағаның өзгеруінен ажырату керек.

Инфляция - бұл тек қағаз ақша айналымымен сипатталатын құбылыс, бұл тауар айналымының қажеттіліктерімен салыстырғанда қағаз ақша массасының

артық айналымның толып кетуін, олардың құнсыздануын және нәтижесінде тауарлар мен қызметтерге бағаның өсуін білдіреді. Яғни, инфляция, ең алдымен, тауар массасының барабар өсуі болмаған кезде артық ақша массасының ақша айналымы арналарының толып кетуінен болады.

Инфляцияның келесі түрлері мен түрлерін ажыратуға болады

1. Көрінудің дәрежесі бойынша:

- баяу инфляция - бағаның орташа жылдық өсу қарқыны 5-тен 10%-ға дейін болған кезде бағаның біртіндеп және ұзақ өсуімен көрінетін инфляция;

- қарқынды инфляция-бағаның күрт өсуі түріндегі инфляция, яғни бағаның орташа жылдық өсу қарқыны 10-50% болған кезде;

- гиперинфляция-бағаның өсуі жылына 100% - дан асқан кезде өте жоғары өсу қарқыны бар инфляция.

2. Пайда болу әдістері бойынша:

- әкімшілік инфляция-бағаларды әкімшілік басқарумен байланысты инфляция;

- шығындар инфляциясы-бұл өндіріс факторлары бағасының өсуінен көрінетін инфляцияның бір түрі, соның салдарынан өндіріс пен айналым шығындары, сонымен бірге өндірілетін өнімнің бағасы өседі;

- сұраныс инфляциясы-толық пайдаланылмаған өндірістік ресурстар жағдайында өндіріс шығындарының ұлғаюымен қамтамасыз етілген бағаның өсуінен көрінетін инфляция;

- импортталатын инфляция-сыртқы факторлардың әсерінен туындайтын инфляция, оларға елге шетел валютасының шамадан тыс түсуі және импорттық тауар бағасының көтерілуі жатуы мүмкін;

- несиелік инфляция-бұл шамадан тыс несиелік экспансиядан туындаған инфляция.

3. Көрініс формаларына сәйкес инфляция орын алады:

- ашық-тұтыну тауарлары мен өндірістік ресурстар бағасының ашық (еркін) өсуі есебінен инфляция;

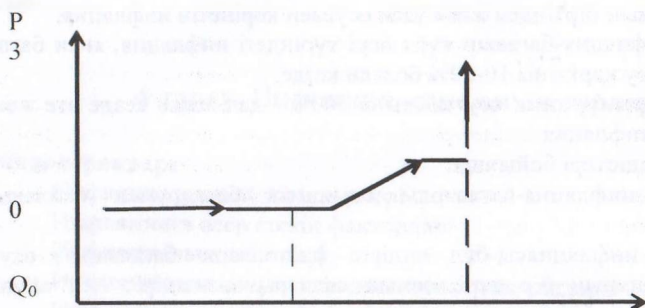
- жасырын-тауар тапшылығынан туындайтын инфляция түрі, ол мемлекеттің бағаны бұрынғы деңгейде ұстап тұруға деген ұмтылысымен қатар жүруі мүмкін.

Инфляция нысандары:

Сұраныс инфляциясы ақша массасының «ісінуіне» байланысты және осыған байланысты нарықтық қажеттіліктерге тез жауап бере алатын жеткіліксіз серпімді өндіріс жағдайында белгілі бір баға деңгейінде төлем қабілетті сұраныс. Экономиканың өндірістік мүмкіндіктерінен асатын жиынтық сұраныс бағаның өсуіне әкеледі.

Артық ақша массасын жинақтаудың бастапқы кезеңінде өндіріс пен сатуды ұлғайту, жұмыссыздықты, бағаны төмендету және нәтижесінде тепе – теңдікті орнату ынталандырылады. Сондықтан, ең аз мөлшерде инфляция тіпті пайдалы деп қорытынды жасалады, өйткені ол артық өндіріс дағдарысы мен жұмыспен қамтудың төмендеуіне кепілдік береді. Кейіннен, толық жұмыспен қамту экономиканың барлық салаларына қатысты болған кезде және олар сұраныстың

өсуіне қосымша өнім ұсынумен жауап бере алмаса, бағаның өсуі байқалады. Содан кейін өндірістің құлдырауына, оның тиімділігінің төмендеуіне және инфляцияның жоғарылауына әкелетін факторлар әрекет ете бастайды. Сұраныс инфляциясын жиынтық сұраныс, жұмыспен қамту және бағаның өзара байланысын байқау арқылы түсінуге болады (сурет 1.8).

Сурет 1.8- Жиынтық сұраныс, жұмысбастылық және бағалардың өзара байланысы

1-сегментте бағаның тұрақтылығына байланысты нақты және номиналды ЖҰӨ өндіріс көлемінің өсуіне байланысты бірдей қарқынмен өседі. 2-ші сегмент өтпелі деп аталады және ресурстардың біркелкі бөлінбеуін көрсетеді, яғни кейбір салаларда лимит таусылды, ал басқаларында жоқ. Басқаша айтқанда, тапшылық жаһандық емес, тек жекелеген салаларда байқалады. Өнімге сұраныстың одан әрі артуы өндіріс көлемінің өсуіне байланысты өтелуі мүмкін емес, сондықтан сұраныс пен ұсыныс заңына сәйкес P бағасын көтеруге тура келеді.

Жұмысшылардың көп болуы жұмыс күшінің қымбаттауына әкеледі, өйткені ол тапшы ресурсқа айналады. Нәтижесінде жалақы мен шығындар өседі, бұл бағаның өсуінің қосымша көзі болып табылады. Білікті жұмысшылардың ресурсы таусылған кезде, оларды пайдалану шығындардың өсуіне әкелетін дайындық деңгейі төмен кадрларды тартуға тура келеді.

Сонымен, 3-ші кезеңде өндіріс көлемінің өсу резервтері бүкіл экономикада таусылды, сондықтан қоғамның өндірістік мүмкіндіктерінен асатын жиынтық сұраныс баға деңгейінің тез өсуіне әкеледі.

Шығындардың инфляциясы, әдетте, өсіп келе жатқан өндіріс шығындарының, ең алдымен жалақы шығындарының өсуіне байланысты бағаның өсу тұрғысынан қарастырылады. Тауарлар бағасының өсуі халықтың табысын азайтады және жалақыны индекстеу қажет. Оның өсуі өндіріс шығындарының өсуіне, пайданың төмендеуіне, қолданыстағы бағамен өнім шығару көлемінің төмендеуіне әкеледі. Пайданыосы деңгейде ұстауға ұмтылу

өндірушілерді бағаны ұлғайтуға мәжбүрлейді. Шығындар инфляциясы тек осы жағдайда ғана болуы мүмкін, өйткені өнім бірлігіне шығындар артып, осыған байланысты бағалар көтеріледі. Алайда, жалақы баға элементтерінің бірі ғана болып табылады және, әдетте, тауарлар өндірісі шикізатты, энергияны сатып алуға және көлік қызметтеріне ақы төлеуге кететін шығындардың өсуіне байланысты қымбаттайды. Бүкіл әлемде материалдық шығындардың артуы – өндірудің, шикізат ресурстары мен энергия тасымалдаушылардың тасымалдануының қымбаттауына байланысты заңды процесс, және бұл әрқашан өндіріс шығындарының өсуіне әсер ететін болады. Қарсы фактор-бұл өнім бірлігіне шығындарды төмендететін жаңа технологияларды қолдану.

Жалақының өсуі өндіріс шығындарының өсуіне ықпал етеді және соған сәйкес оның экономиканың негізгі секторларында бір мезгілде өсуі болған кезде бағаның өсуіне өнімділігін көтеру. Нақты өмірде мемлекет ішінде жалақының өсуі үнемі қымбаттаудан артта қалады және өтемақы сенімділігі ешқашан орындалмайды.

Шығындардың инфляциясы кезінде ақша мөлшері олардың айналым жылдамдығын ескере отырып, өндіріс пен тауарларды ұсыну тарапынан ақшалай емес факторлардың әсерінен туындаған бағаның өсу деңгейіне «тартылады». Егер ақша массасы бағаның өсу деңгейіне тез бейімделмесе, ақша айналымындағы проблемалар басталады - төлем құралдарының жетіспеушілігі, төлемсіздік, содан кейін құлдырау, өндірісті тоқтату және тауар массасының төмендеуі орын алады.

4.2. Инфляцияға әсер ететін факторлар

Инфляцияны монетарлық факторлардың (сұраныстың) және ақшалай емес факторлардың (ұсыныстың) өзара іс-қимылының нәтижесі ретінде қарастыра отырып, себептерін анықтауға болады.

Сұраныс инфляциясын үш негізгі ақша факторы тудырады (сурет 1.9).

1. Мемлекеттік бюджет тапшылығы. Оның мемлекеттік қарыздың немесе инфляциялық салықтың өсуі арқылы жанама түрде қаржыландыруға мүмкіндігі бар. Жетіспеушілік экономиканы милитаризациялауға және мемлекеттік агрегаттың жұмысын нығайтуға жұмсалатын елдің өнімсіз шығындарының дамуымен күрделене түседі. Бюджеттің жетіспеушілігін жабу об Үкіметіне бастапқы нарықта мемлекеттік маңызды қағаздарды сатып алу немесе үкіметке несие беру түрінде несие беру әдісімен жүзеге асырылады, іс жүзінде ақша айналымы қажеттілігінен тыс қаражат шығаруды және осыған сәйкес сұраныстың инфляциясын тудырады.

2. Артық несиелеу. Бұл банктердің несиелік кеңеюі есебінен экономиканың қажеттіліктерінен тыс айналымдағы ақшаның ұлғаюы, бұл тауарлар мен қызметтерге қосымша сұраныстар жасай отырып, тауар айналымының қажеттілігінен асатын көлемде төлем қабілетті қаражат құруға әкеледі.

Сурет 1.9- Сұраныс инфляциясының негізгі факторлары

3.Сыртқы экономикалық факторлар. Ұлттық валюта бағамын немесе валюта резервтерінің көлемін реттеу үшін орталық банк шетел валютасын сатып алады.

Шығындар (ұсыныстар) инфляциясы ақшалай емес факторлармен тығыз байланысты (сурет 1.10).

- өндіріс пен еңбек өнімділігінің өсу қарқынының төмендеуі - экономикалық дағдарыс пен көбеюдің жалпы жағдайларының нашарлауына байланысты. 1970-1980 жылдары бұл фактор әлемнің өнеркәсібі дамыған елдерінің экономикасында шешуші рөл атқарды. Қазақстанде қайта құру кезеңінде бұл фактор әдеттегі құбылыс болды;

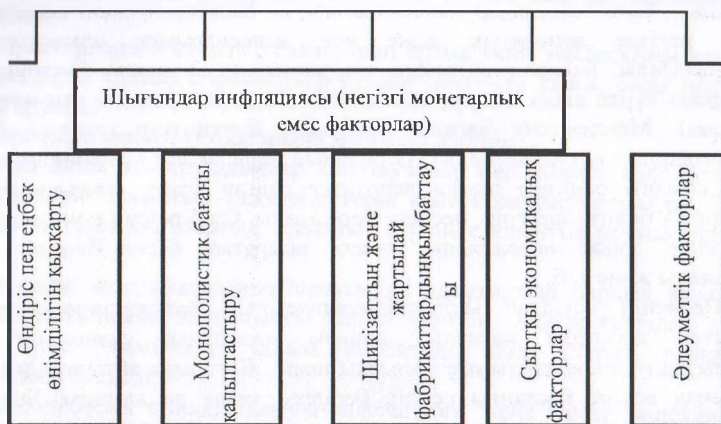
- шикізаттың қымбаттауы, жоғары жанама салықтар мен жартылай фабрикаттар-өнімнің бағасына кіреді, сонымен қатар олар дайын өнімнің құнын арттыруға өз үлестерін қосады;

- психологиялық фактор-осы фактордың аркасында бағалар инфляциялық күтулердің әсерінен өзгереді;

- халықтың жалақысы мен басқа да кірістерінің өсуі, негізгі массаның кірістерін индексстеу кезінде өнімділіктің өсуі;

- монополистік баға-бұл фактор өнімнің негізгі бөлігі үшін жоғары монополиялық бағаларды қолдайтындығын көрсетеді;

- сыртқы экономикалық фактор-ғауарларға әлемдік бағаның өсуі, шетелдік капиталдың түсуі, ұлттық валюта бағамының төмендеуі.

Сурет 1.10 - Ұсыныс инфляциясының негізгі факторлары

Сонымен, қорытынды жасауға болады – инфляция валюта айналымы Заңының сақталмайтындығын мәлімдейді, бұл жинақтау мен тұтыну, сұраныс пен ұсыныс арасындағы теңгерімсіздікке әкеледі. Инфляция, көп факторлы процесс болып табылатын маңызды кезеңде ол белгілі бір елдің қаржылық қалыптасуының ерекше сәтінің ерекшеліктеріне назар аударады. Экономикасы әлсіз дамушы елдерде инфляция процесі жоғары валюталық эмиссияның сипаттамалық әсеріне ұшырайды, орталық банктің қатаң бақылауына түседі және тек өсе алады.

Инфляцияны тудыратын факторлар әртүрлі және ақшалай және ақшалай емес болуы мүмкін. Артық ақша массасының пайда болуы мемлекеттік бюджеттің жетіспеушілігінен көрінетін мемлекеттік қаржының бұзылуына ықпал ететіні жалпыға белгілі. Бұл жетіспеушіліктің себептері әртүрлі. Бұл жерде әскери шығындардың, экономикалық қиындықтардың рөлі зор. Алайда инфляциялық даму бұл тапшылықтың туындауына емес, оны жабу әдістеріне тікелей байланысты. Егер соңғысы ақша шығару арқылы тікелей орын алса, инфляциялық әсер айқын болады.

Егер кемшілік мемлекеттік маңызды қағаздар эмиссиясының көмегімен жабылса, яғни мемлекеттік қарыздың ұлғаюы, бәрі қиынырақ. Мемлекеттік бюджеттің жетіспеушілігі мен валюта массасының кенеюі арасындағы байланыс бұл жағдайда автоматты емес, өйткені ол нарықтағы маңызды қағаздардың қозғалысымен делдал болады. Мемлекеттік қарызды нақты кластерлер мен жинақтардың көмегімен орналастыруға болады, және мұндай жағдайда ел тарапынан сұраныстың артуы оның нақты кластерлер мен жинақтардың көмегімен азаюымен өтеледі, содан кейін ел тарапынан сұраныстың артуы оның халық шаруашылығының жеке секторында және

халықта азаюымен өтеледі. Инфляциялық жағдай мемлекеттік қарызды Орталық банк вексельдер эмиссиясымен, ал банктер несиені кеңейтумен және осы негізде депозиттік және чек эмиссиясымен алмастырған кезде қалыптасады. Басқаша айтқанда, инфляцияның маңызды факторы-қолма-қол ақшасыз түрде ақша шығаруға әкелетін несиенің шамадан тыс кеңеюі (несие кеңеюі). Мемлекеттік бағалы қағаздарға банкноттар шығару, банктердегі салымдардың артуы несие ресурстарының бірнеше есе кеңеюіне әкелуі мүмкін. Бұл соманы банктегі шотқа депозитке салған кезде, соңғысы бұл соманы резервтік бөлігін шегеріп, несиеге бере алады. Ол біреудің қолына түсіп, сайып келгенде, ұқсас операцияны жүзеге асыратын басқа банктегі депозитке айналады және т. б.

Несиенің осындай мультипликациясының нәтижесінде коммерциялық банктер қосымша несиелік ақшаны «жасайды» және бұл ақшаның құнсыздануына қолайлы өте маңызды шарт. Жоғарыда айтылғандай, инфляция бағаның өсуіне бастапқы серпін берілген кезде де дамиды. Бұл жағдайды тудыратын маңызды фактор-бағаның өсуін ынталандыратын экономиканың монополиялық құрылымы. Осының бәрімен қалыптасқан жағдай көбінесе өндірістің бір мезгілде қысқаруымен күрделене түседі. Құнды инфляциялық әсер инвестициялардың тұрақты өсуін жасайды. Бұл тек кірістер мен сұраныстың көбейтілуіне әкеліп қана қоймайды, сонымен қатар өндіріс құралдарын құру мен тұтыну заттарын құру арасындағы теңгерімсіздікті тудырады. Құрылыс жұмыстарының мерзімі баяулаған кезде, аяқталмаған өндірісте қаражаттың қатып қалуымен жағдай күрделене түседі.

4.3. Инфляцияның себептері

Қазіргі әлемде экономикалық тепе-теңдікті бақылау мүмкін емес. Ел тұрғындары тауарлар мен қызметтердің жетіспеушілігімен ұзақ уақыт бойы проблемаларды байқамады, өйткені ұсыныстар саны өте көп. Бірақ ақша массасы үнемі өсіп келеді.

Бағалар өнім сапасының жоғарылауына немесе белгілі бір уақытта ресурстарды өндіру көлемінің төмендеуіне байланысты өсуі мүмкін. Белгілі бір тауарлар мен қызметтер құнының маусымдық ауытқуы үнемі орын алады. Бірақ бағаның мұндай өсуі инфляция емес – бұл, әдетте, уақытша болатын табиғи өзгерістер

Тұтынушыларға белгілі бір уақытта ұсынылатын барлық тауарлар мен қызметтердің өзіндік құны бар. Дәл осы уақытта айналымда адамдар қажетті тауарлар мен қызметтерді сатып алуға жұмсай алатын белгілі бір ақша бар. Егер осы екі компонент тең болса, ел экономикасы тұрақты. Бірақ қазіргі әлемде мұндай тепе-теңдік ұзақ уақыт болған жоқ. Уақыт өте келе, адамдарға белгілі бір тауарлар мен қызметтерді сатып алу үшін қажет ақшаның жалпы сомасы өзгереді – және тұтынушылар үшін жақсы емес. Бұл құбылыстың себебі неде?

Инфляцияның негізгі себептерін екі топқа бөлуге болады: ақшалай және ақшалай емес.

Ақша факторлары - айналыс саласының артық ақша массасымен қанығуы. Егер көлем өсіп, қалған параметрлер бірдей деңгейде қалса, онда инфляция деңгейі де артады.

Инфляцияның ақша факторларына мыналар жатады:

1. Артық ақша шығару-адамдар көп тауарлар мен қызметтерді сатып ала алады, ал өндіріс халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды. Немесе экономикалық тұрғыдан алғанда, жиынтық сұраныс жиынтық ұсыныстан үлкен болады;

2. Айналым жылдамдығының артуы-бұл адамдардың барлық қаражатын жоғалту қорқынышына байланысты болуы мүмкін. Халық ақшадан құтыла бастайды және мәмілелер санын көбейтеді. Бұл ұлттық валютаның күнсыздануына әкеледі;

3. Экономиканың циклдік дамуы-инфляцияны жеңе алмау экономикалық механизмнің кемшіліктерінен туындайды. Орталықтандырылған экономика жағдайында кері байланыс іс жүзінде болмады, ақша мен тауар массасының арақатынасын реттеуге қабілетті тиімді экономикалық тұтқалар болған жоқ; әкімшілік шектеулерге келетін болсақ, олар тиімді жұмыс істемеді;

4. Банктің несиелік кеңеюі-несиелеу-бұл экономикалық теңгерімсіздікке әкелетін және баға деңгейінің өсуіне әсер ететін өте күрделі механизм. Бірақ қазіргі уақытта пайыздар бойынша несие беру қоғам өмірінің ажырамас бөлігі болды. Осыған байланысты көптеген жылдар бойы елде инфляция болды, оған көптеген адамдар үйреніп кетті;

5. Теңгерімсіз инвестициялар - мемлекет көбінесе бюджетті құру кезінде ескерілмеген инвестициялар жасауы керек. Бұл әскери өнеркәсіп немесе төтенше жағдайлардан кейін тұрғын үйді қалпына келтіру болуы мүмкін;

6. Экономиканы әскерилендіру-әскери шығындардың артуы ақша жүйесінің конъюнктурасын уақытша жандандырады, дегенмен бұл жалпы тауар өндірісі құрылымының деформациясына әкеледі және инфляция ағымын тездетеді. Әскери шығындар әскери қызметке қатысатын немесе экономиканың әскери секторында жұмыс істейтін адамдар тарапынан қосалқы төлем қабілетті сұранысты құруға негіз болады. Осының нәтижесі айналымға нақты түсетін өнімдердің болмауы перспективасында валюта массасының өсуі болып табылады;

7. Мемлекеттік қаржы дағдарысы-мұндай құлдырау Үкімет өзінің әлеуметтік-экономикалық қызметтерін кеңейткен кезде пайда болады, іс жүзінде нәтижесіз шығындардың артуына әкеледі. Бюджет тапшылығын жабу үшін қолданылатын әдістер, әдетте, айналымдағы валюта массасының өсуіне ықпал етеді. Индустриалды дамыған елдер эмиссияны болдырмауға тырысады және мемлекеттік бюджеттің тапшылығын өтеу үшін салықтарды, сондай-ақ мемлекеттік несиені қолдануды жөн көреді;

8. Атап айтқанда, салықтар инфляцияның негізгі себептері болып саналмайды, бірақ олар баға белгілеу үшін қолданылады. Жанама салықтар

олар салық салатын өнімдер құнының бөлігі болып табылады және олардың өсуі бағаның өсуіне әкеледі. Жергілікті бюджеттік қарыздың инфляцияға әсері мемлекеттік есептерді орналастыру тәсілдеріне байланысты. Мемлекеттік маңызы бар бағалы қағаздар (яғни облигациялар) төлем құралдарын шығару әдісімен банк құрылымдарында орналасса, бұл инфляциялық нәтижелерге әкеледі.

Ақшалай емес факторлар-негізінен элеуметтік көбеюдегі тенгерімсіздіктермен немесе басқарудың қымбат механизмімен байланысты.

Бұл факторларға мыналар жатады:

1. Еңбек өнімділігінің төмендеуі-бұл жағдайда өнім бірлігін өндіруге көп уақыт кетеді. Сонымен қатар, көптеген шығындар өзгеріссіз қалады (жалақы, энергия, салықтар). Өндіріс құны артып келеді;

2. Монополистік баға инфляциялық процестерді қалыптастыруда басты рөлді монополиялар атқарады және бұл баға процесі арқылы жүреді. Олар бағаны екі жолмен көтеруге қысым жасайды:

- картельдік келісім-жетекші өндірушілердің (яғни монополистердің) аз саны арасындағы баға стратегиясы бойынша айқын немесе жасырын сөз байласу);

- бағадағы көшбасшылық принципі-кәсіпкерлердің жетекші компаниялар, яғни ең ірі өндірушілер белгілеген бағаларға назар аударатындығында және бұл бағалар орташа нормадан асатын пайдамен сипатталады.

3. Өндіріс пен айналым шығындарының өсуі – шетел валютасы бағамының өсуімен барлық импорттың бағасы да өсуде. Егер өндірісте импорттық шикізатты отандық шикізатпен алмастыру мүмкін болмаса, тауарларды өндірудің өзіндік құны артады. Сондай-ақ отынның қымбаттауы және басқа да ілеспе шығыстардың (сақтандыру, салықтар, қосалқы бөлшектер) ұлғаюы салдарынан бағалар үнемі өсіп отырады. Бағасы артады-да қымбаттауы, электр энергиясын, қызмет көрсетуші ұйымдардың және басқа да көптеген;

4. Әлемдік құрылымдық дағдарыстар – 70-ші жылдары инфляцияның сыртқы критерийлері баға құрылымын қайта құруда көрінетін әлемдік құрылымдық катаклизмдер болды. 70-жылдары мұнай өндіру саласындағы бағалар қайта қаралды, шикізаттың барлық түрлерінің бағасы 7 есе өсті, ал шикі мұнайдың құны 20 еседен артық көтерілді. Мұның бәрі шикізат импортының қымбаттауына және ішкі нарықтағы бағаның өсуіне әкеледі.

Жоғарыда аталған себептерден басқа, инфляция факторлары экономикалық сипатта болмауы мүмкін – бұл саяси тұрақсыздық (соғыс, революция, үкіметке деген сенімнің жоғалуы және басқалар) нәтижесінде туындайтын инфляциялық күтулер деп аталады.

4.4. Инфляцияның элеуметтік-экономикалық салдары

Экономикалық тәжірибеде нарық субъектілері үшін инфляцияны жан-жақты және дұрыс өлшеу ғана емес, сонымен бірге оның салдарын бағалау

және оларға бейімделу маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, ең алдымен, баға динамикасының құрылымдық сипаттамалары маңызды.

Бірқатар экономистер валюта массасының тиісті өсуімен бірге шамалы инфляция (мысалы, тарифтердің жыл сайынғы өсуі 3-4%) өндірісті қоздыруы мүмкін деген ұстанымды ұстанады. Сонымен қатар, өндірісті кеңейту өндірістің пайдаланылмаған себептеріне қарағанда анағұрлым маңызды болады. Айналыстағы қаражат массасының өсуі төлем айналымын жеделдетеді, салым жұмыстарын жандандыруға көмектеседі. Сонымен қатар, өндірістің өсуі тарифтердің ең жоғары деңгейінде тауар мен валюта массасы арасындағы теңгерімді қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Инфляция (және бұлжалпыға бірдей танылған) еңбекке деген мотивтерді тарылтады, өйткені бұл баға кірістерін қалыпты іске асыру мүмкіндігіне нұқсан келтіреді. Инфляция, әсіресе бағаның айтарлықтай өсуі жағдайында, халықтың әлеуметтік саралануын, кіріс алушылардың «экстремалды» топтары арасындағы алшақтықты күшейтеді.

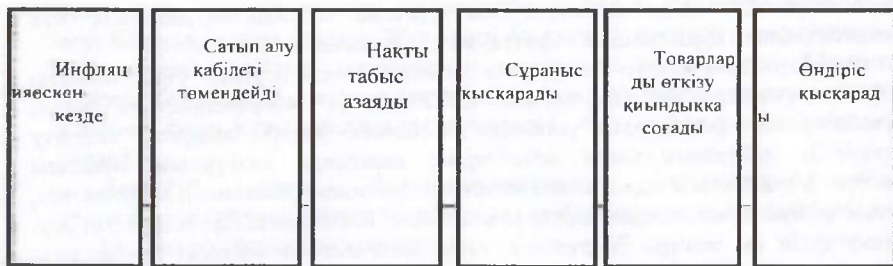
Инфляцияның теріс қызметі сонымен қатар жинақтау қабілетін тарылтады. Өтімді түрдегі жинақ азаяды, ішінара табиғи форманы алады (жылжымайтын мүлікті сатып алу). Пайдаланылатын және сақталатын табыс үлестерінің арасындағы сәйкестік тұтынуға қарай жылжиды. Бағалы қағаздарды шығару көбінесе қалаған мақсатқа жете алмайды, өйткені олар халықтан ақшаны «байланыстыра» алмайды.

Инфляция күш құрылымдарының позициясын әлсіретеді. Мемлекеттік органдардың шұғыл есептерді шешу үшін эмиссия арқылы қосымша қаражат алуға ұмтылысы наразылықтың өсуіне, жалақыны көбейту, қосымша жеңілдіктер мен субсидиялар алу мақсатында әртүрлі әлеуметтік топтардың қысымын күшейтуге әкеледі. Үкімет белгілеген және өткізетін бағдарламалар мен іс-шараларға сенім азаяды. Халықтың тұтыну нарығындағы, өндірістегі жағдайдың нашарлауына реакциясы көбінесе өткір формаларға ие болады.

Осылайша, инфляциялық процестердің теріс салдары:

1. Инфляция қаржы жүйесіндегі теңгерімсіздікті нашарлатады. Өнімдерге бағаның секіре өсуі өндірістің әртүрлі секторларындағы пайда көлеміндегі теңсіздікті арттырады. Бұл бір салада өндірісті ұлғайтуға және, керісінше, экономиканың басқа секторларында азайтуға және қысқартуға әкеледі. Инфляциялық процесс ұзақ мерзімді инвестицияларға ынталандыруды жояды және бұл көбею механизмдеріндегі сәтсіздіктерді тудырады, сонымен қатар жұмыссыздықты тудырады.

Инфляцияның салдары капиталдың өндіріс секторынан айналым саласына ағып кетуіне әкеледі, өйткені онда капитал тез айналады және әлі инфляциямен құнсызданбаған кіріс әкеледі. Инфляция ішкі нарықтың сыйымдылығын төмендетеді.

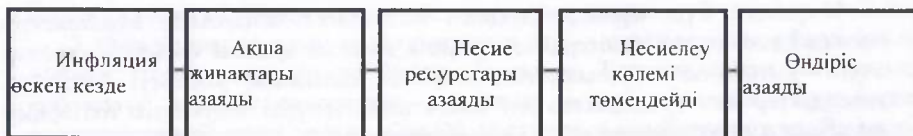

Сурет 1.11- Инфляцияның ішкі нарық сыйымдылығына әсері

Экономиканың әртүрлі салаларына қатысты сәйкессіздіктердің өсуі экономикалық қатынастарды бұзады. Осы процестің салдары нақты жалақы, сондай-ақ барлық басқа кірістердің елеулі төмендеуі болып табылады.

Төлем қабілетті сұраныстың нақты төмендеуі тауарларды сатуды қиындатады, ал тауарлардың сатылмай қалуы экономиканың тиісті салаларындағы өндіріске теріс әсер етеді.

2. Несие жүйесінің қызмет ету процесін бұзады.

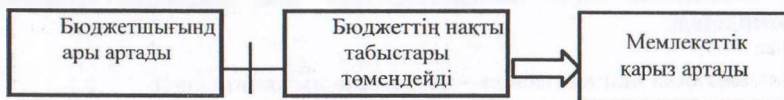
Сурет 1.12-Инфляцияның несие жүйесінің қызмет етуіне әсері

Ақшаның құнсыздануы ақша жинақтарының ынталандыруын бұзады, сондықтан несие ұйымдарының ресурстары таусылады. Жоғары инфляция жағдайында несие беру тиімді емес, өйткені несие берушілер құнсызданған ақшамен қарызды қайтарып, шығынға ұшырайды.

1. Тұтынушылық сұраныстың құрылымын азайтады.

Бағаның өсуі капиталдың ақша формасынан құнды тауарларға, оларға қажеттілік бар-жоғына қарамастан, ұшуына себеп болады. Халық құнсызданған ақшадан құтылуға тырысады және алтын, жылжымайтын мүлік, суреттер, аң терілерін және т. б. сатып алады.

2. Қаржы жүйесіне теріс әсер етеді.

Сурет 1.13-Инфляцияның қаржы жүйесіне әсері

Бюджет шығындары артады, нақты бюджет кірістері төмендейді

5. Инфляция ел шығындарының өсуіне себеп болады. Салық және бюджетке мүсетін басқа да түсімдердің құнсыздануы дереу пайда болады, нәтижесінде мемлекеттік қарыз тақырыбы күрделене түседі. Мемлекеттік есептер бойынша пайыздар құнсызданған ақшамен төленген кезде, бұл жаңа несиелерді орналастыру процесін тежейді. Егер индекстеу жүргізілген жағдайда (яғни мемлекеттік Есептер бойынша төлемдер көлемін қайта есептеу тарифтер индексінің өзгеруіне пропорционалды), онда елдің Борышқа қызмет көрсетуге арналған шығындары өседі.

6. Инфляция ұлтаралық қаржылық қатынастарға теріс әсер етеді.

Ақшаның құнсыздануы отандық өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін бұзады, өйткені тауарларды шетелден әкелу ынталандырылады, онда олар салыстырмалы түрде төмен бағамен сатып алынады. Инфляция күшейген кезде ұлттық және шетелдік капитал шетелге ұмтылады негұрлым сенімді және тиімді инвестицияларды ізденіз. Нәтижесінде мемлекеттің төлем балансы нашарлайды.

7. Инфляция еңбек ресурстарының көбею жағдайларына теріс әсер етеді

Инфляциялық салдар жалақының өсуі мен тарифтердің өсуінен басқа кірістердің артта қалуы болып саналады. Сайып келгенде, пайда мен капиталды халықтың әртүрлі топтары арасында қайта бөлу жүреді. Бұл қоғамдық шиеленісті күшейтеді және саяси тұрақсыздыққа әкеледі.

Инфляциялық процестер нәтижесінде тиімді жағдайда қарыз алушылар (ақшаның құнсыздануы олардың борышының нақты сомасын азайтады) және экспорттаушылар (ұлттық валютаның сыртқы құнсыздануы оның ел шеңберіндегі төлем қабілетінің төмендеуін басып озады) көрсетіледі.

Инфляциядан, әсіресе құлдыраудан және гиперинфляциядан, ең алдымен, тұрақты кірісі бар халықтың сегменттері (мемлекеттік қызметкерлер, зейнеткерлер, студенттер) зардап шегеді, ал жалақыны реттеуге және бағаны көтеруге мүмкіндігі бар жеке фирмалар женеді: қарыздарын құнсызданған ақшамен төлей алатын қарыз алушылар; монополиялар, яғни бағаны көтеретін инфляция локомотивтері. Бұл шығындар мен сатып алуларды кесте түрінде бейнелеуге болады (1.2 - кесте).

Осылайша, инфляция халықтың негізгі бөлігінің нақты кірістері мен жинақтарын құнсыздандырады, осылайша байлар мен кедейлер арасындағы алшақтықты тереңдетеді, елде әлеуметтік шиеленісті тудырады, сондықтан инфляция салықтар мен мәжбүрлі қарыздардың ең нашар түрі сияқты. Ал Қазақстанда бұл жекешелендіруден кейінгі ұлттық табысты қайта бөлудің ең маңызды құралы.

Біз Қазақстандағы инфляцияның негізгі сипаттамаларын бөліп көрсетеміз, оның қазіргі ерекшеліктеріне толығырақ тоқталамыз, көбінесе экономикалық механизмнің трансформация процесіне байланысты - орталықтандырылған мемлекеттен нарықтық экономикаға. 1992 жылы баға ырықтандырылғаннан бері өткен онжылдықтар ішінде басылған инфляция, ең алдымен, сұраныс инфляциясы қабылданды және ашық нысаны бар.

Инфляцияның әсері

Шығынданушылар	Ұтыс алатындар
Бекітілген жалақыдағы қызметкерлер	Монополиялар-бағаны көтерудің бастама-шылары
Зейнетақы, жәрдемақы, стипендия алушылар	Борышкерлер, оның ішінде ұзақ мерзімді несиесі алған борышкерлер
Бекітілген пайызда несиесі берген несиесорлар	Мемлекет ішкі мемлекеттік қарыздарды өтеу кезінде
Ақшаы үйінде сақтаушылар	Жылжымайтын мүлік, шетелдік валюта және т. б. иелері

Сыртқы экономикалық факторлар да қолайлы болып калуда (әлемдік нарықтағы мұнайдың жоғары бағасы), бұл:

- Қазақстан Банкінің алтын-валюта резервтерін сақтау және ұлғайту;
- қосымша қарыздарсыз мемлекеттік қарызға қызмет көрсету;
- сыртқы қарызды төлеу және азайту;
- неғұрлым белсенді құрылымдық іс-шаралар мен әлеуметтік саланы реформа-лауды жүргізу үшін тұрақтандыру қорын қалыптастыру.

4.5. Инфляцияға қарсы саясат

Инфляцияға қарсы саясат – экономикалық саясаттың бір түрі. Инфляцияға қарсы саясат деп сыртқы немесе ішкі институционалдық субъектілердің инфляциялық процестерді болжауға, инфляцияның нақты көрсеткіштерін есепке алуға, оларды өсу процесінде шектеуге, сондай-ақ маңызды макроэкономикалық мақсаттарға қол жеткізуге кедергі келтіретін жағдайларда олардың өсуіне қарсы іс-қимыл жасауға бағытталған іс-шараларының (іс-қимылдарының) жиынтығын айтамыз.

Инфляцияға қарсы тиімді саясатты таңдау үшін бірқатар факторларды ескеру қажет: оны қолдану кезеңі мен шарттары, практикада іске асыру мүмкіндігі, инновациялық экономикалық және әлеуметтік дамудың негізгі компоненттеріне әсері, тиімділігі және т. б.

Қазіргі нарықтық экономика өзінің сипаты бойынша инфляциялық сипатқа ие, өйткені инфляцияның барлық факторларын (бюджет тапшылығы, монополиялар, халық шаруашылығындағы диспропорция, халық пен кәсіпкерлердің инфляциялық күтулері, инфляцияның сыртқы экономикалық арналар бойынша ауысуы және т.б.) жою мүмкін емес. Сондықтан инфляцияны толығымен жою мүмкін емес екені анық, және көптеген мемлекеттер оны қалыпты, бақыланатын етіп, оның жойқын пропорцияларының алдын алуды мақсат етеді.

Инфляцияға қарсы саясат ақшаның құнсыздануы мен бағанын өсуін шектеуге бағытталған және инфляцияның әсерін азайтуға бағытталған белсенді болуы мүмкін. Қазіргі жағдайда дамыған елдердің үкіметтері инфляциялық процестерді сәтті басқаруды, олардың модерациясы мен басқарылуын қамтамасыз етуді үйренді. Мысалы, қазіргі кейнсианизмнің өкілдері белсенді бюджет саясатын – төлем қабілетті сұранысқа әсер ету үшін мемлекеттік шығындар мен салықтарды маневр жасауды қарастырады. Инфляциялық, шамадан тыс сұраныс жағдайында мемлекет өз шығындарын шектейді және салықтарды көбейтеді. Нәтижесінде сұраныс азаяды, инфляция төмендейді. Алайда, сонымен бірге өндірістің өсуі де шектеледі, бұл экономикадағы тоқырауға және тіпті дағдарыстық құбылыстарға, жұмыссыздықтың кенеюіне әкелуі мүмкін.

Кейнстік бағдарламалардың сөзсіз салдары ретінде мемлекеттік бюджеттің тапшылығы ешқандай жағдайда қосымша ақша шығарумен жабылмауы керек. Кейнстің теориясына сәйкес жұмыссыздық деңгейі жоғары болған кезде мемлекет шығыстардың өсуі және, ең алдымен, бастапқы мемлекеттік инвестицияларды жүзеге асыру мен жеке инвестицияларды ынталандыру есебінен жиынтық сұранысты ұлғайтуға тиіс. Бұл жағдайда тұтыну, инвестициялық және мемлекеттік шығындар өседі, өндіріс дамып, жұмыспен қамту және халықтың өмір сүру деңгейі артып келеді.

СаясатҚазақстанның қазіргі экономикасында көптеген салаларда үлкен жүктеме жоқ өндірістік қуаттылықтар, пайдаланылмаған еңбек және материалдық ресурстар бар. Мұндай жағдайларда ұлттық өндіріс көлемі өнімнің орташа және шекті шығындарының төмендеуімен артуы мүмкін, бұл бағаның бірдей деңгейінде орташа және жалпы кірісті арттырудың объективті негізін құрайды. Сондықтан, осы кезеңде инвестициялық және тұтынушылық шығындарды ынталандыру белгілі бір оң рөл атқара алады.

Неоклассикалық бағыт өкілдері бірінші кезекке Үкімет тарапынан бақыланбайтын Орталық банктің ақша-несиелік реттеуін қояды. Монетарлық бағдарламалар, әдетте, үш кезеңде жүзеге асырылады.

Біріншісінде тәркілеу ақша реформасы жүзеге асырылады, екіншісінде бюджет тапшылығы азаяды және несие қымбаттайды, үшіншісінде салық ставкалары төмендейді. Бірінші және екінші кезеңде жиынтық сұранысты төмендететін тұтқалар, үшінші кезеңде-тауар массасының өсуін ынталандыратын тұтқалар қолданылады.

Қорытындылай келе, инфляцияға қарсы тиімді саясатты таңдағанда және инфляцияға қарсы шараларды жүзеге асыруда ұлттық экономиканың қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын мұқият ескеру қажет екенін атап өтеміз.

1-бөлімге практикалық тапсырмалар

Есеп 1.

Кесте 1.3-Қазақстанның ақша жүйесі туралы мәліметтер, миллиард тенге

Көрсеткіштер	01.01.2	01.01.2	01.01.2
	017	018	019
Несиелік ұйымдардың қасаларындағы қаражат қалдығын ескере отырып айналыс-тағы қолма-қол ақша	5 785,2	6 895,8	7 667,7
Несиелік ұйымдардың Ұлттық банктегі корреспонденттік шоттардағы қаражаттары	994,7	981,6	1 356,3
Есепті резервтер	188,4	378,4	425,6
Несиелік ұйымдардың депозиттері	633,2	388,3	403,3
Ұлттық банктің несиелік ұйымдардағы облигациялары	588,9	0	0
Талап етілгенге дейінгі депозиттер	5 797,1	6 918,9	7 323,5
Мерзімді және жинақ депозиттер	9 152,0	11 625,7	13 651,8

Есептеңіз:

а) құрылым көрсеткіштері:

- ақша базасы,
- ақша массасы;

б) динамика көрсеткіштері (жылдық өсу қарқыны):

- ақша базасы,
- ақша массасы,
- қолма-қол ақша;

в) депозиттік мультипликатор.

Мәліметтерді кестеде бейнелеңіз, қорытынды жасаңыз.

Кесте 1.4 - Алынған нәтижелердің жиынтық кестесі

Көрсеткіштер	01.01.2017	01.01.2018	01.01.2019
Ақша базасы, млрд. енге			
Ақша массасы, млрд. тенге			
Депозиттік мультипликатор, есе			

Кесте 1.5 – 2017-2019 жылдардағы ақша массасы мен ақша базасының құрылымы, %

Көрсеткіштер	01.01.2017	01.01.2018	01.01.2019
Ақша базасы, барлығы			
Соның ішінде:			
- Қолма-қол ақшалар			
- Кореспонденттік шоттар			
- Есепті резервтер			
- несиелік ұйымдардың ҰБ –гі депозиттері			
- ҰБ – тің несиелік ұйымдардағы облигациялары			
Ақша массасы, барлығы			
Соның ішінде:			
- қолма-қол ақша			
- талап етілгенге дейінгі депозиттер			
- мерімді және жинақ депозиттер			

2017-2019 жж. кезеңдегі ақша массасы мен ақша базасының құрылымын талдайық.

Кесте 1.6 – Ақша базасы, ақша массасы және депозиттік мультипликаторының серпіні, %

Көрсеткіштер	2017 жылмен салыстырғанда 2018ж. өсу қарқыны	2018 жылмен салыстырғанда 2019ж. өсу қарқыны	2017 жылмен салыстырғанда 2019ж. өсу қарқыны
Ақша базасы, барлығы			
Соның ішінде:			
- Қолма-қол ақшалар			
- Кореспонденттік шоттар			
- Есепті резервтер			
- несиелік ұйымдардың ҰБ –гі депозиттері			
- ҰБ – тің несиелік ұйымдардағы облигациялары			
Ақша массасы, барлығы			
Соның ішінде:			
- қолма-қол ақша			
- талап етілгенге дейінгі депозиттер			
- мерімді және жинақ депозиттер			
Депозиттік мультипликатор			

Есеп 2.

Кесте 1.7-2011-2019 жылдардағы Қазақстан бойынша келесі мәліметтер келтірілген:

Жыл	Ақша массасы, млрд. тенге	Ақша базасы, млрд. тенге	Депозиттік мультипликатор, есе
2011	6 032,1	2 914,2	
2012	8 970,7	4 122,4	
2013	12 869,0	5 513,3	
2014	12 975,9	5 578,7	
2015	15 267,6	6 467,3	
2016	20 011,9	8 190,3	
2017	24 483,1	8 644,1	
2018	27 405,4	9 852,8	
2019	29 167,3	10 503,9	

Есеп 3.

Қолма-қол ақшаға тауарлар мен қызметтер бойынша жасалған төлемдер жиынтығы-6 140 миллиард тенге.егер ақша бірлігінің айналымдарының орташа саны 4 болса, айналымдағы қолма-қол ақша массасының мөлшерін анықтаңыз.

Есеп 4.

Өндіріс көлемі 6% – ға, ақша массасы 24% - ға ұлғайды. Ақша айналымының тұрақты жылдамдығымен бағаның орташа деңгейі қалай өзгерді?

Есеп 5.

Өндіріс көлемі 6% – ға, ақша массасы 24% – ға, ақша айналымының жылдамдығы 10% - ға ұлғайды. Бағаның орташа деңгейі қалай өзгерді?

Есеп 6.

Кесте 1.8-Ақша массасы туралы деректер, млрд. тенге

Көрсеткіш	Базалық жыл	Ағымдағы жыл
ЖІӨ	13 243	16 751
Ақша массасы	2 674	3 788
Қолма-қол ақша	955	1 341

Осы мәліметтер негізінде есептеңіз:

1. Ақша массасының айналымдылық көрсеткіштері:

- а) ақша массасының айналым жылдамдығы (айналымдар саны);
- б) бір айналымның ұзақтығы;
- в) ақша массасының айналымы қалай өзгерді;

2. Қолма-қол ақша айналымдылығының көрсеткіштері:

- а) қолма-қол ақшаның айналым жылдамдығы (айналымдар саны);

б) бір айналымның ұзақтығы;

3. Ақша массасындағы қолма-қол ақшаның үлесі;

4. Ақша массасының айналым жылдамдығының моделі;

5. Ақша массасының айналымдылығының абсолютті өзгеруі, оның ішінде өзгерістер есебінен:

а) қолма-қол ақшаның айналым жылдамдығы (айналымдар саны);

б) қолма-қол ақшаның ақша массасындағы үлесі;

6. Экономиканы монетизациялау коэффициенті.

Есеп 7.

Банк мультипликаторы 25-ке тең, банк жүйесі жасай алатын ақшаның ең көп мөлшері-75 миллион тенге. анықтаңыз:

а) есепті резервтердің нормасын;

б) бастапқы салым сомасы.

Есеп 8.

Банк депозиттерінің көлемі 70 млрд.руб. Міндетті резервтер нормасы 3,5% - ға тең. Ақша ұсынысының максималды өсуі қандай?

Есеп 9.

Міндетті резервтер нормасы 3,5% - ға тең. Депозитке салу коэффициенті (қолма-қол ақшаға сұраныс) депозиттер көлемінің 56% - ын құрайды. Есепті резервтердің сомасы-77 миллиард тенге. ақша ұсынысы неге тең?

Есеп 10.

Міндетті резервтер нормасы 3,5% - ға тең. Депозиттеу коэффициенті 56% құрайды. Ақша мультипликаторы қандай?

Есеп 11.

Өндіріс көлемі 6% – ға, ақша массасы 24% – ға, бағаның орташа деңгейі 5% - ға ұлғайды. Ақша айналымының (айналымның) жылдамдығы қалай өзгерді?

Есеп 12.

Өндіріс көлемі 6% – ға ұлғайды, ақша айналымының жылдамдығы 16% - ға, бағаның орташа деңгейі 2% - ға төмендеді. Ақша массасының көлемі қалай өзгерді?

Есеп 13.

Өндіріс көлемі 6% – ға, ақша массасы 22,8% – ға, ақша массасы айналымының жылдамдығы 9% - ға өсті. Бағаның орташа деңгейі қалай өзгерді?

Есеп 14.

Өндіріс көлемі 6% - ға ұлғайды, ақша айналымының жылдамдығы 5% - ға төмендеді, бағаның орташа деңгейі 9% - ға өсті. Ақша массасының көлемі қалай өзгерді?

Есеп 15.

Өндіріс көлемі 6% – ға, ақша массасы 24% – ға, бағаның орташа деңгейі 30% - ға өсті. Ақша айналымының жылдамдығы қалай өзгерді?

Есеп 16.

Өндіріс көлемі 3% - ға қысқарды, ақша массасы 2,26 есе өсті, ақша айналымының жылдамдығы 17% - ға өсті. Баға деңгейі қалай өзгерді?

Есеп 17.

Өндіріс көлемі 21% - ға төмендеді, бағалар 3,3 есе өсті, ақша айналымының жылдамдығы 34% - ға өсті. Ақша массасының мөлшері қалай өзгерді?

Есеп 18.

Банк депозиттерінің көлемі 70 млрд.тенгеге өсті. Міндетті резервтер нормасымен 10%. Ақша ұсынысының максималды өсуін анықтаңыз.

Есеп 19.

Міндетті резервтер нормасы 7% - ға тең. Депозиттеу коэффициенті 56% құрайды. Ақша мультипликаторы қандай?

Есеп 20.

Міндетті резервтер нормасы 3,5% - ға тең. Депозиттеу коэффициенті 70% құрайды. Ақша мультипликаторы қандай?

Есеп 21.

Депозитке салу коэффициенті депозиттер сомасының 10% – ын, міндетті резервтер нормасы-15% - ды құрайды. Егер ақша ұсынысы 330 миллиард тенгеге тең болса, ақша базасының көлемі қандай?

Есеп 22.

Ай сайын бағалар 7% - ға өседі. Бір жылдағы инфляцияның күтілетін деңгейі қандай?

Есеп 23.

Бір жылдағы инфляция деңгейі 190% құрады. Тоқсандағы инфляция деңгейін анықтаңыз (y)?

Есеп 24.

Инфляцияның орташа айлық деңгейі 6% - дан 5% - ға дейін төмендеді. Инфляция деңгейі бір жылға қалай өзгерді?

Есеп 25.

ЖІӨ ағымдағы бағаларда салыстырмалы бағаларда 10 834,2 млрд. тенгеді құрады

- 9 380,3 млрд. руб. ЖІӨ дефляторын анықтау қажет.

Есеп 26.

Қазақстанде тұтыну бағасы 10.9% - ға өсті. Тенгедің сатып алу қабілеті қалай өзгерді.

Есеп 27.

Инфляцияның орташа айлық деңгейі 7 % - ды құрады. Салымшылардың инфляциялық шығындарын толығымен өтеу үшін жылына банктік депозит мөлшерлемесі қандай болуы керек?

Есеп 28.

Несие бойынша пайыздың номиналды мөлшерлемесі (i) жылдық 4,25% - ды, инфляция деңгейі (ИА) 3,4% - ды құрайды. Нақты пайыздық мөлшерлемені анықтаңыз (r).

Есеп 29.

Егер ай сайынғы инфляция деңгейі 2% күтілсе, жылдық 5% нақты кірістілікті қамтамасыз ету үшін үш ай мерзімге банктік несие (i) қандай қарапайым пайыздық мөлшерлемемен берілуі керек?

Есеп 30.

Инфляцияның орташа жылдық деңгейі 240% - дан 216% - ға дейін төмендеді. Инфляцияның орташа айлық деңгейі қалай өзгерді?

Есеп 31.

Бірінші айда инфляция деңгейі 16% – ды, екінші айда – 10% - ды, үшінші айда-8% - ды құрады. Тоқсандағы инфляция деңгейі қандай?

Есеп 32.

2015 жылы Қазақстанның номиналды ЖІӨ көлемі 13 285,2 млрд. тенгеді құрады, ЖІӨ дефляторы-1,137 есе. Нақты ЖІӨ анықтаңыз.

Есеп 33.

Инфляцияның орташа айлық деңгейі жылдық 120% - ды құрайды. Осы айда орташа онкүндік инфляция деңгейі қандай болды (бір айда 30 күн деп саналсын)

Есеп 34.

Тұтыну бағаларының индексі ағымдағы жылғы қаңтарда 1,024, ақпанда – 1,041 құрады. Ақпан айында инфляция деңгейін анықтаңыз?

Есеп 35.

Несие бойынша номиналды пайыздық мөлшерлеме – жылдық 20%, инфляция деңгейі-10,9%. Нақты пайыздық мөлшерлемені анықтаңыз.

Есеп 36.

Несие бойынша номиналды пайыздық мөлшерлеме – жылдық 8,6%, инфляция деңгейі-10%. Нақты пайыздық мөлшерлемені анықтаңыз.

Есеп 37.

Несие бойынша номиналды пайыздық мөлшерлеме – жылдық 7,5%, инфляция деңгейі-6,2%. Нақты пайыздық мөлшерлемені анықтаңыз.

Есеп 38.

Инфляцияның жылдық деңгейі бірінші жылы 3% - дан екінші жылы 8% - ға дейін көтерілді, осы кезеңде номиналды пайыздық мөлшерлеме 8% - дан 3% - ға дейін төмендеді. Екінші жылы нақты пайыздық мөлшерлеме бірінші жылмен салыстырғанда қалай өзгерді?

1-бөлімге өзін-өзі тексеруге арналған тесттер

1. Ақша болып табылады жалпыға бірдей эквиваленті:

- а) құны;
- б) пайдалану құны;
- в) бағалар;
- г) айырбастау құны.

2. Ақшаның экономикалық категория ретіндегі мәні олардың:

- а) қызметтерінде көрінеді;
- б) сыртқы түрі;
- в) құны;
- г) таралуы.

3. Ең жоғары өтімділікке ие:

- а) қолма-қол ақша;
- б) тамақ өнімдері;
- в) алтын әшекейлер;
- г) бағалы қағаздар.

4. Бір тауарды екінші тауарға айырбастаудың бастапқы нысаны:

- а) жүйелі алмасу;
- б) кездейсоқ алмасу;
- в) тауар-ақша алмасу;
- г) баламалы алмасу.

5. Өнімнің адамның кез-келген қажеттілігін қанағаттандыру қабілеті:

- а) құны;
- б) айырбас құны;
- в) пайдалану құны;
- г) құндылығы.

6. Ақша қызметі құн өлшемі ретінде жүзеге асырылады:

- а) әр түрлі тауарлардың құнын салыстыру процесінде;
- б) тауарларды айырбастау кезінде делдал рөлінде;
- в) борышты төлеу кезінде;
- г) қазынаны қалыптастыру кезінде.

7. Ақшаның төлем құралы ретіндегі қызметі ақша ретінде әрекет ететіндігінде көрінеді:

- а) тауарларды айырбастау кезіндегі делдал;
- б) жалпыға бірдей эквивалент;
- в) борыштық міндеттемелерді төлеу құралдары;
- г) жинақтау қаражаты.

8. Ақша төлем құралы қызметін орындау үшін қандай формула тән:

- а) ақша – тауар – ақша;
- б) тауар-ақша-тауар;
- в) тауар – ақша – борыштық міндеттеме;
- г) тауар – борыштық міндеттеме – ақша.

9. Қазына тек ақша бола алады:

- а) қолма-қол ақшасыз;
- б) металл;
- в) шетелдік;
- г) қолма-қол ақша.

10. Ақшаның жинақтау құралы ретіндегі қызметі ақшаның пайда болуында көрінеді:

- а) тауарларды айырбастау кезінде делдал;
- б) қарызды төлеу құралы;
- в) нарықтағы тауарлар құнын тең өлшегіштермен;
- г) құнды жинақтау құралымен қамтамасыз етіледі.

11. Қағаз ақшаның мәні мынада:

- а) толық және ішкі құны бар;
- б) толық емес және ішкі құны жоқ;
- в) қолма-қол ақша;
- г) алтынға бөлінеді.

12. Алтыннан ақша металының рөлінен айыру –

- а) тезаврация;
- б) демонетизация;
- в) деноминация;
- г) девальвация.

13. Ақша қажеттілігі байланысты:

- а) жинақтау қажеттілігінің туындауы;
- б) ұдайы өндіріс процесін қайта жанарту қажеттілігі;
- в) қоғамдық еңбек бөлінісін тереңдету;
- г) мемлекеттің пайда болуы.

14. Барлық басқа тауарлардың құны көрсетілген балама:

- а) вексель;
- б) акция;
- в) ассигнация;
- г) ақша.

15. Тауарларды өндіруге жұмсалған және ондағы заттарға жұмсалған әлеуметтік қажетті жұмыс:

- а) пайдалану құны;
- б) айырбас құны;
- в) құны;
- г) баға ауқымы.

16. Тауардың белгілі бір пропорцияда басқа тауарларға айырбастау қабілеті:

- а) айырбас құны;
- б) пайдалану құны;
- в) құны;
- г) валюта бағамы.

17. Тауар алмасу пайда болуымен тауар-ақша айналымына айналады:

- а) коммерциялық банктер;
- б) құн белгілері;
- в) вексельдер;
- г) бағалы металдардан жасалған ақша.

18. Ақшаның құндылық өлшемі ретіндегі қызметі ақша:

- а) тауарларды айырбастау кезінде делдал ретінде қызмет ететіндігінде көрінеді;
- б) жинақтау және жинақтау құралдарымен;
- в) жалпыға бірдей эквивалентпен;
- г) әлемдік ақшамен.

19. Төлем құралы ретінде ақша қызметі жүзеге асырылады:

- а) тауарларды айырбастау кезінде делдал ретінде;
- б) борышты төлеу кезінде;
- в) әртүрлі тауарлардың құнын салыстыру процесінде;
- г) қазынаны қалыптастыру кезінде.

20. Ақшаның айналым құралы ретіндегі қызметі ақша ретінде әрекет ететіндігінде көрінеді:

- а) тауарларды айырбастау кезінде делдал;
- б) борыштық міндеттемелерді төлеу құралдары;
- в) жинақтау қаражаты;
- г) жалпыға бірдей эквивалент.

21. Халықаралық экономикалық айналымның ақшасы мынадай функцияны орындайды:

- а) құн шаралары;
- б) әлемдік ақша;
- в) қазына;
- г) айналым құралдары.

22. Толыққұнды ақша-бұл:

- а) металл ақшаны алмастырғыштар;
- б) мәжбүрлі номиналы бар ақша белгілері;
- в) номиналды құны олар жасалған бағалы металдың құнына сәйкес келетін ақша;
- г) шетел валютасы.

23. Алтынды демонетизациялаудың себебі:

- а) баға ауқымының әрекеті;
- б) алтынның тауарлық табиғаты;
- в) алтын бағасының өсуі;
- г) айналым құралы қызметтерін орындау үшін алтынның болмауы.

24. Ақша массасының артық бөлігі қазынаға қандай ақша кетті?

- а) қағаз;
- в) металл;
- б) несиелік;
- г) қолма-қол ақша.

25. Ақша айналымы дегеніміз не?

- а) ақшаның төлем құралы ретінде жұмыс істеуі
- б) елде қолданылатын түрлі төлем құралдарының қозғалу процесі
- в) ақша белгілерінің үздіксіз қозғалу процесі

г) белгілі бір кезеңдегі қолма-қол және қолма-қол ақшасыз нысандағы барлық төлемдердің жиынтығы

26. Қандай вексель вексельдердің негізгі түрлерінің қатарына жатады?

- а) қаржылық вексель
- б) банк векселі
- в) салық векселі
- г) күрделі вексель

27. Жеке тексеру үшін қандай мәлімдеме дұрыс?

- а) алушы көрсетілмейді
- б) басқа адамға беру құқығынсыз белгілі бір адамға беріледі
- в) басқа адамға беру құқығымен белгілі бір адамға беріледі
- г) белгіленген сома чекті ұсынушыға төленуі керек

28. Жоғарыда айтылғандардың қайсысы чектің негізгі қызметтеріне қатысты емес?

- а) банктегі ағымдағы шоттан ақша алу құралы
- б) қолма-қол ақшасыз есеп айырысу құралы
- в) жинақтау құралы
- г) жинақтау және төлем құралы

29. Алтынға айырбасталмайтын банкноттардың жұмыс істеуі жағдайында ақшаға деген сұраныс неге байланысты?

- а) баға деңгейі
- б) халықтың ақшалай кіріс деңгейі
- в) мемлекеттік бюджет тапшылығы
- г) банк жүйесінің даму деңгейі

30. Алтынға айырбасталмайтын банкноттардың жұмыс істеуі жағдайында ақша ұсынысы неге байланысты?

- а) қарыз қаражатының қолжетімділігі
- б) халықтың ақшалай табысының деңгейі
- в) депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлеме
- г) баға деңгейі

31. М0 ақша агрегатына не кіреді?

- а) айналыстағы қолма-қол ақшаның және қаржылық емес және қаржы ұйымдары мен жеке тұлғалардың талап етілгенге дейінгі есеп айырысу, ағымдағы немесе өзге шоттарындағы қаражат қалдықтарының сомасы
- б) М1 агрегатын және мерзімді депозиттер мен өзге де тартылған қаражатты қамтитын ақша массасы
- в) айналыстағы қолма-қол ақша
- г) айналыстағы қолма-қол ақша плюс ақша массасы

32. М1 ақша агрегатына не кіреді?

- а) айналыстағы қолма-қол ақшаның және қаржылық емес және қаржы ұйымдары мен жеке тұлғалардың талап етілгенге дейінгі есеп айырысу, ағымдағы немесе өзге шоттарындағы қаражат қалдықтарының сомасы
- б) айналыстағы қолма-қол ақша плюс ақша массасы
- в) М1 агрегатын және мерзімді депозиттер мен өзге де тартылған қаражатты қамтитын ақша массасы
- г) айналыстағы қолма-қол ақша

33. М2 ақша агрегатына не кіреді?

- а) айналыстағы қолма-қол ақша
- б) айналыстағы қолма-қол ақшаның және қаржылық емес және қаржы ұйымдары мен жеке тұлғалардың талап етілгенге дейінгі есеп айырысу, ағымдағы немесе өзге шоттарындағы қаражат қалдықтарының сомасы
- в) айналыстағы қолма-қол ақша плюс ақша массасы
- г) М1 агрегатын және мерзімді депозиттерді және өзге де тартылған қаражатты қамтитын ақша массасы

34. Ақша айналымының жылдамдығы қалай анықталады?

- а) ЖІӨ-нің М2 агрегатына қатынасы
- б) ЖҰӨ-нің М2 агрегатына қатынасы
- в) ЖІӨ-нің М1 агрегатына қатынасы
- г) ЖІӨ-нің М0 агрегатына қатынасы

35. Қолма-қол ақшасыз есеп айырысу нысанына не жатпайды?

- а) төлем ордері
- б) аккредитив
- в) чек
- г) инкассалық тапсырма

36. Шұғыл төлем қандай нұсқада жүзеге асырылуы мүмкін?

- а) аванстық төлем
- б) есептеудің аккредитивтік нысаны
- в) чекпен есептеу
- г) төлем тапсырмасы

38. Елде қолданылатын әртүрлі төлем құралдарының қозғалыс процесі:

- а) төлем айналымы
- б) ақша айналымы
- в) ақша айналымы

39. Төлем айналымының екінші бөлігі:

- а) ақша айналымы деп аталды

- б) төлем айналымы
- в) ақша-төлем айналымы

40. Қолма-қол ақша және қолма-қол ақшасыз айналымдар:

- а) индоссаментті құрайды
- б) ақша айналымы
- в) елдің бірыңғай ақша айналымы

41. Вексельдің қанша негізгі түрі бар?

- а) 5
- б) 4
- в) 6

42. ...вексель несие мәмілелерін ақшалай нысанда ресімдеу кезінде

* пайдаланылады:

- а) қаржылық
- б) аударма
- в) коммерциялық

43. Қолма-қол ақшаның және қолма-қол емес айналым ақшасының жиынтық

көлемі:

- а) ақша массасы
- б) ақша агрегаттары
- в) ақша базасы

44. Қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың қанша негізгі түрлері бар?

- а) 7
- б) 6
- в) 12

45. Есеп айырысу құжатымен ресімделген шот иесінің (төлеушінің) оған қызмет көрсететін банкке белгілі бір ақша сомасын осы немесе басқа банкте ашылған қаражат алушының шотына аударуға өкімі:

- а) төлем талабы
- б) төлем тапсырмасы
- в) инкассалық тапсырма

46. Мерзімінен бұрын және кейінге қалдырылған төлемдер шарттық қатынастар шеңберінде пайдаланылады:

- а) тараптардың қаржылық жағдайына нұқсан келтірмей
- б) тараптардың қаржылық жағдайына залал келтіре отырып
- в) жоспарлы төлемдер тәртібінде

47. Инкассо бойынша есеп айырысу рәсімі ... кезеңдерден тұрады:

- а) 8
- б) 15
- в) 10

48. Ақша жүйесі-бұл...

- а) бұл ұлттық заңнамамен бекітілген елдегі ақша айналымын ұйымдастыру нысаны
- б) бұл негізінен несиелік банк билеттері және айырбасталатын монета
- в) бұл ақшаны айналымға шығару және оны айналымнан шығару тәртібі
- г) бұл ақша айналымы мен ұлттық ақша бірлігінің тұрақтылығын қолдау үшін ақша-несиелік реттеудің әртүрлі құралдары

49. Қазақстанлік ақша жүйесін қалыптастыру процесінде ақша шотының қандай жүйесі құрылды?

- а) екілік
- б) ондық
- в) үштік
- г) тоғыз

50. Елде ақша белгілерін қамтамасыз ету тәртібі қалай белгіленеді?

- а) жергілікті өзін-өзі басқару органдары
- б) жергілікті халықтың дауыс беруі нәтижесінде
- в) елдің заңнамасымен
- г) атқарушы билік органдары

51. Ақша-несие реттеу тетігі...

- а) бұл ақша жүйесі, онда әмбебап эквиваленттің рөлі екі металға – алтын мен күміске заңды түрде бекітілді
- б) бұл әмбебап эквивалент бір металл болатын ақша жүйесі
- в) бұл ақшаның барлық қызметтерін алтынмен орындау
- г) бұл ақша айналымы мен ұлттық ақша бірлігінің тұрақтылығын қолдау үшін ақша-несиелік реттеудің әртүрлі құралдары

52. Жоғарыда айтылғандардың қайсысы ақша жүйесінің түрлеріне жатады?

- а) эмиссиялық механизм
- б) биметаллизм
- в) таргеттеу
- г) инфляция

53. Қос валюта жүйесі қандай ақша жүйесінің түріне жатады?

- а) монометаллизм
- б) қағаз-несие айналымы жүйесі
- в) биметаллизм
- г) инфляция

54. Еуропада биметаллизм қай уақытта кең таралды?

- а) XVI-XVIII ғғ.
- б) V-VI ғғ.
- в) 1905-1960 жж.
- г) IV-V ғғ.

55. Күмістің құнсыздануы оның өндірісінің арзандауына байланысты қай ғасырда болды?

- а) VII ғ.
- б) X ғ.
- б) II ғ.
- ж) XIX ғ.

56. Латын ақша одағына мүше елдер қай жылы күміс монеталарды еркін шығаруды тоқтатты, нәтижесінде биметаллизм біртіндеп монометаллизмге жол ашты?

- а) 1941 жылы
- б) 1878 жылы
- в) 911 жылы
- г) 1990 жылы.

57. Монометаллизм-бұл...

а) бұл ақша массасы көлемінің өзгеруінің жоғарғы және төменгі шектерін белгілеу

б) бұл ұлттық заңнамамен бекітілген ақша айналымын ұйымдастыру нысаны

в) бұл әмбебап эквивалент бір металл болатын ақша жүйесі

г) бұл ақша жүйесі, онда әмбебап эквиваленттің рөлі екі металға – алтын мен күміске заңды түрде бекітілді

58. Қазақстан империясында алтын монометаллизм қай жылы енгізілді?

- а) 1340 ж.
- б) 2000 жылы
- в) 1265 жылы
- г) 1897 жылы.

59. Алтын монометаллизмнің неше түрі болды?

- а) екі
- б) үш
- в) төрт
- г) бес

60. Алтын қоры бар қай елдерде алтын құйма стандарты болды?

- а) Қазақстан империясында, Қытайда

- б) Жапонияда, Грецияда, Үндістанда
- в) Англияда, Францияда, Жапонияда
- г) Италияда, Египетте, Францияда

61. Бұл құлдырауына әкен соқтырды өмір сүру барлық нысандарын алтын монометаллизм?

- а) экономикалық өрлеу
- б) әлемдік экономикалық дағдарыс
- в) соғыс
- г) ҒТБ

62. Әлем елдерінің қазіргі ақша жүйелеріне не тән?

- а) соғыс
- б) аштық
- в) инфляция
- г) ақша айналымын мемлекеттік реттеудің әлсіреуі

63. Мақсатты бағдарлар...

- а) бұл ақша массасы көлемінің өзгеруінің жоғарғы және төменгі шектерін белгілеу (тікелей шектеулер енгізу)
- б) бұл әмбебап эквивалент бір металл болатын ақша жүйесі
- в) бұл алтын мен күмістің арақатынасы осы металдардың нарықтық бағасына сәйкес өздігінен Орнатылатын жүйе
- г) бұл ақша жүйесі, онда әмбебап эквиваленттің рөлі екі металға – алтын мен күміске заңды түрде бекітілді

64. Инфляция дегеніміз:

- а) ұлттық ақша бірлігін ірілендіру немесе баға ауқымының өзгеру процесі
- б) ақшаның құнсыздануы, бағаның өсуіне, тауар тапшылығына және тауарлар мен қызметтер сапасының төмендеуіне байланысты олардың сатып алу қабілетінің төмендеуі
- в) шетел валюталарына қатысты ұлттық валюта бағамының өсуінің ұзақ жалғасатын процесі
- г) ақшаның сатып алу қабілетінің артуымен, баға деңгейінің тұрақтануымен, тауарлар мен көрсетілетін қызметтер сапасының жақсаруымен сипатталатын процесс.

65. Девальвация мыналарды қамтиды:

- а) ақша бірлігінің алтын құрамының немесе оның ресми валюта бағамының төмендеуі
- б) ақша бірлігінің алтын құрамын немесе оның ресми валюта бағамын арттыру
- в) елдегі қолданыстағы баға ауқымын ірілендіру
- г) өте құнсызданған ақша бірлігін жою және жаңа валютаны енгізу.

66. Өсіп келе жатқан инфляция бағаның орташа жылдық өсу қарқынымен сипатталады ... %

- а) 100
- б) жоғары
- в) 10-нан 50-ге дейін
- г) 50-ден 100-ға дейін
- ж) 5-тен 10-ға дейін

67. Инфляция мен гиперинфляция тән:

- а) дамушы елдер мен өзінің экономикалық жүйесін қайта құратын елдер
- б) дамыған елдердің
- в) барлық елдердің
- г) экономиканың мемлекеттік секторының деңгейі жоғары елдер

68. Ақша реформасының мақсаты:

- а) айналыстағы ақша белгілерін косметикалық ауыстыру, оларға неғұрлым ыңғайлы формат пен түс беру, қорғау дәрежесін арттыру
- б) ақша айналымын тұрақтандыру немесе оның жұмыс істеу жағдайларын оңайлату
- в) ұлттық ақша бірлігінің валюта бағамын арттыруға бағытталған іс-шаралар кешенін жүргізу
- г) елдегі қолданыстағы баға ауқымының өзгеруі

69. Ревальвация мыналарды қамтиды:

- а) ақша бірлігінің алтын құрамын немесе оның ресми валюта бағамын арттыру
- б) ақша бірлігінің алтын құрамының немесе оның ресми валюта бағамының төмендеуі
- в) елдегі қолданыстағы баға ауқымын ірілендіру
- г) құнсызданған ақша бірлігінің күшін жою және жаңа валютаны енгізу

70. Инфляцияны өлшеу үшін

- а) Dow Jones индексі қолданылады
- б) Қазақстан сауда жүйесінің индексі
- в) баға индексі
- г) ел бойынша жалақының орташа деңгейі

Бөлім 2. Несие

5 тарау. Несиенің мәні, қызметтері және ролі

Түйінді сұрақтар:

5.1. Несиенің мәні мен себептері

5.2. Несие қызметтері

5.3. Несиенің рөлі

5.1. Несиенің мәні мен себептері

Несие дегеніміз-несие капиталының қозғалысы, бір кәсіпорынның қаражатын екіншісіне пайдалану, егер олар бір субъектінің екіншісіне қарызы ретінде қайтарылса.

Экономикадағы несиенің пайда болу себебі тауар - ақша қатынастарымен байланысты. Сонымен қатар, несиелік қатынастардың нақты себептері бар: көбею процесінің үздіксіздігін қамтамасыз ету қажеттілігі, әртүрлі меншік нысандарындағы ұйымдардағы қорлардың үздіксіздігі. Несие материалдық құндылықтарды өндіру сатысында емес, ақша айырбастау, бөлу процесінде пайда болады.

Негізгі және айналым капиталының айналымы барысында, бір жағынан, ол ақшалай түрде босатылады, екінші жағынан, өндірістік және әлеуметтік қажеттіліктерге қосымша ақша қаражатына уақытша қажеттілік туындайды. Бұл қарама-қайшылықты шешу үшін несие қолданылады. Демек, оның экономикалық негізі, пайда болу шарты әр түрлі меншік нысандары мен қызмет салаларындағы ұйымдар капиталының қозғалысы болып табылады.

Ұйымдардың негізгі және айналым қаражаттарының айналымы ақша мен заттай нысандардың үнемі өзгеруімен сипатталады.

Ұйымдардың қорлары қозғалыс процесінде кезекпен ақша, қорлар, аяқталмаған өндіріс, дайын өнімдер, жөнелтілген тауарлар және қайтадан бастапқы, яғни ақшалай нысан түрінде болады. Қорлардың тауарлық формасын ақша ұйымдарына айналдыру нәтижесінде олар, әдетте, біртіндеп пайдаланылатын және бөлінетін кіріс алады.

Алынған кірістің бір бөлігі бюджет және бюджеттен тыс қорлар алдындағы Міндеттемелерді өтеуге арналған. Төлемдер бюджетке нақты, белгіленген мерзімде аударылады, сондықтан біраз уақыт ішінде бұл көздер ұйымдардың бос ресурстары ретінде әрекет етеді.

Табыстың басқа бөлігі мақсатты қорларды қалыптастыруға бағытталады. Бұл қорларды құру және оларды пайдалану, мысалы, жалақы төлеу, әлеуметтік даму үшін де уақыт өте келе сәйкес келмейді. Осылайша, ұйымдардың айналымынан қаражат босатылады, яғни уақытша бос ақша ресурстарын қалыптастыру. Капиталдың айналымы кезінде бос ресурстарды құрумен қатар, ақша қаражатына уақытша қажеттілік туындайды. Ол төмендегі себептерге байланысты болуы мүмкін:

1) өнімді өндіру мен өткізудің маусымдылығы. Бұл ең алдымен ауылшаруашылық кәсіпорындары мен ұйымдарына тән, осы саланың шикізатын қайта өңдеумен айналысатындар (тамақ, жеңіл өнеркәсіп). Мұндай кәсіпорындар мен ұйымдар жыл бойы жеткізушілерден шикізат пен материалдарды тұрақты емес, біржылдық емес алады. Маусымдық сипаттағы үлкен қорларды қалыптастыру

үшін меншікті қаражат жеткіліксіз, сондықтан қарыз көздеріне, соның ішінде банктік несиеге қажеттілік туындайды;

2) өткізуден, іске асырудан тыс қызметтен және өнім берушілердің есеп айырысу құжаттарын төлеуден, басқа да шығындарды жүзеге асырудан түсетін кірістің келіп түскен уақыты бойынша сәйкессіздік болған жағдайларда жол беріледі.

Ұйымдарда негізгі капиталдың айналымына аванс беру үшін ұзақ мерзімге қаражат тарту қажеттілігі туындайды. Бұл негізінен күрделі салымдарға қаражат жинау мен оларды құрылысқа, қайта құруға және өндірісті кеңейтуге байланысты шығындарды жабу үшін пайдалану арасындағы уақыт алшақтығынан туындайды.

Несие тек заңды тұлғаларға ғана емес, жеке тұлғаларға да қажет. Жеке қарыз алушылар құрылыс, тұрғын үй, ұзақ пайдаланылатын заттарды сатып алу, емделуге ақы төлеу, оқу үшін өз жинақтары жеткіліксіз болған кезде несие алу үшін банкке жүгінеді.

Экономиканы, әлеуметтік-мәдени саланы қаржыландыру үшін бюджетке түсетін түсімдер жеткіліксіз болған жағдайда мемлекет те уақытша бос қаражат тартуға мұқтаж болуы мүмкін. Осы мақсатта бюджет тапшылығын жабу үшін мемлекет әртүрлі заңды және жеке тұлғалар арасында орналастырылатын қарыз міндеттемелерін шығарады.

Қазіргі экономикада қарызға ақша көп жағдайда беріледі, дегенмен ақша мен несие-бұл әртүрлі ұғымдар ғана емес, сонымен бірге әртүрлі қатынастар.

Несиелік қатынастар мен ақша арасындағы бірінші айырмашылық-бұл қатысушылардың арасындағы айырмашылық (бірінші жағдайда несие беруші мен қарыз алушы, екінші жағдайда сатушы мен сатып алушы). Ақшалай қарым-қатынаста құн қарсы қозғалысты жүзеге асырады: өнім сатушыдан сатып алушыға, сатып алушыдан сатушыға ауысады. Несиелік қатынастарда құн қарсы қозғалыс жасамайды: ол несие берушіден қарыз алушыға өтеді және белгілі бір уақыттан кейін қайтадан иесіне қайтарылады.

Несие мен ақшаның екінші айырмашылығы белгілі бір тауар үшін төлемді кейінге қалдыру кезінде байқалады. Бұл жағдайда несие де, ақша да төлем құралы қызметіне қатысады, бірақ егер ақша төлем кезінде бөліп төлеу актісінде өзінің мәнін көрсетсе, онда несие мәмілесіндегі төлем – бұл қайтарымдылық негізінде құн қозғалысының элементі. Несие экономикалық категория ретінде өзінің мәнін кейінге қалдыру аяқталғаннан кейін төлемде емес, төлемді кейінге қалдыру фактісінде көрсетеді.

Несие мен ақшаның үшінші айырмашылығы олардың қозғалысында байқалады. Несие ақша түрінде де, тауар түрінде де берілуі мүмкін. Тауар, егер ол жалпы тауар әлемінен бөлініп шығып, әмбебап баламаға айналған жағдайда ғана ақшаға айналады.

Несиеге есепті емес жалпыға бірдей баламаға айналған тауарды беруге; уақытша пайдалануға құны мен пайдалану құны бар қарапайым тауар берілуі мүмкін.

Қарыз қаражатын белгілі бір шаруашылық жүргізуші субъектінің айналымында пайдалану осы қаражаттың сақталуына және олардың уақтылы қайтарылуына материалдық жауапкершілікті тудырады. Демек, несиелік мәмілеге қатысушылар өздерінде бар мүліктің меншік иелері болуы немесе оны иелену және пайдалану құқығына ие болуы тиіс (бұл мемлекеттік кәсіпорындарға қатысты). Бұл шарт қажет, өйткені қарыз алушының кәсіпорнының мүлкі несиені қамтамасыз етудің бір түрі, несие бойынша қарызды өтеудің екінші көзі болып табылады.

Тағы бір шарт – несие беруші мен қарыз алушының мүдделерінің бір уақытта сәйкес келуі. Несиe берушiде бос ақша болуы керек, ал қарыз алушы оларға қажеттілікті сезінуі керек. Несиe беруші үшін қарыз алушының сенімділігі, оның несиe қабілеттілігі және беделі үлкен мәнге ие.

Несие беруші-бұл уақытша пайдалануға ақшалай немесе тауарлық нысанда қаражат беретін несиe қатынастарының субъектісі. Несиелік қатынастар дамыған сайын несиe берушінің қызметтері негізінен арнайы қаржы институттарының: банктер мен банктік емес несиe ұйымдарының қызметіне шоғырланды. Сондықтан несиe берушілер ретінде негізінен орталық банктер, коммерциялық банктер, ломбардтар, жинақ банктері, несиелік одақтар, өзара несиe беру қоғамдары, лизингтік, факторингтік компаниялар және басқа да мамандандырылған қаржы-несиe институттары әрекет етеді. Несиeор қаражат алу мақсатында меншікті қаражат есебінен де, тартылған көздер есебінен де (егер бұл орталық банк болмаса) уақытша пайдалануға қаражат береді.

Қарыз алушы-қаражатты уақытша пайдалануға алатын несиелік қатынастар субъектісі. Қарыз алушылар ретінде жеке және кез келген заңды тұлғалар (кәсіпо-рындар, коммерциялық банктер) әрекет ете алады.

Экономикалық категория ретінде несиe несиe беруші мен қарыз алушы арасында несиe капиталының қозғалысы туралы қалыптасқан экономикалық қатынастардың жиынтығы болып табылады. Бұл экономикалық категорияның негізгі ерекшеліктері:

1. Несиелік мәміледе несиe беруші мен қарыз алушының болуы.
2. Қайтарымдылық, онсыз несиe жоқ. Көптеген сарапшылар ақшаны қайтару қозғалысын несиелік қатынастар заңы деп атайды.
3. Сенім, онсыз несиелік мәмілені жүзеге асыру мүмкін емес.

5.2. Несиe қызметтері

Несиенің қызметтері оның ерекшеліктерін көрсетуі керек, несиe мазмұнының барлық нысандары мен түрлеріндегі ерекшеліктерін, сонымен қатар банктік және коммерциялық, сондай-ақ мемлекеттік несиеге тең дәрежеде сипаттауы керек. Осыны ескере отырып, несиенің қайта бөлу қызметі және нақты ақшаны несиелік ақшамен және несиелік операциялармен алмастыру қызметі бөлінеді. Несиелік қатынастар, бұрын анықталғандай, өндіріс сатысында емес, құнды айырбастау және қайта бөлу процесінде пайда болады.

Сондықтан несиенің маңызды қызметі ақша мен материалдық құндылықтарды қайта бөлу қызметі болып табылады.

Ақша қаражаты әртүрлі деңгейлерде: аумақтар, аймақтар арасында, сондай-ақ салалар арасында қайта бөлінуі мүмкін.

Банк жүйесінде несие ресурстары кейбір салалардағы кәсіпорындардың бос қаражаты есебінен қалыптасады, содан кейін экономиканың басқа салалары мен секторларын несиелеу үшін қолданылады. Салааралық қайта бөлу осылай жүреді. Сол сияқты, аймақаралық коммерциялық банктердің несиелік қызметіне тән аумақтар арасында банктік ресурстардың толып кетуі орын алады.

Нақты ақшаны несиелік ақшамен және несиелік операциялармен алмастыру қызметі несие жұмыс істеп тұрған кезде төлем құралдары, вексель, банкнот, чек сияқты борыштық міндеттемелер жасалатындығында көрінеді. Бұл айналым құралдары нақты ақшаны алмастырды-алтын, ол тез арада пайда болған мәмілелерде қолдануға жарамсыз болды.

Қазіргі жағдайда, алтын ақша тауарларының қасиетін жоғалтқан кезде, несие қызметі басқаша көрінеді. Банкке қолма – қол ақшаны белгілі бір мерзімге немесе талап етілгенге дейін орналастыра отырып, клиент несиерор ретінде, банк қарыз алушы ретінде әрекет етеді. Қолма-қол ақша банктік шотқа аударылып, қолма-қол ақшасыз ақшаға айналады. Біраз уақытқа олар басқа субъектіге несие ретінде, оның ішінде қолма-қол нысанда берілуі мүмкін. Енді банк несие беруші, ал басқа клиент қарыз алушы ретінде әрекет етеді.

Осылайша, несие барысында қолма – қол ақшаны қолма-қол ақшасыз-банктік шоттардағы жазбалармен ауыстыру үнемі жүреді.

5.3. Несиенің рөлі

Несиенің рөлі несиелік қатынастардың нәтижесін білдіреді. Несие арқылы экономика мемлекеттің орталық банк тұлғасында ақша-несие саясатын жүргізу арқылы макро деңгейде де, коммерциялық банктердің қарыз алушыларға несие беру процесінде микро деңгейде де реттеледі. Осылайша, несиенің рөлі оның көмегімен ақша мен тауар массасы арасындағы белгілі бір пропорциялар сақталады, инфляциялық процестерге әсер етіледі және ақша айналымы реттеледі.

Негізгі және айналым капиталын қалыптастыру үшін ақша қаражатына уақытша қажеттілікті сезіне отырып, ұйымдар несие алу үшін банкке жүгінеді, яғни банкті несие көзі ретінде қарастырып әрекет етеді.

Несиені пайдалану нәтижесінде көбею процесі, қаражат айналымы жеделдетіледі.

Несие арқылы болашақ табыс пайда болады. Бұл өткен уақытта қалыптасқан жинақ болашақ инвестициялар үшін пайдаланылатындығында. Несие кеңістіктегі шашыраңқы жинақтарды, уақытша бос қаражатты біріктіруге және оларды мұқтаж субъектілерге бағыттауға ықпал етеді.

Осылайша, несие экономиканы реттеуге және ұйымдардағы капитал айналымын жеделдетуге көмектеседі.

Экономикалық заңдар экономикалық құбылыстар, оның ішінде несие мен басқа да экономикалық категориялар арасында тұрақты байланыстың болуын болжайды.

Несиені қайтару заңы, меншікті немесе бюджеттік ресурстардан айырмашылығы, несие құнын несиеорға, оның бастапқы нүктесіне қайтаруды көрсетеді. Қарыз құнының қозғалысы оның пайда болу көздеріне, несиенің оның пайда болу көздеріне тәуелділігіне байланысты және қайтарымдылық негізінде босатылған және қайта бөлінетін ресурстар арасындағы тепе-теңдік заңын анықтайды.

Несие заңдарына несие құнын сақтау заңын да жатқызуға болады. Уақытша пайдалануға берілген қаражат несие берушіге оралғаннан кейін тұтынушылық қасиеттері мен құнын жоғалтпайды. Қарыз алушының экономикасынан оралған қарыз құны өзінің бастапқы баламалы түрінде пайда болады, жаңа айналымға түсуге дайын.

Коммерциялық банктердің кірістілігі мен өтімділігі көбінесе клиенттердің қаржылық жағдайына байланысты, олар кәсіпорындар мен ұйымдардың несиелік қабілеттілігі туралы ақпаратқа мұқтаж. Несие операциялары кезінде тәуекелді төмендетуге банк клиенттерінің несие қабілеттілігін жан-жақты зерттеу негізінде қол жеткізуге болады, бұл сонымен бірге несиені пайдалану шекараларын ескере отырып несие беруді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Несиелік қатынастарға қатысушылар үшін несиені пайдалану шекараларын белгілеу және осы шекараларды сақтау өте маңызды. Несиелік инвестициялар оңтайлы болуы керек. Егер несие артық мөлшерде берілсе, онда бұл жоғары қорлардың қарыз қаражаты есебінен пайда болу себептерінің бірі болуы мүмкін. Сонымен қатар, шамадан тыс несие беру кәсіпорындардың ресурстарды үнемді пайдалануға, өндіріс процестерін жеделдетуге және өнімді сатуға деген қызығушылығын әлсіретеді. Керісінше, егер қаражатқа деген қажеттілік несие арқылы толық қанағаттандырылмаса, кәсіпорындардың қызметінде қиындықтар туындауы мүмкін, мысалы, қажетті материалдарды сатып алуға қаражаттың жетіспеуі, бұл репродуктивті процестердің баяулауына әкеледі. Берілген несие көлемі төлем қаражаттарымен айналымды қамтамасыз етуге әсер етеді. Берілген несие мөлшерін шамадан тыс шектеу материалдық құндылықтарды сатып алудағы қиындықтарға, құлдырауға әкелуі мүмкін төлем қабілетті сұраныс және, тиісінше, бағаның өсуін тежеуге әсер етеді. Осылайша, несие шекараларын ұтымды анықтау және сақтау несиелік қатынастардың барлық түрлері мен түрлері үшін маңызды. Бұл банктік несие үшін ерекше маңызды, өйткені басқа несиелік қатынастардан айырмашылығы оны қолдану шекаралары жоқ.

Әдетте шекаралар әртүрлі ережелермен реттеледі және өзгереді. Несие көлемі несие берушінің қарыз қаражатын беру мүмкіндігі мен қызығушылығына байланысты.

Сандық шекаралар несиелік лимиттері түрінде болады. Несиелік лимит-бұл несиелік берудің шекті сомасы немесе несиелік жоспарында белгіленген несиелік бойынша банкке қарыздың шекті сомасы. Несиелік лимиттерінің келесі түрлері бар.

Максаты бойынша:

1) беру лимиттері (жоспарланатын кезеңде несиелер берудің шекті сомасы) әрбір қарыз алушы бойынша, әрбір несиелік беру объектісі бойынша белгіленеді;

2) берешек лимиті (белгілі бір кезеңнің соңындағы берешектің шекті сомасы) әрбір несиелік беру объектісі бойынша, әрбір қарыз алушы бойынша, әрбір банк бойынша белгіленеді.

Қолданылу мерзімі бойынша:

1) шығу лимиті-бұл тоқсанның соңындағы банкке қарыздың шекті сомасы. Тоқсан ішінде берешек сомасы тоқсан соңындағы ең жоғары мөлшерден асуы мүмкін;

2) кварталішілік лимит – квартал ішіндегі берешектің шекті сомасы. Бұл демалыс күніне қосымша шектеу ретінде қолданылады. Берешек тоқсанның соңына дейін өтелуі тиіс;

3) төмендеу лимиті – квартал ішіндегі түрі. Оның ерекшелігі-тоқсан ішіндегі қарыз әрдайым тоқсанның басына қарағанда төмен;

4) несиелік бақылау цифры – қарыз алушының банк алдындағы нақты берешегі қатаң шектелмеген кездегі шығу лимитінің бір түрі. Бұл сан асып кетуі мүмкін, егер қарыз алушы банкке жоғары пайыздарды төлесе, бұл банктің санкциясынан гөрі шарттың талаптары.

6 тарау. Несиелік түрлері, несиелік пайызы

Түйінді сұрақтар:

6.1. Несиелік нысандары мен түрлері

6.2. Несиелік пайызы және оның нарықтық жағдайдағы рөлі

6.1. Несиелік нысандары мен түрлері

Несиелік қатынастар іс жүзінде әртүрлі нысандарда жүзеге асырылады. Несиелік нысанын бөлудің белгілері: несиелік мәміленің нысаны, оған қатысушылардың құрамы, несиелік қатынастарды ұйымдастыру және т. б.

Несиелік мәміленің мазмұнына және оның қатысушыларының құрамына байланысты несиелік келесі нысандары қарастырылады:

- 1) банктік несиелік;
- 2) мемлекеттік;
- 3) тұтынушы;
- 4) коммерциялық;
- 5) мемлекетаралық (халықаралық);
- 6) ипотекалық;
- 7) банкаралық.

Қарыз құнының сипаты сияқты белгіге назар аударып отырып, қарыз алушылардың мақсатты қажеттіліктеріне – өнімді және тұтынушыға байланысты несиенің тауарлық және ақшалай нысандарын ажырата білген жөн.

Банктік несие-несиенің маңызды түрі. Банктер мен қарыз алушы – кәсіпорындар, ұйымдар ретінде әрекет ететін несие беруші арасындағы экономикалық қатынастарды білдіреді. Көлемі бойынша несие банктік несие түріндегі несие оның басқа нысандарының әрқайсысында берілген несиеден едәуір үлкен, өйткені банк экономикалық қатынастардың ерекше субъектісі болып табылады. Ол қайтарымды негізде бірнеше рет ақша айналымын ұйымдастырады.

Несиенің банктік формасының бірінші ерекшелігі-банк өзінің капиталымен емес, тартылған ресурстармен жұмыс істейді. Кейбір субъектілерден ақша алып, ол басқа заңды және жеке тұлғаларға уақытша пайдалануға несие бере отырып, оларды қайта бөледі.

Екінші ерекшелігі, банк жұмыс істемейтін капиталды, шаруашылық жүргізуші субъектілер банкке шоттарға немесе салымдарға салған уақытша бос ақшаны қарызға алады.

Несиенің осы түрінің үшінші ерекшелігі-банк тек ақша емес, капитал ретінде ақша береді. Бұл дегеніміз, қарыз алушы банктен алынған қаражатты оларды несие берушіге қайтарып қана қоймай, кем дегенде несие пайызын төлеу үшін жеткілікті пайда алу үшін пайдалануы керек.

Несие берушінің рөлін әртүрлі банктер орындай алады: мемлекеттік және коммерциялық, әмбебап және мамандандырылған (инвестициялық, ипотекалық, биржалық).

Банк несиесінің көзі ұйымдардың, мемлекеттің, жеке тұлғалардың уақытша жинақталған бос ақша қаражаттары болып табылады, сонымен қатар банктердің меншікті қаражаты (капиталы) ресурс болып табылады.

Пайдалану мерзімі мен объектісіне байланысты банктік несие қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді болады.

Қысқа мерзімді несие өндірістік қорларды қалыптастыру, шығындарды жүзеге асыру, сауда-сатып алу іс-шараларын жүргізу үшін айналым капиталына жіберіледі. Оны пайдалану мерзімі бір жылдан аспайды.

Ұзақ мерзімді несие негізгі капиталға жіберіледі. Ол жаңа құрылыстың, қайта құрудың, өндірісті кеңейтудің, яғни күрделі салымдардың көзі ретінде пайдаланылады.

Қамтамасыз етуге байланысты банктік несиенің мынадай түрлері бөлінеді: қамтамасыз етілген және қамтамасыз етілмеген (бланктік) несиелер.

Қамтамасыз етілген несиелер нақты өтеу көздеріне: материалдық құндылықтар кепіліне, үшінші тұлғаның кепілдігіне, кепілгерлікке, қарыз алушының жауапкершілігін сақтандыру негізінде беріледі. Банк үшін бұл несиелер неғұрлым сенімді, тәуекелі аз және көп таралған болып табылады.

Қамтамасыз етілмеген несиелер нақты қайталама өтеу көзін пайдаланбай беріледі. Мұндай өте қауіпті несиелердің қарыз алушылары-мінсіз беделі бар несиеге қабілетті клиенттер.

Несие беру тетігіне қарай банктік несие мынадай түрлерге бөлінеді:

- 1) есептік;
- 2) ломбардтық;
- 3) контокоррентті;
- 4) консорциалдық.

Есептік несиебанктің вексель ұстаушыдан коммерциялық вексельдер сатып алуы нысанында беріледі. Мұндай несие берілген кезде соңғысынан вексель бойынша ақшаны мерзімінен бұрын алғаны үшін есептік пайыз (дисконт) алдын ала тәртіппен алынады.

Ломбард несиеcін банк жылжымалы мүлік кепілімен береді. Кепіл нысаны тауарлар, тұрмыстық техника, бағалы қағаздар, банктегі депозиттік шоттар, зергерлік бұйымдар, автокөлік және т. б. болуы мүмкін.

Контокорренттік несиені банк есеп айырысу және несие шоттарының ерекшеліктерін үйлестіретін бірыңғай белсенді-пассивті шоттан береді. Мұндай несие клиенттің Міндеттемелері оның талаптарынан асып кеткен жағдайда шоттағы қаражаттың жетіспеушілігін жабу үшін беріледі. Отандық тәжірибеде несиелеудің бұл түрі қолданылмайды.

Консорциумдық несие-бұл ірі инвестициялық жобалар үшін тәуекелдерді азайту мақсатында бірнеше банктердің бірігуі арқылы берілетін несие.

Уақтылы өтеу бойынша банк несиеcі бөлінеді:

- 1) шұғыл;
- 2) кейінге қалдырылған (ұзартылған);
- 3) мерзімі өткен.

Мерзімді несие-бұл келісім-шартқа сәйкес мерзімі өтпеген несие.

Кейінге қалдырылған (ұзартылған) несие-бұл өтеу мерзімі қарыз алушымен келісім бойынша неғұрлым алыс кезеңге ауыстырылған несие.

Шартта белгіленген мерзімде өтелмеген несиемеерзімі өткен болып есептеледі. Банк үшін жоғары тәуекелді білдіреді. Сондықтан ол үшін пайыздық мөлшерлемелер белгіленеді және сақтандыру резервтері жоғары мөлшерде қалыптасады.

Мемлекеттік несие – несие беруші немесе қарыз алушы рөлінде мемлекет оның органдары: қаржы министрлігі, жергілікті билік органдары, орталық банктер арқылы әрекет ететін несиелік қатынастардың ерекше нысаны.

Іс жүзінде бұл нысан мемлекеттік қарыздарды шығару және орналастыру процесінде жүзеге асырылады: облигациялар, қазынашылық вексельдер және т.б. мемлекеттік несиенің мақсаты ұйымдардың, банктердің, халықтың уақытша бос қаражатын жинақтау арқылы бюджет тапшылығын қаржыландыру, мемлекеттік шығыстарды жабу жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, мемлекеттік несие ақша-несиелік реттеу құралдарының бірі болып табылады. Бұл орталық банктің мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алу-сату бойынша ашық нарықта, коммерциялық банктермен қарым-қатынаста операциялар жасау процесінде көрінеді.

Несиеорлар үшін мемлекеттік несие жинақтау және жинақтау нысандарының бірі, кіріс көзі, мысалы, облигациялық қарыздар бойынша

пайыздар түрінде. Сонымен қатар, бұл ұйымдар мен халықтың бос ресурстарын инвестициялаудың ең кепілдендірілген, сенімді және өтімді түрі.

Мемлекеттік несиенің тағы бір түрі Мемлекет, керісінше, несие беруші ретінде әрекет еткен кезде орын алады. Іс жүзінде бұл орталық банктердің коммерциялық банктерге вексельдерді қайта есептеу, бағалы қағаздар кепілдігімен ломбард несиелері және т. б. түрінде қайта қаржыландыру несиелерін беру барысында жүзеге асырылады.

Тұтынушылық несие-соңғы тұтынушыға несие беру туралы несие беруші мен қарыз алушы арасындағы экономикалық қатынастар. Бұл жағдайда жеке тұлғалар қарыз алушы ретінде әрекет етеді, несие беруші банктер болып табылады, көбінесе мамандандырылған: жинақ, несиелік серіктестіктер, несие жинау қауымдастықтары, сондай-ақ ломбардтар сияқты банктік емес несиелік ұйымдар.

Қарыз құнының сипаты бойынша тұтынушылық несие келесі түрде болады:

1) тауарлық (тауарды бөліп төлеу арқылы дүкендермен сату)

2) ақшалай (халыққа банктердің және банктік емес несиелік ұйымдардың ныса-налы несиелер беруі).

Тұтынушылық несиенің түрлері банктік несиені жіктеу кезіндегідей ерекшеленеді.

Мақсатты бағытта келесі түрлер бөлінеді:

1) инвестициялық несиелер;

2) қымбат тұратын ұзақ пайдаланылатын тауарларды сатып алуға арналған несиелер;

3) шұғыл қажеттіліктерге, ЖОО-да, колледжде оқу ақысын төлеуге несиелер. Кейде тұтынушылық несиенің құрамына ипотека кіреді.

Тұтынушылық несиені бөлу критерийі тек қарыз алушының санаты ғана емес, сонымен бірге операцияның мазмұны, мақсаты болып табылады. Сондықтан ипотекалық несие барлық басқа нысандар сияқты өзіндік ерекшелігі бар несиелік қатынастардың ерекше нысаны ретінде қарастырылуы керек.

Ұсыну механизміне сәйкес келесі түрі бөлінеді – несие карталарын қолдана отырып несиелер.

Несиелік карта-бұл тұтынушыға белгіленген лимит аясында тұтынушылық несие беру туралы куәлік. Осылайша, несие картасының иесі банктің қарыз ресурстары есебінен тауарлар мен қызметтерге ақы төлеуге мүмкіндік алады.

Коммерциялық несие-кейінге қалдырылған төлеммен тауарларды сатуға қатысты екі ұйым арасындағы экономикалық қатынастар. Бұл кейінге қалдыру қарыз міндеттемесі - коммерциялық вексельмен ресімделеді.

Қаралып отырған мәміледе сатып алушы (қарыз алушы) сатушыдан (несиекордан) тауар алып, вексель жазып береді және оны соңғысына береді. Бұл операциядағы несиелеу объектісі төлемді кейінге қалдыра отырып өткізілетін тауар болып табылады.

Мемлекетаралық несие-бұл уақытша бос қаражаттың қозғалысына қатысты екі ел арасында қалыптасқан экономикалық қатынастар.

Әр түрлі елдердің банктері: коммерциялық немесе орталық мемлекеттік, Халықаралық валюта-несие ұйымдары (ХВҚ, ХҚДБ), сондай-ақ экспорт-импорт қызметімен айналысатын жекелеген ұйымдар несиелік қатынастардың қатысушылары (субъектілері) болып табылады.

Мемлекетаралық несиелік елдің ішкі экономикалық айналымында ақша және тауар сияқты болуы мүмкін.

6.2. Несие пайызы және оның нарықтық жағдайдағы рөлі

Несие пайызы уақытша пайдалануға берілген құнның өзіндік бағасы, несиеленуші қарыз алушыға уақытша пайдалануға берілген ресурстар үшін нақты төлем ретінде анықталады. Несие үшін төлемнің экономикалық мәні қарыз алушы мен несиеленуші арасында оны пайдалану есебінен қосымша алынған пайданы нақты бөлуде көрсетіледі.

Несие капиталына алынған жылдық кіріс сомасының берілген несиеленушіге қатынасы ретінде айқындалатын несиеленушінің ставкасы (немесе нормасы) несиеленушінің ресурстарының бағасы ретінде әрекет етеді. Ақша нарығындағы әр сәтте бар нарықтық пайыздық мөлшерлемені және орташа пайыздық мөлшерлемені, яғни бүкіл өндірістік цикл үшін орташа пайыздық мөлшерлемені ажырату керек. Пайыз нормасы ссудалық капиталдың ұсыныстарының көлемі мен оларға деген сұранысқа қарай өзгеріп отырады.

Несие пайызы реттеуші және ынталандырушы функцияларды орындайды.

Реттеуші функция банк жүйесінің, атап айтқанда орталық банктердің несиелік қызметінде көрінеді. Сонымен, коммерциялық банктерге қайта қаржыландыру несиелерін бере отырып, орталық банктер ресми пайыздық мөлшерлемені (есеп, ломбард) белгілейді, оны инфляциялық процестердің деңгейіне, банкаралық нарықтың жағдайына және қаржы нарығының басқа сегменттеріне байланысты өзгертеді. Мұндай жағдайда орталық банктер коммерциялық банктердің пайыздық саясатына, экономикаға несиелік инвестициялардың көлеміне және ақша массасының мөлшеріне жанама әсер етеді. Осылайша, ресми мөлшерлеме өзгерген кезде тұтастай алғанда экономиканың ақша-несие саласының жай-күйіне реттеуші ықпал жүзеге асырылады.

4) несие капиталдары нарығындағы несие ресурстарына сұраныс пен ұсыныс;

5) Ұлттық банктің ақша-несие саясаты. Факторлардың екінші тобына мыналар жатады:

6) депозиттерді сақтау мерзімдері және несиелерді беру мерзімдері (ресурстар неғұрлым ұзақ мерзімге тартылса және орналастырылса, қарыз алушы үшін соғұрлым қымбат болады);

7) депозит сомасы (әдетте, салым мөлшері неғұрлым көп болса, банк соғұрлым жоғары пайыздық мөлшерлемені белгілейді);

8) депозиттің нысаналы мақсаты (неғұрлым жоғары пайыздық мөлшерлемелер зейнетақы-жинақтау және балалар салымдары бойынша белгіленеді);

9) қарыз алушының несие төлеу қабілеттілігінің деңгейі (неғұрлым сенімді, қаржылық орнықты клиенттер үшін банктер несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді төмендетеді);

10) несиеленетін жобаның тәуекел дәрежесі (неғұрлым тәуекелді жобалар бойынша пайыздық мөлшерлеме көтеріледі және бұл жағдайда ол тәуекел үшін өзіндік төлем рөлін атқарады);

11) несиені уақтылы өтеу (мерзімі өткен несиелер бойынша банктер өсімпұл есептейді, осылайша несие үшін төлемақыны ұлғайтады).

Несиелік капитал нарығы-бұл несие капиталының айналымын қамтамасыз ету процесіне байланысты қаржылық қатынастардың ерекше саласы болып табылатын қаржы нарығының ажырамас бөлігі.

Несиелік капитал-бұл несиеге берілетін, негізінен жұмыс істейтін капиталдың айналымына қызмет ететін және несие пайызы түрінде кіріс әкелетін ақша капиталы.

Несие капиталына сұраныс мөлшері байланысты:

1) өндіріс көлемінен басқа тең жағдайларда (өндірістің өсуі әдетте несие капиталына сұраныстың артуымен қатар жүреді);

2) коммерциялық несиенің даму дәрежесінен (коммерциялық несие тауар айналы-мының өсуіне неғұрлым көп қызмет көрсетсе, қарыз ақша капиталына сұраныс соғұрлым аз болады);

3) өндіріс қысқарған кезде де несие капиталына үлкен сұраныс тудыратын

3) каржылык ресурстарға тапшы және уақытша пайдалану құқығы үшін мамандандырылған делдалға төлеуге дайын заңды, жеке тұлғалар және мемлекет атынан қарыз алушылар.

Банкер бөлген несие ресурстарының мақсаты бағытына сүйене отырып, несие капиталы нарығы төрт негізгі сегментке бөлінуі мүмкін:

1) ақша нарығы-айналым қаражатының қозғалысына қызмет көрсететін қысқа мерзімді несиелік операциялардың жиынтығы;

2) капитал нарығы-қозғалысқа, ең алдымен негізгі құралдарға қызмет көрсететін орта және ұзақ мерзімді операциялар жиынтығы;

3) қор нарығы-бағалы қағаздар нарығына қызмет көрсететін несиелік операциялар жиынтығы;

4) ипотекалық нарық – жылжымайтын мүлік нарығына қызмет көрсететін несиелік операциялардың жиынтығы.

Несие пайызын әртүрлі критерийлер бойынша жіктеуге болады. Несиелік пайызды кім белгілейтініне және оның қалай қалыптасатынына байланысты оның келесі түрлері бөлінеді:

1) нарықтық несие пайызы несие ресурстарын сатып алу-сатуға байланысты операциялар бойынша несие капиталы нарығында қалыптасады.

2) орталық банктер белгілейтін мөлшерлеме қолданылады. Оның түрлері:

- есептік;

- ломбардтық;

- депозиттік.

Пайыздық мөлшерлемені өзгерту арқылы Орталық банк ақша-несиелік реттеуді жүзеге асырады.

Есептік пайыз-түрлі елдердің орталық банктері айналыстағы ақша массасының көлемін, инфляция қарқынын, төлем балансының жай-күйін және валюта бағамын реттейтін негізгі құралдардың бірі.

Операциялардың түріне қарай:

- депозиттік операциялар бойынша пайыз;

- несие операциялары бойынша;

- вексельдерді есепке алу.

Несиелер бойынша банктік пайыз-несие қатынастарының субъектілерінің бірі банк болған кезде пайда болады. Банк несиеге, ең алдымен, меншікті емес, тартылған қаражатты орналастырады. Банк алатын табыстың үлесі делдалдық үшін өтемақыны, банк өзіне қабылдаған борышты қайтармау тәуекелін және қарыз алушының несие төлеу қабілеттілігін бағалауды білдіреді. Әрбір мәміледе пайыздың нормасын айқындау кезінде коммерциялық банк базалық пайыздық мөлшерлеме деңгейін және тәуекел үшін сыйлықақыны ескереді.

Несиелер бойынша базалық пайыздық мөлшерлеме (Пбаз) несие капиталының жоспарланған «өзіндік құнына» және алдағы кезеңге банктің несие операциялары кірістілігінің жоспарланған деңгейіне сүйене отырып анықталады

$$\text{Пбаз} = \text{B}_1 + \text{B}_2 + \text{Мж}, (2.1)$$

мұндағы Б1-жоспарланған кезеңге арналған барлық несиелік ресурстардың орташа нақты бағасы;

Б2- банк жұмысын қамтамасыз ету бойынша жоспарланған шығыстардың өнімді орналастырылған қаражаттың күтілетін көлеміне қатынасы;

Мж -банктің ең төменгі тәуекелі бар несиелік операциялары кірістілігінің жоспарланған деңгейі.

Несиелік ресурстардың орташа нақты бағасы (Б1) банк жұмылдыратын (ақылы және тегін) қаражат сомасындағы ресурстардың жекелеген түрінің (Бj) бағасы мен оның үлес салмағына қарай орташа өлшенген арифметикалық формула бойынша айқындалады. Ресурстардың жекелеген түрлерінің (Бj) орташа нақты бағасы осы ресурстардың нарықтық номиналды бағасы және Қазақстан Ұлттық банкіндесакталатын Міндетті резервтің нормасына түзету негізінде белгіленеді. $B_j = \text{нарықтық номиналды пайыздық мөлшерлеме} : (100 - \text{Міндетті резервтің нормасы})$.

Банктердің пассивтік операциялары бойынша депозиттік мөлшерлемелер салымдарға ресурстар тартылған кезде белгіленеді. Оларға белсенді операциялар ставкалары сияқты нарықтық процестер әсер етеді, сондықтан олардың тербеліс бағыты шамамен бірдей.

Депозиттік мөлшерлемелер ақша - несиелік және қор нарықтарының басқа мөлшерлемелерімен тығыз байланысты. Мысалы, белгілі бір кірістілігі бар белгілі бір соманы салымға салғысы келетін заңды тұлғаның балама ұсыныстары бар; мемлекеттік облигациялар пакетін сатып алу, корпоративтік облигациялар немесе вексельдер сатып алу. Қаражатты орналастырудың баламалы мүмкіндіктерінің болуы банктердің депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді тым төмендетпе алмайтынын білдіреді.

Пайыздық маржа (спрэд) – банктің белсенді және пассивтік операциялары бойынша орташа мөлшерлемелер арасындағы айырма. Оның арқасында банктің жұмысын қамтамасыз ету шығындары өтеледі, пайда қалыптасады. Пайыздық маржаның мөлшеріне әсер ететін негізгі факторлар несиелік салымдардың көлемі мен құрамы және олардың көздері, төлемдер мерзімі, қолданылатын пайыздық мөлшерлемелердің сипаты және олардың қозғалысы болып табылады. Минималды пайыздық маржа-бұл несиелік операциялардан түсетін кірісті тиімді басқару үшін қолданылатын көрсеткіш, алынған комиссиялармен және өнімді орналастырылған қаражаттың әр рубліне басқа кірістермен жабылмаған шығындардың белгіленген мөлшерін сипаттайды.

2-бөлімге практикалық тапсырмалар

Есеп 1.

Банкте 5 жыл ішінде 300 мың тенге мөлшерінде депозит ашылды. егер мөлшерлеме жылдық 14% болса, қарапайым және күрделі әдісті қолдана отырып, есептелген пайыздардың абсолютті мөлшерін есептеңіз.

Есеп 2.

1 миллион тенге мөлшерінде несие беру шарттары бойынша. 1 жыл мерзімге 15% ставка бойынша есептеу бірінші жартыжылдықта жасалады, әр келесі тоқсанда мөлшерлеме 1% - ға артады. Қарыздың есептелген сомасын есептеңіз.

Есеп 3.

Банк 500 000 тенге мөлшерінде несие берді. алты айға қарапайым жылдық 18% пайыздық мөлшерлеменен. Анықтаңыз: өтелетін сома; несие үшін пайыздар.

Есеп 4.

Банк 500 000 тенге көлемінде несие берді. үш тоқсанда қарапайым пайыздық мөлшерлеме бойынша, ол бірінші тоқсанда жылдық 15% құрады, ал әрбір келесі тоқсанда бір пайыздық тармаққа өсті. Анықтаңыз: өтелетін сома; несие үшін пайыздар.

Есеп 5.

Банк тоқсанға депозиттерді қабылдауды жылдық 20% мөлшерлемесі бойынша жүзеге асырады. Банк 500 мың тенге салым үшін төлейтін пайыз мөлшерін анықтаңыз.

Есеп 6.

Банк 5 000 000 тенге мөлшерінде ұзақ мерзімді несие берді. жылдық 20% - ға тең күрделі пайыздық мөлшерлеменен 5 жылға. Несие мерзім соңында пайыздармен бір реттік төлеммен төленуі керек. Анықтаңыз: өтелетін сома; алынған пайыздар сомасы.

Есеп 7.

2 000 000 тенге несие. екі жылға берілді. Операцияның нақты тиімділігі күрделі пайыздық мөлшерлеме бойынша жылдық 8% - ды құрауы тиіс, инфляцияның есептік деңгейі жылына 20% - ды құрайды. Анықтаңыз: несие беру кезіндегі пайыздық мөлшерлеме; өтелетін сома және алынған пайыздар сомасы.

Есеп 8.

Жеткізу үшін Х компаниясы өз клиентінен 100 000 тенге мөлшерінде аударым векселін алды. жарамдылық мерзімі 30 күннен кейін.

Есеп 9. Фирма х өзінің банкінде вексельді дисконттайды, ол 4% есептік мөлшерлемені қолданады. Анықтаңыз: дисконт сомасы; Банк х фирмасына төлейтін сома.

2-бөлімге өзін-өзі тексеруге арналған тесттер

1. Несиені қайтару нені білдіреді?

- а) қарыз алушының қарыздың негізгі сомасын және ол бойынша пайыздарды қайтару Міндеттемесі;
- б) несиенің қарыз алушыға банкке толық берешекті өтеу туралы талабы;
- в) экономикадағы ақша қаражатының тұрақты айналымы.

2. Несие-бұл ... формасы:

- а) пайда қозғалысы;
- в) ақша жинақтау;
- б) несие капиталының қозғалысы;
- г) есептеулер.

3. Жаңа төлем құралдарының пайда болуын қамтамасыз ететін несие қызметі:

- а) қайта бөлу қызметі;
- в) эмиссия қызметі;
- б) бақылау қызметі;
- г) реттеу қызметі.

4. Несиелік қатынастардың негізі қандай:

- а) материалдық қатынастар;
- в) тауардың тұтыну құны;
- б) ақша қатынастары;
- г) капиталдың айналымы мен айналымы.

5. Несиенің экономикалық негізі:

- а) күнның бір бөлігін айналымнан босату;
- б) өтімділіктің субъективті артықшылығы;
- в) уақытша бос қаражаттың болуы және оларды жұмсау қажеттілігі уақытының сәйкес келмеуі;
- г) материалдық қорларды жинақтау.

6. Несиеге қайтарымдылық шарттарымен, төлеммен, пайыз түрінде берілген ақша капиталының қозғалыс нысаны – бұл:

- а) тауар айналымы;
- в) трансферт;
- б) бартер;
- г) несие.

7. Қарыз алушы банктен қарызға алынған ақшаны уақытша пайдалану үшін банкке белгілі бір төлем жасауы керек дегенді білдіретін принцип – бұл:

- а) несиенің ақылы болуы;
- б) несиенің саралануы;
- в) несиенің жеделдігі;
- г) несиенің қамтамасыз етілуі.

8. Несие артық құнды капиталға айналдыру процесін тездететін функция:

- а) капиталдың шоғырлану қызметі;
- б) айналыс шығындарын үнемдеу қызметі;
- в) эмиссиялық функция;
- г) қайта бөлу қызметі.

9. Несие болып табылады:

- а) адамдар арасындағы келісімдердің мәні;
- б) экономикалық негіз категориясы;
- в) қаржы жүйесінің буыны;
- г) саяси құрылымның элементі;
- д) қоғамдық-әлеуметтік институт.

10. Несиелік қатынастардың белгісі:

- а) құнның біржақты тәртіппен қозғалысы;
- б) құнның синхронды қарсы қозғалысы;
- в) қайтарымды негіздегі құнның қозғалысы;
- г) материалдық нысандағы құнның қозғалысы.

11. Қарыз капиталы қарыз алушыға:

- а) пайыз;
- б) рента;
- в) дивиденд;
- г) артық құн.

14. Банктік несие бойынша процент ставкасының шамасына әсер етпейді:

- а) инфляция қарқыны;
- б) несиеор банк капиталының мөлшері;
- в) банк депозиттері бойынша орташа алынған мөлшерлеме;
- г) қарыз алушының сенімділігі.

15. ҰБнесие мөлшерлемесі –коммерциялық банктердің несиелері үшін төлем деңгейін сипаттайтын индикатор мөлшерлеме деп аталады:

- а) қайта қаржыландыру;
- б) номиналды;
- в) дисконт;
- г) прам-рейт.

16. Несие капиталының көзі:

- а) уақытша бос ақша қаражаты;
- б) өндіріс құралдары;
- в) несиеордың капиталы мен мүлкі;
- г) пайда.

17. Тұтынушылық несие-бұл:

- а) халыққа шұғыл қажеттіліктерге берілетін несие;
- б) мемлекеттік бағалы қағаздар кепілімен арнайы несиелік мекемелер;
- в) банктер басқа банктерге;
- г) азаматтарға орталық банк.

18. Коммерциялық несие құралы:

- а) чек;

- б) несие капиталының ерекше пайдалану құны;
- в) тұтындан бас тартқаны үшін сыйақы;
- г) несиелік қатынастардағы тәуекел үшін төлем.

21.Қазақстанлік банктік статистикада несиелер мерзімге байланысты бөлінеді:

- а) қысқа мерзімді, орта мерзімді, ұзақ мерзімді;
- б) қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді;
- в) несиелер мерзімі бойынша жіктелмейді .

22.Ипотекалық несие жүйесі:

- а) шаруашылық жүргізуші субъектілер мен халыққа жылжымайтын мүлік кепілімен несиелер беру;
- б) азаматтарға шұғыл қажеттіліктерге тұтынушылық несиелер беру;
- в) ипотекалық несиелерді қайталама нарықта сату;
- г) төлемді бөліп-бөліп төлеу арқылы тауарларды сату.

23.Банкаралық несиелер беріледі:

- а) қайта қаржыландыру несиелерін тұрақты түрде алатын банктерге ғана;
- б) банкаралық несие беру шарттарын жасасқан банктерге;
- в) жүйелік маңызы бар банк институттарына;
- г) азаматтардың салымдарын сақтандыру жүйесіне кіретін банктерге.

24.Несиелік тарих несиелік тарих бюросына:

- а) несиелердің қалауы бойынша беріледі;
- б) қарыз алушының келісімімен ғана;
- в) орталық банктің талап етуі бойынша;
- г) салық органдарының талап етуі бойынша

3 бөлім. Банктер және банк жүйесі

7 тарау. Мемлекеттің Орталық банкі, оның құрылуы және дамуы

Түйінді сұрақтар:

- 7.1.Орталық банкті құру формалары,түрлері,экономикадағы ролі
- 7.2. «ҚР-ның Ұлттық банкі туралы» ҚР-ның Заңы, Ұлттық банктің негізгі мақсаттары мен міндеттері
- 7.3. Қазақстан Республикасының Орталық банкі- Ұлттық банкінің құрылымы,статусы, есеп беруі
- 7.4. Ұлттық банктің капиталы,резервтері мен табысы

7.1.Орталық банкті құру формалары,түрлері,экономикадағы ролі

Орталық банкті ұйымдастыру жолдары

Капитализмнің алғашқы даму сатысында коммерциялық банктер банкнота шығаруды капитал жинақтаудың бір көзі ретінде кеңінен қолданды. Дегенмен несиелік жүйесінің даму барысында ақша шығару сенімді ірі банктерде шоғырланды. Бұл банкноталардың төлем айналымында кең қолданылуын қамтамасыз етті. Қазіргі таңда ақша шығару елдің Орталық банкінің құзыретіне берілген. Орталық банктер әртүрлі елдерде ерекше жолдармен ұйымдастырылған. Тарихи Орталық банктер капиталды меншіктеу жөнінен үш түрге бөлінеді:

- **Мемлекеттік орталық банктер**, яғни олардың капиталы түгелінен мемлекет меншігінде (мысалы, Англия, ГФР, Франция, Канада, Ресей);
- **Акционерлік қоғамдар** (мысалы, АҚШ, Италия);
- **Аралас акционерлік қоғам**, капиталының бір бөлігі мемлекет меншігінде (Жапония, Бельгия).

Ақша айналымын реттейтін мемлекеттік орган – ол орталық банк, ол айналыстағы ақша массасын реттеп отыру үшін мемлекетте ақша-несиелік саясатын жүргізеді. Ақша-несиелік реттеуге: реттеудің мақсаты және объектісі; реттеу тәсілдері; реттеуші органның құқығы және міндеттері кіреді. Мысалы, 1970 жылдан бастап өркендеген мемлекеттер айналымдағы ақша массасының және несиенің өсуін реттейтін мақсатты бағдарламаларды бекітуде. 1975 жылдан бастап АҚШ-тың федералдық резерв жүйесі (ФРЖ) Конгресте алдағы 12 айда айналымдағы ақша массасының өсу немесе қысқару қарқынының жоспары туралы әлсін-әлі есеп береді. Бұл жүйе мақсатты бағдарды және ақша қаражатының өсу қарқынын жиі-жиі ақпарат құралдарында хабарлап тұрады;

Валюта курсы белгілеу немесе баға кесу (котировка) тәртібі – ол бір мемлекеттің ақша өлшемінің екінші мемлекеттің ақша өлшемімен көрсетілген бағасы. (Мысалы, 1 АҚШ доллары = 180.5 теңге). Қазіргі кезде ешбір мемлекеттің ақша өлшемінің алтын құрамы белгіленбегендіктен, ұлттық валютаның сатып алу мүмкіндігінің ауытқуын, сондай-ақ валюта нарығындағы айырбасқа түсетін валюталарға сұраныс пен ұсынысты есептейтін баға кесу әдісі қолданылады. Ең кең тараған баға кесу әдісі валюта «қоржынына» негізделген, онда әрбір ұлттық валюта «қоржынға» кіретін басқа ұлттық валюталардың біразымен салыстырылады.

Осы міндеттерді атқару үшін **орталық банк негізінен мынадай қызметтерді орындайды:**

- банкноталарды монополиялы түрде эмиссиялау;
- ақша-несиелік қатынастарды реттеу;
- сыртқы экономикалық қатынастарды жүргізу;
- банктердің банкісі болу және үкімет банкісі қызметі.

Осы аталған қызметтер орталық банктер балансында көрініс табады.

Орталық банктің ең алғашқы қызметі – ежелден қалыптасқан мемлекеттің өкілі ретінде заңды түрде – **банкнота шығару**.

Орталық банктің **акша-несиелік реттеу қызметі**: Экономиканы акша және несие айналымына әсер ету жолымен реттеу - үкіметтің экономикалық саясатының құрамдас элементі. Оның негізгі мақсаты экономикалық өсудің тұрақтылығына, инфляция мен жұмыссыздықтың төменгі деңгейіне және төлем балансының теңестірілуіне қол жеткізу болып табылады.

Орталық банктің **сыртқы экономикалық қызметі** – ол орталық банктің мемлекеттің валюталық саясатын жүргізетін және валюталық бақылау органы болуы. Ол:

- ұлттық валютаның айырбастау курсы анықтау және оны реттеу;
- елдің ресми алтын валюта резервін басқару жөнінде операциялар жүргізу;
- халықаралық есеп айырысу, төлем балансын реттеу;
- елдегі және одан тыс жерлердегі валюталық құндылықтардың қозғалысын қадағалау;
- болжамдарды жасауға қатысу және төлем балансын құрастыруды ұйымдастыру жұмыстарын жүргізуі.

Орталық банктің **банктердің банкісі қызметі** – ол орталық банктің кәсіпорындарға және халыққа тура қызмет көрсетпеуі, яғни орталық банктің негізгі клиенті коммерциялық банктер болуы. Бұл оның коммерциялық банктерден айырмашылығы, Орталық банк коммерциялық банктердің қасалық қорларын жинақтау және сақтау қызметін атқарады. Бұл қорлар **банктік міндетті резерв қорлары** деп аталады. Орталық банк банктердің депозиттері бойынша міндеттемелерінің ең аз міндетті резервтеріне арақатынасын, яғни **міндетті резервтердің нормасын (мөлшерін) бекітеді**.

Орталық банктер қадағалау мен бақылауды негізінен мынадай бағытта жүргізеді:

- Банктік қызмет түрлеріне лицензия беру;
- Кейбір операция түрлерін (валюталық, бағалы қағаздармен, қымбат металдармен) жүргізуге;
- Банктер берген қаржылық есепті тексеру және талдау;
- Клиенттерді ревизиялау (тексеру);
- Міндетті резервтердің нормативін және экономикалық нормативтердің жүйесін белгілеу, сонымен бірге олардың орындалуын тексеру.

Орталық банктің **үкімет банкісі қызметі**. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, капиталын кім иеленетініне қарамастан орталық банк мемлекетпен тығыз байланыста қызмет атқарады. Үкіметтің банкирі ретінде орталық банк оның *әрі кассирі, әрі несие берушісі, әрі қаржылық кеңесшісі*.

Мемлекеттік борышты басқару деп орталық банктің заемдарды орналастыру және оларды өтеу жөніндегі, олар бойынша табыс төлеуді

ұйымдастыру жөніндегі, конверсия (заем шарттарын өзгерту) және олардың мерзімін ұзарту (консолидация) операцияларын айтады.

Орталық банк мемлекеттік борышты басқаруда әр түрлі әдістерді қолданады:

- Мемлекеттік міндеттемелердің курсын өзгерту және табыстылығын арттыру мақсатында оларды сатып алу немесе сату;

- Сату жағдайларын өзгерту;

- Әр түрлі тәсілдермен жеке инвесторлар үшін мемлекеттік міндеттемелердің тартымдылығын арттыру.

Орталық банктің ақша-несие саясаты деп оның айналымдағы ақша массасын, несие көлемін, проценттік мөлшер деңгейі мен ақша айналымындағы және қарыз капиталы нарығындағы басқа көрсеткіштерді өзгертуге бағытталған іс-шараларының жиынтығын айтады. **Ол саясаттың мақсаты** – ақша айналымы мен несие жағдайына әсер ету арқылы шаруашылық конъюнктурасын реттеу.

Орталық банктің ақша-несие саясатының әдістері сан алуан, олардың ең көп тарағандары төмендегідей:

- коммерциялық банктерге берілетін несиеге проценттік төлем мөлшерін өзгерту (ресми есеп мөлшерін, қайтадан қаржыландыру мөлшерін, ломбардтың мөлшерін);

- банктердің міндетті қорларының мөлшерін өзгерту;

- ашық нарықтағы операциялар, яғни вексельдерді, мемлекеттік облигацияларды және басқа бағалы қағаздарды сатып алу-сату операциялары;

- валюта курсының саясаты, немесе курстық саясат.

Бұл айтылған ақша-несиелік реттеу әдістері барлық коммерциялық банктердің операцияларына және толық қарыз капиталының нарығына әсер ететіндіктен **жалпы реттеу әдісі** деп аталады. Ал **іріктеп тексеру әдісі** кейбір несие түрлерін (мысалы, тұтыну несиесін) немесе кейбір шаруашылық салаларын (мысалы, үй құрылысын, экспорт саудасын) реттеуге қолданылуы мүмкін.

Орталық банк өз қызметтерін банктік пассив және актив операциялары арқылы атқарады. Орталық банктің пассив операциясы деп банктердің өзіне ақша қаражатын тартып, банктік ресурстар құру операцияларын, ал актив операциялары деп осы қаражатты орналастыру операцияларын айтады.

Орталық банктің негізгі пассивтік операцияларына:

- банкнота эмиссиясы;

- коммерциялық банктердің және мемлекеттік қазынашылықтың (қаржы министрлігінің) ақша салымын қабылдауы;

- банктің өз капиталын құру операциялары жатады.

Көп елдерде орталық банктің ақша қорларының негізгі көзі - *банкнота шығару*, яғни 40-тан 85%-ке дейінгі пассив операциялары.

Орталық банктің ақша ресурстарының келесі көзі – *коммерциялық банктер мен қаржы министрлігінің ақшасы салымы*. Коммерциялық банктер орталық банктегі ашылған процентсіз шотқа міндетті резервтерімен қоса өзінің кассалық қорының бір бөлігін сақтауы мүмкін. Кейбір елдерде міндетті резервтер процентсіз арнаулы шоттарда жинақталады. Орталық банк коммерциялық банктерге белгілі бір бекітілген проценттік мөлшермен мерзімдік шоттарды да ашуы мүмкін. Ал орталық банктің өз капиталының үлесі *пассив операцияларының 4%-тін құрайды*.

Орталық банктің активтік операцияларына негізінен:

- есеп-несие операциялары;
- бағалы қағаздарға салымдары;
- алтын және шетел валютасымен жүргізілетін операциялар жатады.

Есеп-несие операциялары – есептеу операциясы және мемлекет пен банктерге қысқа мерзімді қарыз беру операциялары болып екі түрге бөлінеді. **Есептеу операциясы** – ол орталық банктің мемлекет пен банктерден вексельдерді сатып алуы. Орталық банктің коммерциялық банктерден вексельдерді сатып алуын вексельдерді қайта есептеу деп атайды, себебі коммерциялық банктердің өз клиенттерінен сатып алған вексельдерін орталық банкке сатқанда, олар екінші рет сатып алынып, екінші рет есептеледі.

Орталық банк әр түрлі мақсатпен бағалы қағаздарға ақша жұмсауы (салым) мүмкін:

Біріншіден, көптеген өркендеген мемлекеттерде бюджеттің кемшілігін жабу мақсатында орталық банктің мемлекеттік облигацияларды сатып алуы үкіметтің несиелеудің ең басты және жалғыз формасы болып табылады. Кейбір елдерде мемлекетті тікелей несиелеу, яғни бюджеттің кемшілігін жабуға қаржыландыру үшін банктік қарыз беру жүргізілмейді, (мысалы, АҚШ-та, Канадада, Жапонияда, Ұлыбританияда, Швейцарияда, Швецияда) немесе бірсыпыра елдерде ол заңмен шектелген (Германия, Франция, Нидерландыда). Ескеретін жәйт, орталық банктің портфелінде мемлекеттік бағалы қағаздардың, әдетте, өте аз бөлігі сақталады. Мемлекетке несиелеуші орталық банк емес, коммерциялық банктер және қаржы-несие мекемелері, компаниялар және халық.

Екіншіден, орталық банктер мемлекеттік облигацияларды банк жүйесін, ақша массасын және ақша-несие саясатын жүгізу барысында мемлекеттік облигациялардың курсы реттеу мақсатында сатып алады. Коммерциялық банктердің ресурстарын ұлғайту үшін орталық банктер, мысалы, репо типті операцияларды қолданады, яғни банктерден мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алумен қатар оларды белгілі бір мерзімнен кейін алдын ала бекітілген бағаммен сату жөнінде өзіне міндеттеме алады.

Сонымен, қорыта айтсақ, кез келген орталық банктің міндеті - ұлттың ақша өлшемінің төлем қабілеттілігі мен валюталық курсының тұрақтылығын қамтамасыз ету, банк жүйесінің өтімділігі мен тұрақтылығын, төлем жүйесінің

тиімділігі мен сенімділігін қамтамасыз ету. Осы міндеттерді атқару үшін орталық банк негізінен мынадай қызметтерді орындайды: банкноталарды монополиялы түрде эмиссиялау; ақша-несиелік қатынастарды реттеу; сыртқы экономикалық қатынастарды жүргізу; банктердің банкісі болу және үкімет банкісі қызметі. Осы аталған қызметтер орталық банктер балансында көрініс табады.

7.2. «ҚР-ның Ұлттық банкі туралы» ҚР-ның заңы, Ұлттық банктің негізгі мақсаттары мен міндеттері

Қазақстан Республикасының орталық банкі еліміз тәуелсіздік алғаннан соң КСРО Мемлекеттік банкінің Республикалық Кеңесінің негізінде 1990 жылдардың желтоқсанында алғашқыда Қазақстан Мемлекеттік банкі ретінде құрылып, ал 1995 жылдың наурызынан **Қазақстан Ұлттық банкі** деп аталады.

Ұлттық банк – заңды тұлға, дербес балансы бар, өзіне тікелей бағынатын төмендегі бөлімшілермен бірге тіке бағыныстағы біртұтас орталықтандырылған құрылым, іс-әрекетін толық шаруашылық есеп негізінде жүргізеді. Әр түрлі салалық жинаудан, баж салығын және кеден

«ҚР-ның Ұлттық банкі туралы» ҚР-ның Заңына сәйкес **Ұлттық банктің міндеті** - ұлттың ақша өлшемінің төлем қабілеттілігі мен валюталық курсының тұраулылығын қамтамасыз ету, банк жүйесінің өтімділігі мен тұрақтылығын, төлем жүйесінің тиімділігі мен сенімділігін қамтамасыз ету.

Сондықтан ол біріншіден, **ұлттық валютаның ішкі және сыртқы тұрақтылығын** қамтамасыз ету мақсатында.

- ақша айналымы, несие, банктік есеп айырысу мен валюталық қатынастарды ұйымдастырады;

- ақша, несие, банк жүйелерінің тұрақты қызметін қамтамасыз етеді;

- несие берушілер мен салымдардың, сондай-ақ шетел валютасын сатып алу-сату және айырбастау операцияларын жүргізетін банктік және басқа бақылау сияқты мемлекеттің экономикалық саясатын жүргізеді.

- ақша-несие саясатын жүргізеді.

Екіншіден, Қазақстан Республикасында қолданылатын банкнота және монетаны (теңге мен тиынды) **эмиссиялайды**. Ол үшін Ұлттық банк номиналдардың құрылымын, теңге мен тиындардың пішінін (дизайн), олардың қажет мөлшерін анықтап, дайындығын қамтамасыз етеді.

Үшіншіден, банктердің банкісі қызметін атқарады. Ол үшін Ұлттық банк республикадағы қайта қаржыландыру жүйесін ұйымдастырып, бірінші класты (жоғары өтімді, қауіпсіз) бағалы қағаздармен және басқа активтермен қамтамасыз етілген **несиені алты ай мерзімге береді**.

Төртіншіден, үкіметтің және мемлекеттік органдардың банкі және агенті қызметін атқару үшін кепілшісі үкімет болған республиканың **ішкі және сыртқы қарызын өтеуге** қатысады.

Бесіншіден, **банктердің ісін бақылау және қадағалау** қызметін атқарады.

Алтыншыдан, валюталық реттеу және валюталық бақылау қызметін атқарады.

Жетіншіден, елдің алтын валюта қорларын басқару қызметін атқарады.

Ұлттық банк өз шығындарын өз қаражатымен өтейді. Оның өз қаражаты: жарғылық резерв капиталынан, қайта бағалау шоттары және арнайы провизияларынан (резервтерінен) құрылады.

7.3. Қазақстан Республикасының Орталық банкі- Ұлттық банкінің құрылымы,статусы, есеп беруі

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі – тігінен басқарылатын жүйедегі біртұтас орталықтандырылған құрылымды білдіреді. Ұлттық банктің басқару органына: Басқарма және директорлар Кеңесі (Директорат) жатады.

Ұлттық банктің Басқармасы 9 адамнан тұрады. Ұлттық банктің Басқармасының құрамына:

- ҚҰБ төрағасы және бес лауазымды тұлғалары;
- ҚР Президентінен бір өкіл;
- ҚР Үкіметінен екі өкіл кіреді.

Ұлттық банктің оперативтік басқару органы – директорлар кеңесі болып табылады. Директорлар кеңесі құрамына Ұлттық банк төрағасы, оның орынбасарлары және құрылымдық бөлімшелердің жетекшілері кіреді.

Ұлттық банк тек қана ҚР Президентінің алдында есеп береді. Есеп беру мыналарды білдіреді:

- Парламенттің келісімінен ҚР Президенті ҚҰБ-нің төрағасын 6 жылға сайлайды және қызметінен босатады;
- ҚҰБ төрағасының орынбасарларын да ҚҰБ төрағасының ұсынуымен ҚР Президенті 6 жылға сайлайды және қызметінен босатады;
- ҚҰБ-нің жылдық есебін ҚР Президенті бекітеді;
- Ұлттық валютаның – теңгенің айшығының тұжырымын ҚР Президенті бекітеді;
- ҚҰБ-нің ҚР Президентінің сұрауы бойынша өзінің қызметіне байланысты ақпараттарды беріп отыруы.

Ұлттық банктің функциональдық құрылымына департаменттер мен басқа да бөлімшелерден тұратын орталық ашпараты, филиалдары, өкілеттіліктері мен

- инженерлік қауіпсіздік жүйесін пайдалану бөлімі;
  - бухгалтерлік есеп департаменті;
  - есептеу жұмыс орталықтарының департаменті;
  - операцияндық басқарма;
  - төлем жүйесі басқармасы;
  - бақылау және ауди департаменті;
  - персоналдармен жұмыс жасау басқармасы;
  - халықаралық қаржы ұйымдарының жобаларын іске асыру бөлімі;
  - мерзімді басылымдыр және іскерлік ақпараттар бөлімі;
- Сонымен қатар, ҚҰБ құрылымына мынадай дербес бөлімшелер де кіреді:
- Мемлекеттік сақтау қоймасы;
  - Ресей Федерациясындағы Ұлттық банк өкілеттігі;
  - Банкноттық фабрика;
  - Монета сарайы;
  - Қазақстан банкаралық есеп айырысу орталығы (ҚБЕО);
  - Қазақстан ипотекалық компаниясы;
  - Процессингтік орталық;
  - Актуарлық орталық;
  - Банктік сервистік бюро;
  - Ұлттық ақпараттар технологиясы;
  - Автобаза.

Ұлттық банк өзінің негізгі қызметтерін жергілікті жерлердегі облыстық басқармасы, Алматы қалалық филиалы арқылы атқарады. Бұл филиалдар Ұлттық банк атынан жұмыс істейді. ҚҰБ филиалдары мен өкілеттіліктері өз қызметтерін ҚҰБ бекіткен өкілеттігі шегінде ғана жүзеге асырады.

7.4. Ұлттық банктің капиталы, резервтері мен табысы

Ұлттық банктің жарғылық капиталы 20 млрд. теңгеден қалыптасады және оның міндеттерін қамтамасыз етеді. Жарғылық капитал мемлекеттік бюджеттен бөлінген қаржыдан, мемлекет берген негізгі қордың құнынан және Ұлттық банктің алған пайдасынан құрылады.

Резервтік капитал жарғылық капитал мөлшерінен тұрады. Таза табысы есебінен толтырылып, жүргізілген операциялар бойынша шығындарды өтеуге

Корыта айтқанда, Орталық банк – әртүрлі елдерде ақша-несие саясатын жүргізе отырып, жалпы екінші деңгейлі банктердің қызметін реттеу арқылы экономиканың тұрақты түрде дамуына өзінің салмақты үлесін қосады. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі елімізде банктердің банкі қызметін атқара отырып, екінші деңгейлі банктерді бақылау және қадағалау, олар үшін бырынғай жұмыс істеу ережелерін құру және экономикалық саясатты жүргізуде мемлекеттің басты көмекшісі және кеңесшісі ролін атқарады.

8 тарау. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің қызметтері мен операциялары

Түйінді сұрақтар:

- 8.1. Ұлттық банктің негізгі қызметтері
- 8.2. Ұлттық банктің ақша-несие саясаты
- 8.3. Ұлттық банктің операциялары

8.1. Ұлттық банктің негізгі қызметтері

«ҚР-ның Ұлттық банкі туралы» ҚР-ның Заңына сәйкес Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі мынадай негізгі қызметтерді атқарады:

- айналыстағы ақша массасының көлемін реттеу жолы мен Республикада мемлекеттік ақша-несие саясатын жүргізеді және монеталардың монополиялық элементі болып табылады, бағалы қағаздарды эмиссиялайды;

- ҚР үкіметінің мемлекеттік қағаздарына қызмет етуге қатынасады;

- Қазақстан аумағында банктердің, еншілес банктердің ашылуына және филиалдары мен өкілеттіліктің ашылуына, сол сияқты банктік операциялардың жекелеген түрлерін жүзеге асыруға рұқсат қағазын береді;

- Белгіленген тәртіпті банктердің бағалы қағаздарының эмиссиялау перспектісіне мемлекеттік бағалы қағаздарының эмиссиялау перспектісіне мемлекеттік тіркеуге дейін міндетті сараптама жүргізеді;

- ҚР-да несиелер бойынша сыйақы (мүдделендіру) пайыз мөлшерлемесін жүзеге асырады.

8.2. Ұлттық банктің ақша-несие саясаты

Қазақстан Ұлттық банкі мемлекеттік ақша-несие саясатын анықтайтын және жүзеге асыратын орган болып табылады.

Ақша-несие саясаты – бұл айналыстағы ақша массасын, несие көлемін, сыйақы (мүдделендіру) мөлшерлемесін өзгертуге жалпы банк жүйесінің қызметін реттеуге бағытталған шаралар жиынтығы.

Ақша-несие саясатының макроэкономикалық деңгейдегі субъектісі – ұлттық банк болып табылады. Ал ақша-несие саясатының ұлттық банк тарапынан реттеу объектісіне экономикадағы қолма-қол және қолма-қолсыз ақша массасының жиынтығы жатады.

Шаруашылық конъюктурасының жағдайына байланысты ақша-несие саясатының екі типі болады:

1. Рестрикциялық ақша-несие саясаты;

2. Экспансиондық ақша-несие саясаты.

Рестрикциялық ақша-несие саясаты – екінші деңгейлі банктердің несиелік операциялар көлемін шектеуге және қатаң шарт белгілеуге, сондай-ақ сыйақы мөлшерлемесінің деңгейін арттыруға бағытталатын шаралар жиынтығы.

Экспансиондық ақша-несие саясаты – несие беру көлемін кеңейтумен, айналыстағы ақша массасының өсуіне бақылаудың әлсіздігімен және сыйақы мөлшерлемесінің төмендеуімен байланысты шаралар.

Соңғы жылдардағы ақша-несие саясатының басты көздеген бағыты: инфляцияны төмендету және теңгені тұрақтылығын қамтамасыз ету. Бұл мақсатқа жетуде ұлттық банк қатаң ақша-несие саясатын жүргізуде. Заңға сәйкес ұлттық мынадай ақша-несие саясатының негізгі құралдарының көмегімен реттеледі:

- Сыйақы мөлшерлемелерін белгілеу;
- Ең төменгі міндетті резервтер нормасын белгілеу;
- мемлекеттің бағалы қағаздарын сатып алу және сатуы бойынша ашық нарықтағы операцияларды жүргізу;
- банктерге және үкіметке несиелер беру;
- валюталық нарықта интервенциялау;
- кейбір жағдайларда несиелік операциялардың жекелеген түрлерінің деңгейі мен көлеміне тікелей сандық шектеулер енгізу.

Қазіргі уақытта жоғарыда аталған құралдардың ішінде іс-жүзінде қолданылып отырғандары: ресми сыйақы мөлшерлемелері, қысқа мерзімді шоттарды эмиссиялау, ашық нарықтағы операциялар.

Ұлттық банк өзінің жүргізетін операциялары бойынша мынадай ресми сыйақы мөлшерлемелерді белгілейді:

- ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесі;
- ресми есептік (дисконттық) мөлшерлемесі;
- РЕПО және кері РЕПО операциялары бойынша сыйақы мөлшерлемесі;
- «овернайт» қарыздары бойынша сыйақы мөлшерлемесі;
- күндізгі қарыздар бойынша сыйақы мөлшерлемесі.

Ресми қайта қаржыландыру мөлшерлемесі – ақша нарығының жалпы жағдайына несие бойынша сұраныс пен ұсынысқа, инфляция және күтілетін инфляция деңгейіне байланысты белгіленеді. Ұлттық банкінің заң актілері, ҚР Президентінің актілері негізінде немесе ҚҰБ Басқармасының жеке қаулылары бойынша жүргізілетін қарыз операциялары бойынша қолданылады.

Ресми есептік (дисконттық) мөлшерлемесі – ақша нарығының жалпы жағдайына, несиелер бойынша сұраныс пен ұсыныс көлеміне байланысты белгіленеді және ұлттық банктің коммерциялық вексельдерді қайта есепке алу операцияларында қолданылады. Ресми есептік (дисконттық) мөлшерлеме жылдық пайыздық мөлшерлеме болып табылады және ол айналыс мерзімі алты айлық вексельдерді қайта есептеуге қолданылады.

РЕПО және кері РЕПО операциялары бойынша сыйақы мөлшерлемесі – жылдық пайыздық мөлшерлемелер, ішкі қаржы нарығының жағдайына

байланысты белгіленеді және мемлекеттік бағалы қағаздармен операциялар жүргізуде қолданылады. РЕПО-ның мақсатты мөлшерлемесінен ауытқу жағдайында ақшалай қаражаттарды орналастыру немесе тарту жолымен РЕПО нарығындағы сыйақы мөлшерлемелерді реттеу арқылы сыйақы мөлшерлемелердің елеулі ауытқуына болдырмау.

«Овернайт» қарыздары бойынша сыйақы мөлшерлемесі – ұлттық банктің екінші деңгейдегі банктерге, олардың ҚұБ-ғы корреспонденттік шоттары бойынша есеп айырысуды дебеттік қалдықпен аяқтауы барысында бір түнге берілетін қарыздары бойынша қолданылады.

Күндізгі қарыздар бойынша сыйақы мөлшерлемесі – ұлттық банктің екінші деңгейдегі банктерге, олардың ҚұБ-ғы тенгеде ашқан корреспонденттік шоттары бойынша төлем жүргізуге немесе ақшалай аударымдар жасауға қажетті ақша қаражаттары уақытша болмаған не жетіспеген жағдайларда қарыздар бойынша қолданылады.

Ең төменгі резервтік талаптар. Ақшалай нарықтағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуде, банктерге берілетін несиелер көлемін реттеуде, банктің өтімділік деңгейін реттеуде және олардың міндеттемелері бойынша төлемсіздікті төмендетуде, сол сияқты банктің салым иелері мен акционерлерінің мүдделерін қорғау мақсатында ұлттық банк ең төменгі резервтік талаптар механизмін қолданады.

Резервтік талаптар, ашық нарықтағы операциялар және пайыз саясатымен қатар коммерциялық банктерді жанама ақшалай-несиелік реттеудің негізгі құралдарының біріне жатады. Қазақстан банк жүйесінің бүгінгі даму жағдайында резервтік талаптар, бір жағынан, сақтандыру институттарының жоқ кезінде, коммерциялық банктердің депозиттерін сақтандыру қызметін, екінші жағынан, экономикадағы ақшалай мультипликация процесін реттеу қызметтерін атқарады.

Ақша-несие саясаты қаржы нарығының тұрақтылығын сақтауға, сақтандыру нарығының, бағалы қағаздар нарығының әрі қарай дамуына және банк жүйесінің нығая түсуіне, экономиканың нақты секторын банктердің несиелеуін әрі қарай өсіру үшін жағдай жасауға, сондай-ақ жинақтаушы зейнетақы қорларының жетілдірілуіне мүмкіндік туғызады.

- чектерді жазып вексельдерді береді;
- жарғыға қайшы келмейтін өз міндеттемелеріне сай келетін басқа да банктік операцияларды жүзеге асырады.

9 тарау. Коммерциялық банктер және олардың операциялары

Түйінді сұрақтар:

- 9.1. Коммерциялық банктің экономика субъектісі ретіндегі мәні
- 9.2. Коммерциялық банктің операциялары мен қызметтері
- 9.3. Коммерциялық банктердің тұрақтылығын қамтамасыз ету негіздері

9.1. Коммерциялық банктің экономика субъектісі ретіндегі мәні

Коммерциялық банктер кез-келген мемлекеттің банк жүйесінде жетекші орын алады. «Коммерциялық банк» ұғымы банк ісін дамытудың бастапқы кезеңдерінде пайда болды, банктердің клиенттері сауда саласы болған кезде және банктер төлемдерді жүзеге асыра отырып, негізінен сауда операцияларына қызмет еткен кезде пайда болды.

Қазіргі заманғы коммерциялық банк өз клиенттері ретінде ұйымдарға (заңды тұлғаларға) және халыққа (жеке тұлғаларға, соның ішінде жеке кәсіпкерлерге) қызмет көрсетеді. Ол шаруашылық қызметке қызмет көрсетуге және өз клиенттерінің қажеттіліктеріне байланысты несиелік, есептік және қаржылық операциялардың барлық түрлерін жүзеге асырады. Олардың қарым-қатынасы коммерциялық негізде құрылады.

Несиелік ұйымдар, экономика субъектілері ретінде, оның ішінде коммерциялық банктер Қазақстан Ұлттық банкіндекорреспонденттік шоттар ашады.

Коммерциялық банктің негізгі мақсаты қаржылық делдалдық болып табылады, оны жүзеге асыру арқылы банктер маңызды экономикалық функцияны орындайды — қаржы ресурстарын салааралық және аймақаралық қайта бөлуді қамтамасыз етеді.

1. Мына банктік операцияларды жүзеге асыруға құқық беретін жеке тұлғалардың қаражатын салымдарға тарту құқығынсыз тенгедегі қаражатпен банктік операцияларды жүзеге асыруға лицензия:

- заңды тұлғалардың ақшалай қаражатын талап етілгенге дейін және белгілі бір мерзімге салымдарға тарту;
- салымдарға тартылған заңды тұлғалардың ақшалай қаражатын өз атынан және өз есебінен орналастыру;
- заңды тұлғалардың банктік шоттарын ашу және жүргізу;
- заңды тұлғалардың, оның ішінде корреспондент банктердің тапсырмасы бойынша банктік шоттар бойынша есеп айырысуларды жүзеге асыру;
- ақша қаражатын, вексельдерді, төлем және есеп айырысу құжаттарын инкассациялау және жеке және заңды тұлғаларға кассалық қызмет көрсету;
- банктік кепілдіктер беру;
- пошталық аударымдарды қоспағанда, жеке тұлғалардың тапсырмасы бойынша банк шоттарын ашпай ақша қаражатын аударуды жүзеге асыру.

2. Салымдарға жеке тұлғалардың қаражатын тарту құқығынсыз тенгемен және шетел валютасымен банктік операцияларды жүзеге асыруға лицензия.

Бұл лицензия жоғарыда аталған операцияларды жасауға, шетел валютасын қолма-қол және қолма-қол ақшасыз нысанда сатып алуға-сатуға, сондай-ақ шетел банктерінің шектеусіз санымен корреспонденттік қатынастар орнатуға құқық береді.

3. Бағалы металдарды салымдарға тартуға және орналастыруға лицензия.

Банк операцияларын жүзеге асыруға лицензия банк мемлекеттік тіркелгеннен кейін беріледі. Оны берудің негізі тіркелген сәттен бастап бір ай ішінде жарғылық капиталдың уактылы және толық төленгенін растау болып табылады.

4. Жеке тұлғалардың салымдарын тенгемен тартуға және қымбат металдарды орналастыруға лицензия.

Бұл ретте халықтың салымдарын сақтандыру жүйесіне қалыптасқан.

5. Жеке тұлғалардың қаражатын тарту құқығынсыз тенгемен және шетел валютасымен операция жасауға лицензиясы болған кезде жеке тұлғалардың қаражатын тенгемен және шетел валютасымен салымдарға тартуға арналған лицензия.

6. Тенгемен және шетел валютасымен барлық банктік операцияларды жүргізуге лицензиясы бар банкке берілетін бас лицензия.

Бас лицензия белгіленген тәртіппен шетелде филиалдар ашуға, резидент емес несиелік ұйымдардың жарғылық капиталындағы акцияларды (үлестерді) сатып алуға құқық береді.

Коммерциялық банкті ұйымдастыру өте күрделі процедура болып табылады және жалпы және арнайы (банктік) заңнамамен реттеледі. Қазақстан да, көптеген елдердегідей, банк ашуға арнайы рұқсат қажет.

Банкті мемлекеттік тіркеу және лицензия алу үшін банк құрылтайшылары Ұлттық банкінің аумақтық мекемесіне құжаттар пакетін ұсынады, олардың

шіндегі ең маңыздыларының бірі-банкті тіркеу және оның қызметін лицензиялау туралы өтініш.

Коммерциялық банкті мемлекеттік тіркеу туралы шешімді Қазақстан Ұлттық банкі қабылдайды және оны заңды тұлғалардың мемлекеттік тізіліміне енгізуге негіз болады.

9.2. Коммерциялық банктің операциялары мен қызметтері

Банк қызметтері банктік құрылымдардың кірістерін арттыруға және оның клиенттерінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған банктік кәсіпкерліктің дәстүрлі саласы болып табылады. Бұл ретте қызметтерді іске асырудың маңызды шарты мәміле тараптарының өзара мүдделілігі болып табылады.

Банк қызметі деп банктің экономикалық мәні мен оның функционалдық мақсатына байланысты және төлем негізінде банк клиенттерінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған банк операцияларының жиынтығын түсіну керек.

Клиенттердің қанағаттандырылатын қажеттіліктеріне қарай банк қызметтерін жіктеуге болады:

- капиталды өсіру қызметтері (депозиттік, сенімгерлік басқару, брокерлік делдал-дық);

- ресурстарды жұмылдыру қызметтері (несиелік, лизингтік, нақты, кепілдік);

- есеп айырысу қызметтері (есеп айырысу-кассалық қызмет көрсету, төлем құжаттарының эмиссиясы, төлем жүйелеріне қолжетімділік);

- сақтау қызметтері (сейфтерді жалға алу, депозитарлық);

- ақпараттық (консультациялық) қызметтер (консалтингтік, бағалау).

Қызметтердің осы банктік жіктелуі олардың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді:

- қызмет өзінің «массасымен» сипатталады;

- табиғатта дерексіз;

- ол оны жүзеге асыру көзінен бөлінбейді;

- оның сапасының тұрақсыздығымен, оған сұраныстың тұрақсыздығымен сипатталады;

- шарттық сипатта болады;

- ақылы негізде жүзеге асырылады.

Банк операциясы-банк қызметінің негізгі ұғымдарының бірі. Коммерциялық банктер жүргізетін операциялардың құрамы банктер және банк қызметі туралы Заңмен реттеледі.

Коммерциялық банктердің барлық операциялары үш негізгі топқа бөлінеді:

- 1) пассивті операциялар (ресурстарды тарту);

- 2) белсенді операциялар (ресурстарды орналастыру);

- 3) комиссиялық-делдалдық және сенімгерлік операцияларды (клиенттердің тап-сырмасы бойынша және клиенттердің мүдделері үшін) қамтиды.

Коммерциялық банк қызметінің негізгі қағидаттарының бірі нақты қолда бар ресурстар шегіндегі жұмыс болып табылады. Сондықтан коммерциялық банктің қалыпты жұмысы үшін міндеттемелердің қалыптасуы ерекше маңызды.

Коммерциялық банктердің пассивті операциялары белсенді операцияларды дамытудың негізі болып табылады. Ресурстық базаны қалыптастыру және ресурстарды орналастыру банктің қаржылық делдал ретіндегі негізгі мақсатын анықтайды. Банк ресурстарының көздерін бөлудің дәстүрлі критерийі олардың банк құрылымына жататындығы болып табылады. Осы позициялардан жеке және тартылған (қарыз) ресурстар бөлінеді.

Коммерциялық банк қызметінің негізін меншікті капитал құрайды. Ол банк құрылған кезде қалыптасады және бастапқыда құрылтайшылардан жарғылық капиталға олардың жарнасы ретінде алынған сомалардан тұрады (акцияларды немесе салымдардың үлестерін төлеу). Жарғылық капиталды ұлғайту акциялардың қосымша шығарылымы не капиталдандырылған пайда есебінен жүргізіледі. Банк ресурстарының жалпы сомасында Қазақстандық банктердің меншікті капиталы 10-нан 30% - ға дейін ауытқиды, ал басым үлесті тартылған қарыз ресурстары (70-90%) алады, бұл жалпы әлемдік банк практикасындағы қалыптасқан құрылымға сәйкес келеді.

Жарғылық капиталдан басқа, меншікті капитал қосымша капиталды, банк қорларын, бөлінбеген пайданы да құрайды.

Эмиссиялық кіріс банк акцияларын бастапқы орналастыру кезінде олардың номиналды құнынан асатын баға бойынша қалыптастырылады. Банктің эмиссиялық кірісінің шамасы орналастырылатын акциялардың нарықтық құнымен айқындалады және банктің қаржы нарықтарындағы имиджіне байланысты болады.

Коммерциялық банк өзінің негізгі қызметін тартылған қарыз қаражаты есебінен жүзеге асырады. Тартылған қаражатқа коммерциялық банктерде ашылған заңды және жеке тұлғалардың есеп айырысу, ағымдағы және басқа шоттарындағы барлық ақша қаражаты жатады. Қазақстанның Азаматтық кодексі банктің салымшылармен соңғы банкке өз ресурстарын депозит ретінде беру туралы несиелік қатынастарын қарастырады. Осыған байланысты коммерциялық банктердің тартылған ресурстары депозиттік ресурстар болып саналады. Сонымен бірге банктер облигациялар, вексельдер, сертификаттар түрінде бағалы қағаздар шығару арқылы қаражат тарта алады.

Сертификат-бұл банк клиентінің салым сомасын және сертификатта көрсетілген пайыздарды және белгіленген мерзімнен кейін оны алу құқығын куәландыратын бағалы қағаз. Бағалы қағаз ретінде сертификаттар кепіл ретінде басқа адамға берілуі мүмкін.

Сертификаттар екі түрлі болады:

- депозиттік;
- жинақ.

Депозиттік сертификаттар заңды тұлғалар үшін, жинақ сертификаттары халық үшін шығарылады.

Қарыз қаражатын коммерциялық банктер банкаралық несиелер мен Қазақстан Ұлттық Банкінің несиелерін алу арқылы да тарта алады.

Коммерциялық банктер жүзеге асыратын операциялардың екінші тобы белсенді операциялар болып табылады.

Белсенді операциялар-бұл банк ресурстарын орналастыру операциялары. Белсенді операциялардың рөлі олардың банктің кірістілігі мен өтімділігін қалыптастыратындығымен, сондай-ақ экономиканың сәтті жұмыс істеуін анықтайтындығымен анықталады. Белсенді операциялар арқылы банктер айналымнан уақытша босатылған қаржы ресурстарын уақытша қажеттілікке ие экономикалық субъектілерге жібереді, бұл репродуктивті процестердің үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

Белсенді операциялардың басым үлесі (орта есеппен 80% - ға дейін) несиелік операцияларға, яғни экономикалық субъектілерге мерзімділік, ақылылық, саралылық және қайтарымдылық шарттарымен несиелер беруге келеді.

Берілген несиені пайдалану сипаты бойынша несие мен тұтынушының өнімді нысаны бөлінеді.

Қарыз құнының бірінші түрдегі қозғалысы оны тиімді пайдалану нәтижесінде қарызды өтеу көзін құрайтын капиталдың қозғалысы ретінде көрінеді. Несиенің тұтынушылық формасы ақша қозғалысы ретінде көрінеді, оны өтеу көзі қарыз алушының кірісі болып табылады.

Коммерциялық банктердің лизингтік және факторингтік операцияларының несиелік негізі де бар.

Лизинг деп лизинг шартын іске асыруға байланысты туындайтын экономикалық және құқықтық қатынастардың жиынтығы түсініледі, оған сәйкес лизинг беруші лизинг алушы көрсеткен мүлікті өзі анықтаған сатушыдан меншігіне сатып алуға және лизинг алушыға осы мүлікті ақы төлеу үшін уақытша иеленуге және пайдалануға беруге міндеттенеді.

Әдетте коммерциялық банктер лизинг берушілер ретінде әрекет етеді, ал жалға алушылар – әр түрлі меншік нысандары мен салалық кәсіпорындар. Іс жүзінде ең көп таралған қаржы лизингі, яғни лизинг шартының мерзімі аяқталғаннан кейін мүліктің құнын толық төлеуді көздейтін толық өтелімділікпен лизинг.

Экономиканың қазіргі жағдайы, өндіріс құрылымының деформациясы және басқа факторлар кәсіпорындардың төлем қабілеттілігінің төмендеуіне әкеліп соғады, бұл төлемдердің жоғары тәуекелдеріне әкеледі. Бұл мәселені шешудің тиімді құралы коммерциялық банктердің факторингтік операциялары болуы мүмкін.

Факторинг-бұл жеткізілген тауарлар үшін төлем құжаттарын жеткізушінің банкке қайта беруімен және олар бойынша төлем алу құқығымен, яғни дебиторлық берешекті инкассациялаумен байланысты комиссиялық-делдалдық қызмет.

Қаржыландырусыз факторинг кезінде өнім беруші өнімді тиіп, өзінің клиентінің (өнім берушінің) пайдасына төлемді шаруашылық шартында

белгіленген мерзімде алу есепі болып табылатын банк арқылы өзінің сатып алушысына шоттарын ұсынады.

Қаржыландырумен факторинг төлем құжаттарын жөнелтілген өнім құнының 80-90% дереу төлеу шартымен банкке қайта табыстауды көздейді, яғни банк клиенттің айналым капиталына аванс береді.

Факторингтің маңыздылығы оның төлемдер жүргізуді жеделдетуге мүмкіндік беретіндігімен, тауарларды жеткізу жөніндегі мәміле тараптары арасындағы қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз ететіндігімен, ал бәсекелі экономика жағдайында тауарларды өткізуді ынталандырудың тиімді құралы болып табылатындығымен айқындалады.

Банк өз қызметтері үшін шоттарды инкассациялау үшін комиссиялық сыйақы және факторингтік несие бойынша пайыз алады.

Комиссиялық-делдалдық операцияларды коммерциялық банктер клиенттердің тапсырмасы бойынша белгілі бір ақыға – комиссияға орындайды. Мұндай операцияларға кассалық есеп айырысу, сенім, кепілдік, консалтингтік және т. б. операцияларды жатқызуға болады.

9.3. Коммерциялық банктердің тұрақтылығын қамтамасыз ету негіздері

Коммерциялық банктің тұрақтылығы - бұл оның динамикалық дамуын анықтайтын, банкке тән функцияларды орындауға мүмкіндік беретін және ішкі және сыртқы факторлардың теріс әсерінен оның тепе-теңдік күйін қамтамасыз ететін жағдай.

Банктің тұрақтылығы шешуші дәрежеде оның қызметінің қаржылық нәтижелерімен анықталады, ол бірінші кезекте өтімділік пен кірістілікте көрінеді.

Банктің өтімділігі деп ол үшін қажетті қаражат сомасын жұмылдыру арқылы өзінің борыштық Міндеттемелерін толық және уақтылы орындауды қамтамасыз ету қабілеті түсініледі. Банк активтері үш топқа бөлінеді:

- 1) жоғары өтімді;
- 2) орташа өтімді;
- 3) төмен өтімді.

Әр топқа кіретін активтердің мазмұнына сәйкес, айтарлықтай шығындарсыз және қолма-қол немесе қолма-қол ақшасыз айналымсыз жылдам сату мүмкіндігі бар актив өтімді болып саналады. Сонымен бірге, өтімді активтер қайшылықты сипатқа ие: олар банктердің қызығушылығын тудыратын тәуекелдің минималды деңгейіне ие, бірақ кірістілігі төмен.

Өтімділік-банк қызметінің маңызды сапалық сипаттамасы. Банктің өтімділік проблемасының пайда болуы клиенттер үшін төлемдер жүргізуде және операциялардың басқа түрлерін жүзеге асыруда бұзушылықтарға әкеледі, бұл олардың сенімсіздігін тудырады және клиенттік базаны азайтуға ықпал етеді.

Өтімділіктің келесі түрлері бар:

- шапшаң;
- ағымдағы;
- ұзақ мерзімді.

Лездік өтімділік нормативі банктің өтімділігі жоғары активтері сомасының талап етілгенге дейінгі міндеттемелер сомасына қатынасы ретінде айқындалады. Бұл көрсеткіштің ең төменгі мәні 15% деңгейінде белгіленген. Лездік өтімділікті есептеу қажеттілігі талап етілгенге дейінгі салымдар алдын ала ескертусіз алынатындығына және банк оларды төлеу үшін ақша қаражатын жұмылдыруға тиіс екендігіне байланысты.

Ағымдағы өтімділік нормативі өтімді активтер сомасының талап етілгенге дейінгі және 30 күнге дейінгі мерзімге банк міндеттемелерінің сомасына қатынасы ретінде айқындалады. Бұл көрсеткіштің минималды мәні 50% деңгейінде белгіленеді, бұл банк төлемдерді өтеу үшін пайдалана алатын өтімді активтердің мөлшерін анықтайды.

Ұзақ мерзімді өтімділік нормативі бір жылдан астам өтеу мерзімі бар берілген ұзақ мерзімді несиелер мен орналастырылған депозиттер сомасының банктің капиталына және ұқсас кезеңге арналған ұзақ мерзімді міндеттемелерге қатынасы ретінде айқындалады. Нормативтің ең жоғарғы мәні 120% деңгейінде белгіленген. Бұл норматив несиелік өктемдікті шектеуге және ұзақ уақыт аралығында банктің өтімділігі мен сенімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Банктің кірісін қалыптастыру тұрғысынан белсенді операциялардың барлық жиынтығы екі топқа бөлінеді.

Бірінші топқа кіріс әкелетін активтер кіреді. Бұл топқа несиелік операциялар, бағалы қағаздармен жасалатын операциялар (салымдар) жатады.

Табыс әкелмейтін активтердің екінші тобына қолма-қол ақша, Қазақстан Ұлттық банкіндегі резервтік шоттардағы қалдықтар, банк мүлкіне инвестициялар кіреді.

Коммерциялық банктің капиталы оның қызметінің негізін құрайды. Ол коммерциялық банктің басқарылуын және жұмыс істеуін қамтамасыз етуде бірқатар маңызды функцияларды орындайды. Мұндай функцияларға мыналар жатады:

1) мақсаты банктің орнықтылығын қолдау және залалдар немесе оның дәрменсіздігі туындаған кезде өтемақы төлеу бөлігінде салымшылар мен несиелорлардың мүдделерін қорғау болып табылатын қорғау қызметі. Өз капиталының арқасында банк тәуекел операцияларын жүргізе алады және бұл ретте құрылған резервтер есебінен өзінің төлем қабілеттілігін сақтай алады;

2) жер учаскелерін, ғимараттарды, жабдықтарды сатып алуға өз қаражатын қалыптастыру, сондай-ақ күтпеген шығындар болған жағдайда қаржы резервін құру мүмкіндігін қамтамасыз ететін жедел функция болып табылады;

3) капитал банк қызметін реттеуші болып табылатын реттеуші функция. Мемлекеттік органдар банктің экономикалық мінез-құлық нормаларын анықтайды, бұл оның сенімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

10 тарау. Несие беру саласындағы шетелдік банктердің саясаты

Түйінді сұрақтар:

- 10.1. Германияның банк жүйесі
- 10.2. Ұлыбританияның банк жүйесі
- 10.3. АҚШ банк жүйесінің ерекшеліктері

10.1. Германияның банк жүйесі

Қазіргі заманғы банктік тәжірибе шет елдердің банктік жүйелерін ұымдастырудың және жұмыс істеуінің әртүрлі түрлерін қолданумен сипатталады. Банк жүйелері, олардың ұйымдық құрылымы және құқықтық реттелуі көптеген факторларға байланысты, оларға тарихи, саяси және ұлттық дәстүрлерден басқа, экономикалық даму деңгейі мен тауар-ақша айналымын реттеу құралдарын да жатқызуға болады.

Германияда банк жүйесінің континенталды-еуропалық моделі кең таралған. Ол сондай-ақ әмбебап деп аталады, бұл классикалық банктік операцияларды да, бағалы қағаздармен операцияларды да жүзеге асыратын әмбебап коммерциялық банктердің болуына байланысты. Мұнда бір-бірінің капиталына қатысатын коммерциялық банктер мен өнеркәсіптік компаниялардың тарихи қалыптасқан тығыз қарым-қатынастарынан туындаған қаржы-өнеркәсіптік топтар (FPG) кеңінен таралды. Сонымен қатар, несиелік және басқа қаржы институттарының қызметін қатаң нормативтік реттеу, есеп беруге қатаң талаптар және компания иелерінің құқықтарын шектеу бар.

Германияның банк жүйесі екі негізгі деңгейге ие: бірінші деңгейде – Еуропалық орталық банк және Германия Федералды Банкі (Бундесбанк), оның федералды банктері, екінші деңгейде-несиелік және қаржылық ұйымдар.

Германиядағы дербес несиелік мекемелердің саны 4000-нан астам, оның ішінде қызмет көлемі 100 млн. еуродан кем 1000-нан астам орта және шағын банктерді құрайды. Несиелік институттардың 45000-ға жуық филиалдары бар, сондықтан Германияда 49000-ға жуық несиелік мекемелер бар.

Германияның банк жүйесінің құрылымы келесідей:

- 1) Дойче Бундесбанк (Орталық банк);
- 2) коммерциялық банктер (әмбебап);
- 3) жинақ банктері;
- 4) кооперативтік орталық банктер;
- 5) несиелік кооперативтер;
- 6) арнайы мақсаттағы банктер (мемлекеттік және жеке ипотекалық банктер);
- 7) пошта, коммуналдық және жинақ банктері;
- 8) өзге де мамандандырылған банктер.

Германияның Ұлттық банкі Дойче Бундесбанк болып табылады, оның Франкфурт-на-Майнада билігі бар, 9 жер орталық банктері бас дирекциялар және 200-ге жуық негізгі филиалдар мен филиалдар.

Федерацияға толығымен тиесілі федералды банк федералды агенттікпен бірге қадағалау қызметтерін жүзеге асырады. Арнайы заң Федералды Банктің құзыреті мен еептерін анықтайды. Неміс Федералды банкінің ақша-несие саясатын оның Орталық кеңесі жүзеге асырады, оның құрамына Федералды Банктің Басқармасы және жер орталық банктерінің президенттері кіреді. Басқарма мүшелерін федералды үкіметтің ұсынысы бойынша федералды президент тағайындайды, ал орталық банктердің президенттері Бундесраттың ұсынысы бойынша тағайындалады. Кеңес пен басқарманың басшысы-Германия Федералды банкінің президенті және вице-президенті.

Федералды банк федералды үкіметтің нұсқауларын орындауға Есепті емес, бірақ оған жалпы экономикалық саясат бойынша қолдау көрсете алады. Орталық Банк кеңесі мен федералды үкімет арасындағы тығыз ынтымақтастықты қамтамасыз ету үшін соңғысы ақша-несие саясаты үшін үлкен маңызы бар іс-шараларды талқылау кезінде федералды Банктің Президентін осы жұмысқа тартуға есепті. Өз тарапынан федералды үкімет Банк кеңесінің барлық отырыстарына қатыса алады. Үкіметтің дауыс беру құқығы жоқ, бірақ Орталық банк Кеңесінің кез-келген шешімі 2 апта ішінде күшіне енбеуін талап ете алады немесе талап ете алады. Бундесбанк және оның филиалдары арқылы ұлттық деңгейде чектер мен вексельдерді қолдана отырып, қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың негізгі бөлігі жүзеге асырылады.

Германияның банк жүйесін келесі түрде ұсынуға болады (сурет 3.1).

Коммерциялық (әмбебап) банктер келесі операцияларды орындай алады:

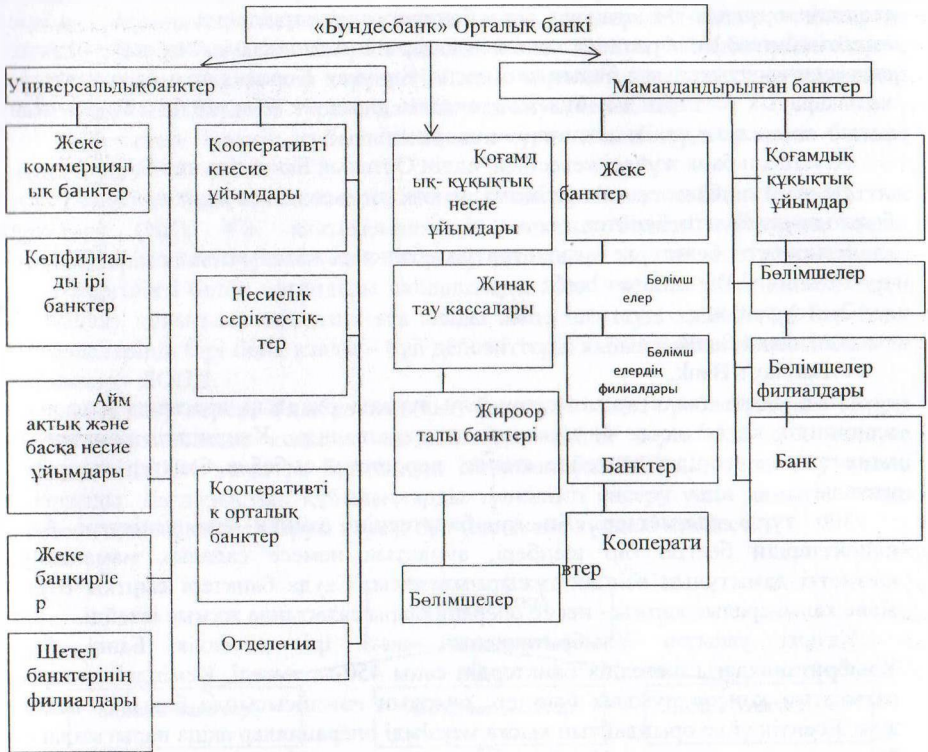
- қаражатты депозиттерге қабылдау (талап етілгенге дейінгі және мерзімді салымдар);
- шағын және орта бизнеске, ірі корпорацияларға, федералды және жергілікті үкіметтерге қысқа, орта және ұзақ мерзімді несиелер беру;
- қаржылық және сенімгерлік (оның ішінде Қор) қызметтерді; электрондық және брокерлік қызметтерді ұсыну;
- жол чектерімен операцияларды орындау;
- клиенттерге есеп айырысу-кассалық қызмет көрсету.

Германияда 3 мыңнан астам коммерциялық банк жұмыс істейді. Филиалдардың саны 58 мыңнан асады, олардың барлығы ақша аудару процесіне тартылған. Төлем жүйелеріне қатысу тұрғысынан елдің барлық дерлік несиелік ұйымдарын төрт топқа бөлуге болады: жеке есеп айырысу желілері бар ірі несиелік ұйымдар; жинақ қассалары; кооперативті банктер; пошта банкі (Deutsche Postbank AG). Қаржы институттарының осы топтарының әрқайсысыөзінің клирингтік жүйесімен жұмыс істейді. Германияда оларды «giro networks» деп атайды. Басқа қаржы институттарының Майо желілеріне қол жеткізе алмайтын шағын банктер үшін Deutsche Bundesbank төлем операциялары жүргізілетін жалғыз корреспондент болып табылады.

Неміс коммерциялық банктері өздерінің жеке желілері арқылы төлемдердің ең көп мөлшерін шығарады. Алайда, өздерінің есеп айырысу жүйелерінің мүшелері болып табылмайтын алушыларға аударымдарды желіаралық алмасу тәртібімен жүзеге асырған жөн. Бұл процедура «гараж клирингі» («гаражды тазарту») деп аталады. Ол әртүрлі Джиро желілері арасында жүзеге асырылатын көптеген аудармалар үшін қолданылады. Бұл жағдайда төлем нұсқаулықтарымен алмасу қандай да бір клирингтік жүйенің орталық буыны рөлін атқаратын қаржы институттары арасында тікелей жүргізіледі. Есептеулер осы ұйымдардың Deutsche Bundesbank-тегі корреспонденттік шоттары арқылы жүзеге асырылады.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, Германияның қаржылық және несиелік қатынастары алыс өткеннен басталғанын атап өткен жөн. Даму процесінде Германияның банк жүйесі бірнеше құлдырауға ұшырады, дегенмен бұл оның дамуына айтарлықтай кедергі келтірмеді. Біз үшін қазіргі және таныс банк жүйесі 1957 жылы Бундесбанк федералды заң негізінде құрылған кезде құрылды. Германия еуро аймағына кіргеннен бері Еуропалық орталық банк неміс банк секторында үлкен рөл атқарды. Әлемдегі көптеген банктік жүйелер сияқты, Германияның банктік жүйесі екі деңгейден тұрады – Орталық банк және басқа несиелік институттар. Бундесбанк-бұл мемлекеттің несиесі саласын реттеудің тиімді құралы. Бірақ тағы бір маңызды мемлекеттік орган бар – ақша - несиесі саясатын реттейтін Федералды несиесі қадағалау басқармасы.

Сурет 3.1 – Германияның банк жүйесінің құрылымы

10.2. Ұлыбританияның банк жүйесі

Біріккен Корольдіктің банк секторы АҚШ пен Жапониядан кейінгі әлемдегі үшінші орында. Мұнда ең ірі банктік индустриялардың бірі жұмыс істейтіндіктен, Ұлыбритания сонымен қатар инвестициялық және жеке банктік қызметтің ірі орталығы болып табылады. Біріккен Корольдіктің банк секторы халықаралық бағдарға ие, бұл Лондондағы шетелдік банктердің айтарлықтай қатысуымен және үлкен активтерімен көрінеді.

Ағылшын банк жүйесі келесідей: елдің Орталық Банкі-Англия Банкі.

Депозиттік банктер - ел ішіндегі депозиттік-несиелік операцияларда үстем болатын клирингтік банктер.

Клирингтік банктерге «үлкен төрттік» банктері жатады»:

- 1) National Westminster bank;
- 2) Lloyd's Bank;
- 3) Midland Bank;
- 4) Barclay's Bank.

Олар өзара талаптарды есепке алу туралы олардың арасында жасалған клирингтік келісімдерге байланысты өз атауын алды. Клирингтік банктер өз клиенттеріне жоғары деңгейде қызмет көрсететін әмбебап банктер қатарына жатады.

300 түрлі қызметтер. Ең ірі банктердің өзіндік ерекшеліктері бар: клиенттердің белгілі бір шеңбері, аумақтық немесе салалық мамандану, қызметті дамытудың өзіндік тұжырымдамасы. Сауда банктері сыртқы сауда және халықаралық қаржы - несиелік операциялары саласында жұмыс істейді.

Қазіргі уақытта Ұлыбританияның жеті ірі шетелдік Банкі бар. Ұлыбританиядағы шетелдік банктердің саны 450-ге жетеді. Кемінде екі тарап қатысатын консорциумдық банктер, олардың ешқайсысында бақылау пакеті жоқ. Есептік үйде орындайтын қысқа мерзімді операциялар ақша нарығындағы. 80-жылдардың соңында Ұлыбританияда көптеген бірігулерден кейін тоғыз Есеп үйі құрылды. Несиелік мекемелердің құрамына: сақтандыру компаниялары; жинақ операцияларымен айналысатын мекемелер; қаржы компаниялары кіреді; несиелік, құрылыс кооперативтері және құрылыс қоғамдары; зейнетақы қорлары, сенімді өзара қорлар және т. б.

Сондай-ак банк әлемдік тәжірибе тұрғысынан банктің жалпы танылған сипаттамаларын қамтуға тиіс өтініштерді қарауға қабылдау үшін критерийлерді айқындады. Банк мәртебесіне ие болған ұйым оның салымдарды қабылдайтындығы, несиелер ұсынатындығы, экспорттық-импорттық қаржы операцияларын жүзеге асыратындығы және валюта айырбастайтындығы, инвестициялық қызметтер көрсететіні және қаржыға қатысты түрлі мәселелер бойынша кеңес беретіні туралы дәлелдер ұсынуы керек еді.

Англияның банктік жүйесін схемалық түрде келесі түрде ұсынуға болады (сурет 3.3).

Тек екі ірі банк ерекше мәртебеге ие: сенімгерлік жинақ банкі және Ұлттық girobank (NZ). ҰЖ квазимемлекеттік мекеме болып табылады, оның қызметтерін клиентурамен есеп айырысу кезінде тек мемлекеттік ведомстволар мен жергілікті билік органдары пайдаланады. Кез – келген ұйым депозиттерді қабылдау құқығына лицензия ала алады және шектеулі қызметтері бар банк мекемелерінің бірі бола алады – бұл депозиттерді қабылдайтын лицензияланған ұйымдар - ЛОПД.

Айта кету керек, Ұлыбританияның банк жүйесінің проблемаларын қазіргі макроэкономикалық кеңістік жағдайының өзіндік көрсеткіші деп санауға болады. Қазіргі уақытта Британдық экономикада ЖІӨ-нің теріс өсу кезеңі аяқталды. Дағдарыстық құбылыстарды түпкілікті еңсеру үшін дамыған елдер инвестицияларды арттыруы керек, бұл ұзақ және күрделі процесс.

10.3. АҚШ банк жүйесінің ерекшеліктері

АҚШ банк жүйесінің басты айырмашылығы-бұл жүйе мыңдаған банктерден тұрады және оның жұмысын құруда және ұйымдастыруда бірқатар ерекшеліктерге ие. Құрылған Федералды резервтік жүйе (ФРЖ) Орталық банктің қызметтерін орындайды. ФРЖ мақсаты - елде салауатты экономикалық ахуал құру, банктердің қызметін қолдау және бақылау.

ФРЖ-бұл ақша шығаруға құқығы бар тәуелсіз жүйе, ал АҚШ Президенті ФРЖ-ға бұйрықтар беруге немесе оның менеджерлерін ауыстыруға құқылы емес.

ФРЖ құрылымында келесі байланыстар маңызды рөл атқарады: Вашингтонда орналасқан ФРЖ Басқарушылар Кеңесі; Федералды резервтік банктер және ФРЖ-ға мүше банктер. Бұл жүйеде 12 Федералды резервтік банк олар орналасқан округтер үшін орталық болып табылады. ФРЖ - ға мүше банктер-жұмыс істеп тұрған 12 мың банктің 6 мыңы ФРЖ-ны орталықтандырылуда.

ФРЖ-ға мүше ірі жеке банктер АҚШ-тын барлық депозиттерінің 70% - дан астамын құрайды. Банктер-ФРЖ акционерлері, 6% дивиденд алады. Банк резервтері ФРЖ қаражатының бүкіл кешенінің әсер ету объектісі болып табылады. Коммерциялық банктер операциялар мен қызметтердің кең спектрін орындайды, бірақ заңды түрде бағалы қағаздардың иелері бола алмайды. Өнеркәсіптің белгілі бір салалары мен шаруашылық қызмет салаларын несиелеумен мамандандырылған несие мекемелері айналысады. Инвестициялық банктер (Ұлыбритания мен Жапония сияқты) облигациялар мен басқа да қарыз міндеттемелерін шығару және сату арқылы қарыз алушыларға ұзақ мерзімді несие капиталын жұмылдырады.

Коммерциялық банктерден кейін сақтандыру компаниялары активтердің мөлшері мен несие капиталының мәні бойынша. Олар бағалы қағаздар нарығы арқылы ұзақ мерзімді инвестициялар үшін ресурстарды жинақтайды.

Несиелік және қаржылық институттардың бір түрі-қаржы компаниялары. Олар белгілі бір салаларға несие беруге немесе несиелердің белгілі бір түрлерін беруге мамандандырылған. Банктер мәртебесіне ие болмай, компаниялар халықтың қаражатын олар үшін неғұрлым тиімді шарттармен (пайыздық мөлшерлемен) тартады. Банк тәрізді арнайы институттар-несиe, құрылыс кооперативтері, құрылыс қоғамдары – өз мүшелерінің салымдарынан капитал қалыптастырады және оларға ипотекалық несиe береді.

Инвестициялық банктер ұзақ мерзімді несиe капиталын облигацияларды немесе қарыз Міндеттемелерінің басқа түрлерін шығару және орналастыру арқылы қарыз алушыларға беру үшін жұмылдырады. Қазіргі уақытта АҚШ инвестициялық банкирлер қауымдастығына 700-ден астам инвестициялық банк кіреді. Жинақ операцияларымен айналысатын мекемелер бар: несиe үнемдеу қауымдастықтары, өзара үнемдеу банктері.

Олардың қызметтерікатаң шектеулі және олар тұрғындардан инвестицияланған шағын салымдарды қабылдайды.

Сондай-ақ, АҚШ-та банк саласына мемлекеттік араласудың күшеюі байқалады. Орталық эмиссиялық банктер мемлекеттің меншігі болып табылмайды, бірақ сонымен бірге мемлекет оларды басқарады, олар Қаржы министрлігімен тығыз байланыста және өз қаражатын негізінен мемлекеттік бағалы қағаздарға салады. Федералды жер банктері, тауарлық несие корпорациялары және экспорт - импорт банкі мемлекетке тиесілі.

АҚШ банктері федералды немесе штаттық деңгейде реттеледі. Банк федералды лицензияны (Ұлттық банк) алуы керек, содан кейін оның қызметі тек федералды заңмен реттеледі, мемлекеттік ережелерді ескермейді. Алайда, банк мемлекеттік лицензияны (штаттық банк) ала алады, содан кейін оның қызметі ресми түрде мемлекеттік заңдармен, бірақ көбінесе федералды заңдармен реттеледі.

Осылайша, АҚШ-тың банк жүйесі қосарланған бағыну, қосарланған реттеу жүйесі болып табылады. Бұл жағдайда банктер өздерінің юрисдикциясын таңдайды. Таңдау банктің болашақта банк филиалдарын ашу ниетіне байланысты болады.

АҚШ банк жүйесінде қосарланған бағыну жүйесінің сақталуы, ең алдымен, тарихи дәстүрлерге және ауылдық жерлердегі шағын банктердің әлеуметтік - саяси рөліне байланысты. АҚШ-тың банктік қызметін реттеудің негізгі органдары:

1) федералды деңгейде;

2) штаттық деңгейде:

- штаттық заңнама;

- штаттық банк департаменті.

АҚШ банк жүйесінің екінші деңгейі:

- ұлттық банктер (федералды юрисдикция банктері) ФРЖ мүшелері болып табылады;

- штаттық банктер:

- банктік холдингтік компаниялар;

- халықаралық қаржы институттары (ХҚДБ және т.б.).

Қызмет сипаты бойынша, операциялардың негізгі бағыттары бойынша АҚШ коммерциялық банктерін бірнеше топқа бөлуге болады:

- банктік холдингтік компаниялар;

- әмбебап коммерциялық банктер;

- тұтынушылық несие банктері;

- фермерлік несие банктері;

- Edge корпорациялары;

- халықаралық банк институттары;

- мамандандырылған ипотекалық банктер;

- тұрғын үй құрылысы банктері;

- өзара үнемдеу банктері.

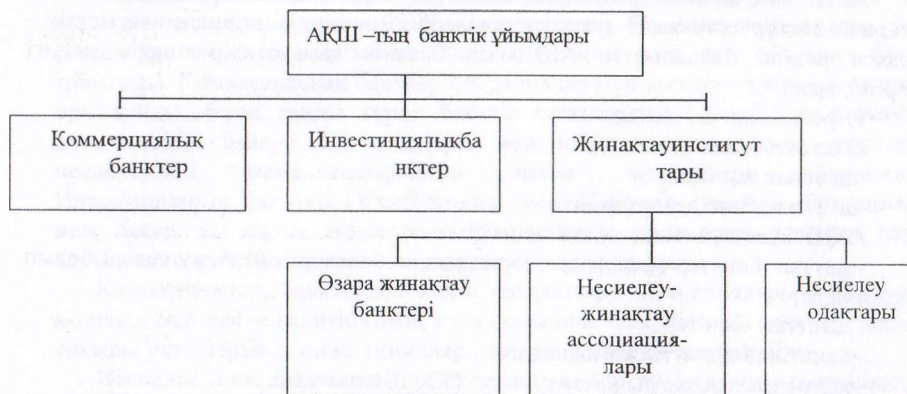
АҚШ-тың қаржы нарығындағы банктерден басқа, банк жүйесіне кіретін әртүрлі банктік емес мекемелер жұмыс істейді:

- несие үнемдеу қауымдастықтары (құрылыс, несие, несие үнемдеу);

- қаржылық компаниялар;
- өзара тұрғын үй қауымдастықтары;
- өндірісті несиелеу қауымдастығы;
- инвестициялық компаниялар.

Мемлекет үкіметтік органдар атынан бүкіл қаржы-несие саласының жұмыс істеуіне бақылауды жүзеге асырады. Мемлекеттік органдар банк жүйесінің жұмысын бақылауды келесі функцияларды орындай отырып жүзеге асырады:

- банктер мен бөлімшелер ашуға рұқсаттар (чартерлер) беру;
- банктердің қосылуына (жұтылуына) рұқсат беру;
- таратуға рұқсат беру;
- қолданыстағы заңнама негізінде нұсқаулықтар шығару;
- банктердің қызметін тексеру және кемшіліктерді жоюды бақылау;
- есептілік пен статистикалық материалдарды жинақтау;
- - банк басшылығына кеңес беру;
- капитал жеткіліктілігінің нормативі 2% - дан кем төлемге қабілетсіз банктерді жабу.

Сурет 3.4-АҚШ банк жүйесінің құрылымы

Әрбір ірі банкті жылына 4-6 рет негізгі реттеуші органдар – аудандық Федералды резервтік банк, депозиттерді сақтандырудың Федералды корпорациясы, ақша айналымын бақылаушы тексереді. Ұжымдық тексерулер басым болады, жетекші бастамашы болған кезде) бақылаушы органдардың әрқайсысы кезекпен айналады және бәрін бірге тексереді.

3-бөлімге практикалық тапсырмалар

Есеп 1.

Кесте 3.1

Коммерциялық банктің меншікті қаражаттарының шамасы туралы дәйектер

№ п/п	Банктің меншікті қаражаттары	20...ж. 1 сәуір жағдайына сомасы мыңтенге
1.	Акционерлердің (қатысушылардың) қаражаты) (1.1 жол + 1.2 жол + 1.3 жол)	
1.	Тіркелген жай акциялар мен үлестер	27 287
2.	Тіркелген артықшылықты акциялар мен үлестер	0
3.	Акционерлік емес несиелік ұйымдардың тіркелмеген жарғылық капиталы	7 833
2.	Акционерлерден сатып алынған меншікті акциялар	0
3.	Эмиссиялық табыс	0
4.	Негізгі құралдарды қайта бағалау	172
5.	Меншікті қаражатқа әсер ететін болашақ кезеңдердің шығыстары мен алдағы төлемдер	382
6.	Банк қарамағында қалған қорлар және пайдаланылмаған пайда	19 232
7.	Есепті кезеңде бөлуге жататын пайда (залал)	87
	Меншікті қаражаттардың барлық көздері (1 жол - 1.3 жол + 2 жол + 3 жол + 4 жол - 5 жол + 6 жол + 7 жол)	

1)

Пассивтердің жалпы құрылымындағы банктің меншікті қаражатының жеке келеген бөліктерінің үлес салмағын анықтаңыз.

2) Өз қаражатыңыздың құрылымын талдап, қорытынды жасаңыз.

Есеп 2.

Кесте 3.2

Коммерциялық банктің міндеттемелері бойынша деректер

Міндеттемелер	Сумма, мың тенге
1. Азаматтар салымдары	7 404
2. Клиенттердің есеп айырысу шоттары	290 377
3. Депозиттер	3 310
4. Вексельдер	44 846
5. Бағалы қағаздар (облигациялар, сертификаттар)	0
6. Міндеттемелердің барлығы	

1) Коммерциялық банк міндеттемелерінің сомасын анықтаңыз және осы банкте қаражат тартудың қандай тәсілдері басым екенін көрсетіңіз.

2) Клиенттік базаның коэффициентін анықтаңыз және оның экономикалық мәнін көрсетіңіз.

Есеп 3.

Кесте 3.3

Банктің пассивінен алынған деректер

Обязательства		Сумма, мың тенге
1. Капитал – нетто		50 900
2. Міндеттемелер, Соның ішінде:		
2.1) Клиенттерден тартылған қаражаттар		348 352
2.2) Есеп айырысудағы қаражаттар		6 716
2.3) Кредиторлар		15 124

- 1. Коммерциялық банктің міндеттемелерінің мөлшерін анықтаңыз.
- 2. Ресурстық базаның коэффициентін есептеңіз және оның экономикалық мәнін ашыңыз.

Есеп 4.

Кесте 3.4

Банктің деректері

Көрсеткіштер	01.01.20, мың тенге.
1. Пайда	3 559
2. Капитал	50 900
3. Табыс әкелетін активтер	314 180
4. Тартылған қаражаттар	348 352

- 1. Капиталдың кірістілігін анықтаңыз.
- 2. Активтердің кірістілік коэффициентін анықтаңыз.
- 3. Тартылған қаражатты пайдалану коэффициентін анықтаңыз.
- 4. Олардың экономикалық мағынасын түсіндіріңіз.

3-бөлімге өзін-өзі тексеруге арналған тесттер

1. Қазақстан Ұлттық банкінің мақсаты:

- а) ұлттық валютаны қорғау және тұрақтылығын қамтамасыз ету;
- б) елдің банк жүйесін дамыту және нығайту;
- в) ел экономикасының нақты секторының тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз ету;
- г) елдің қаржы нарығының тұрақты дамуын қамтамасыз ету.

2. Капиталға меншік тұрғысынан орталық банктердің көпшілігі:

- а) жеке;
- б) акционерлік;
- в) мемлекеттік;

г) аралас.

3. Кез-келген орталық банк дәстүрлі түрде орындайтын функциялар топтардың санына қарай жіктеледі:

- а) 7;
- б) 4;
- в) 5;
- г) 6.

4. Орталық банктің белсенді операцияларына мыналар жатады:

- а) банкноттардың эмиссиясы;
- б) банктерге қарыздар;
- в) меншікті бағалы қағаздарды шығару;
- г) бағалы қағаздарды сатып алу.

5. Банктер функционалдық мақсаты бойынша:

- а) эмиссиялық, депозиттік және коммерциялық болып бөлінеді;
- б) әмбебап және мамандандырылған;
- в) өңірлік, өңіраралық, ұлттық және халықаралық;
- г) шағын, орта, ірі, банк консорциумдары және банкаралық бірлестіктер.

6. Орталық банктердің пайда болуы тарихи байланысты:

- а) ақша қатынастарының дамуымен;
- б) мемлекеттің банкнот эмиссиясын орталықтандыруы;
- в) ірі банктерді қалыптастыруы;
- г) халықаралық қатынастардың кеңеюі.

7. Әлемнің көптеген елдерінде орталық банктердің атқарушы биліктен тәуелсіздік деңгейі:

- а) төмендейді;
- б) күшейеді;
- в) тұрақты болып қалады.

8. Орталық банктің несиелік операцияларына қандай операциялар жатады?

- а) кәсіпорындарға берілетін несиелер;
- б) халыққа берілетін несиелер;
- в) банктерге берілетін несиелер;
- г) мемлекеттік облигацияларды сатып алу;
- д) вексельдер шығару;
- е) банкноттардың эмиссиясы;
- ж) Үкіметке қарыздар.

9. Қазақстанның Ұлттық банкі қаражатының негізгі көздеріне мыналар жатады:

- а) меншікті облигацияларды шығару;
- б) коммерциялық банктердің депозиттері;
- в) банкноттардың эмиссиясы.

10... операциялар-бұл заңды және жеке тұлғалардың қаражатын тарту үшін банктер мен басқа несие мекемелерінің операциялары.

- а) сенім;
- б) инвестициялық;
- в) несие;
- г) депозиттік.

11. Коммерциялық банк функцияны орындайды:

- а) мемлекеттің эмиссиялық орталығы;
- б) банктер банкі;
- в) ақша қаражатын шоғырландыру және жұмылдыру;
- г) үкімет банкирі.

12....операциялар-бұл банктердің ресурстық базасын қалыптастыру мақсатында қаражат тарту операциялары.

- а) белсенді;
- б) пассивті;
- в) комиссиялық-делдалдық;
- г) трасттық.

13. Коммерциялық банк активтерінің құрамына:

- а) банк берген несиелер кіреді;
- б) резервтік қордың қаражаты;
- в) материалдық ынталандыру қорлары;
- г) депозиттер.

14. Банктің қандай операциялары пассивті деп аталады?

- а) қаражатты орналастыру бойынша операциялар;
- б) қаражат тарту бойынша;

- б) меншікті жылжымалы мүлікті сатып алу;
- в) халықтың бос қаражатын тарту;
- г) қаржы нарығының бағалы қағаздарын сатып алу-сату арқылы жүзеге асырылады.

17. Меншік нысаны бойынша коммерциялық банктер:

- а) әмбебап және мамандандырылған болып бөлінеді;
- б) аймақтық, аймақаралық, ұлттық және халықаралық;
- в) акционерлік, өзара, муниципалдық, аралас, шетелдік;
- г) шағын, орта, ірі, банк консорциумдары және банкаралық бірлестіктер.

18. Коммерциялық банктің қандай операциялары белсенді болып табылады?

- а) қаражатты орналастыру бойынша операциялар;
- б) қаражат тарту бойынша;
- в) шоттарды жүргізу бойынша;
- г) есеп айырысуларды жүргізу бойынша.

19. Банктің меншікті капиталына не кіреді?

- а) акционерлік, резервтік капитал және бөлінбеген пайда;
- б) жарғылық капитал және тартылған қаражат;
- г) берілген несиелер;
- д) пісірілген құралдар.

20. Аталған коммерциялық банктердің қайсысы пассивті болып табылады?

- а) мемлекеттік облигацияларды сатып алу;
- б) банкноттар эмиссиясы;
- в) акцияларды шығару, салымдарды қабылдау;
- г) акцияларды сатып алу.

21. Ұлттық валютаның тұрақтылығын қамтамасыз ету, елдің төлем балансын нығайту мақсатында валюталық операцияларды жүргізу тәртібін орнатумен байланысты өкілетті мемлекеттік органдардың қызметі:

- Д) Үкіметпен
- Е) Президентпен

23. Ұлттық банктің функциялары

- А) Мемлекеттің алтын-валюталық қорын сақтау, эмиссиялау, екінші деңгейдегі банктердің үстінен бақылау және қадағалау
- В) Депозиттерді тарту және несиені беру
- С) Кәсіпорындар мен ұйымдар арасында есеп айырысуларды жүргізу
- Д) Сенімнің негізінде тапсырыс берушінің мүлкін басқару
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

24. Қолма-қол ақшаларды эмиссиялау функциясын кім атқарады?

- А) Орталық банк
- В) Халықаралық валюталық қор
- С) Дүниежүзілік банк
- Д) Екінші деңгейдегі банктер
- Е) Үкімет

25. Деноминация – дегеніміз...

- А) Купюрада нольдерді қысқарту
- В) Ақшаларды жарамсыз деп жариялау
- С) Қағаз ақшаларын алтынға айырбастауды қалпына келтіру
- Д) Девальвация
- Е) Реставрация

26. Аталған экономикалық көрсеткіштердің (нормативтердің) қайсысы Ұлттық банкпен коммерциялық банктерге орнатылады?

- А) Жарғылық қордың минималды мөлшері
- В) Тартылатын қаражаттарды шектеу
- С) Банк капиталының жеткіліктілігін
- Д) Максималды несиелеу көлемін
- Е) Халыққа берілетін несиенің пайыздық мөлшерін

27. Банктік операциялардың қайсысы заңсыз болып табылады?

- А) Ұлттық банктің лицензиясыз жүргізілетін
- В) Эмиссиялық, сақтандыру, бюджеттік
- С) Мүлікті өткізу
- Д) Филиалдарды және еншілес банктерді ашу
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

28. Қайта құруға дейін болған орталықтандырылған мемлекеттік құрылымның банктік жүйесі:

- А) Сыртқыэкономбанк, Жинақ банкі
- В) Агроөнеркәсіптікқұрылыс банкі, Жинақ банкі, Эксимбанк

- С) ТұранӘлембанк, Қазкоммерцбанк
- Д) Орталық банк, Мемлекеттік банк
- Е) Тексакобанк, Дорбанк

29. Ұлттық банктің басқа банктерді және несиелі мекемелерін несиелеу формаларын, тәртібін, жағдайын, лимитін бекітетін жүйе:

- А) Рекаржыландыру
- В) Есепке алу
- С) Резервілеу
- Д) Валюталық реттеу
- Е) РЕПО

30. Теңгенің бағамына, экономикада ақшаға деген жалпы сұраныс пен ұсынысқа ықпал ету мақсатында Ұлттық банкпен қазақстандық, банкаралық немесе биржа нарығында шетел валютасын сатып алуы:

- А) интервенция
- В) резервілеу
- С) рекаржыландыру
- Д) есептік саясат
- Е) несиелеу

31. Қай жылы «ҚР Ұлттық банкі жөнінде» Заң қабылданды?

- А) 30 наурыз 1995 жылы
- В) 5 желтоқсан 2003 жылы
- С) 26 желтоқсан 1995 жылы
- Д) 31 тамыз 1995 жылы
- Е) 17 сәуір 2000 жылы

32. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі кімнің алдында есеп береді?

- А) Қазақстан Республикасының Президентіне
- В) Қазақстан Республикасының Парламентіне
- С) Қазақстан Республикасының Үкіметіне
- Д) Қазақстан Республикасының Қаржы Министрлігіне
- Е) Қазақстан Республикасының Шет істерінің Министрлігіне

33. ҚР Ұлттық банкінің басты міндеті:

А) ҚР ұлттық валютасының сыртқы және ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ету

- В) Екінші деңгейдегі банктердің қаржылық қызметін реттеу
- С) ҚР төлем жүйесінің үзіліссіз жұмысын ұйымдастыру
- Д) ҚР Үкіметінің мемлекеттік қарызына қызмет көрсету үшін қатысуды ұйымдастыру
- Е) Валюталық реттеуді және валюталық бақылауды жүзеге асыру

34. Мемлекетте акша-несие айналымын кім реттейді?

- A) ҚР Ұлттық банкі
- B) Парламент
- C) Президент
- D) Сенат
- E) Дұрыс жауабы жоқ

35. Қазақстан Республикасында қандай банктік жүйе қызмет етеді?

- A) Екі деңгейлі банктік жүйе
- B) Мемлекеттік банк және жеке меншік банктер
- C) Орталық, коммерциялық және квазибанктер банктер
- D) Бірлескен және коммерциялық банктер
- E) Акционерлік және коммерциялық банктер

36. Банкердің үстінен Дүниежүзілік банкпен, Халықаралық валюталық қормен, халықаралық қаржылық институттарымен жүргізілетін бақылаудың түрі:

- A) Халықаралық
- B) Департаменттік
- C) Мемлекеттік
- D) Аудиторлық
- E) Құрылтайшылық

37. Президент жанындағы Қаржылық бақылау комитетімен, Жоғары Кеңестік бақылау палатасымен, Ұлттық банктің Қадағалау департаментімен банкердің үстінен жүргізілетін бақылаудың түрлері:

- A) Мемлекеттік
- B) Халықаралық
- C) Департаменттік
- D) Аудиторлық
- E) Құрылтайшылық

38. Арнайы және тәуелсіз аудиторлық мекемелер, бақылау палаталары, ассоциацияларымен банкердің үстінен жүргізілетін бақылаудың түрлері:

- A) Аудиторлық
- B) Халықаралық
- C) Департаменттік
- D) Мемлекеттік
- E) Құрылтайшылық

39. Басқарма қызметінің бақылау кеңесімен, ревизиялық комиссиямен, акционерлермен банкердің үстінен жүргізілетін бақылаудың түрі:

- A) Құрылтайшылық
- B) Аудиторлық

- С) Халықаралық
- Д) Департаменттік
- Е) Мемлекеттік

40. Үкіметтің кеңесшісі және қаржылық агенті болып табылатын банк:

- А) Ұлттық банк,
- В) Халық банкі
- С) Қазкоммерцбанк
- Д) БТА
- Е) Қазақстанның даму банкі

11 тарау. Жалған капитал және оның формалары

Түйінді сұрақтар:

- 11.1. Жалған капитал түсінігі
- 11.2. Бағалы қағаздардың тарихы мен мәні
- 11.3. Бағалы қағаздардың түрлері

11.1. Жалған капитал түсінігі

Жалған капитал – бағалы қағаздар: акциялар, облигациялар, вексельдер және басқа түрлерде көрінетін капитал. Оның пайда болуы қызмет атқаратын капиталмен тікелей байланысты. Мұндай қағаздардың шығуымен капитал бөлінеді. Бір жағынан, өндірістік капитал түрінде нақты капитал, екінші жағынан, оның бағалы қағаздардағы көрінісі өмір сүреді.

Шын капитал өндіріске жұмсалып, осы салада қызмет атқарады. Ал бағалы қағаздар капиталдың қағаз түріндегі дубликаты, көшірмесі. Жалған капиталдың пайда болуы коммерциялық және өндірістік қызметтердің ұлғайып күрделенуі нәтижесінде, көп көлемде несие ресурстарын қолдану қажеттілігімен байланысты. Сөйтіп, жалған капитал тарихы қарыз капиталы негізінде дамиды, өйткені бағалы қағаздарды сатып алу дегеніміз ақша капиталының бір бөлігін қарызға берумен бірдей. Ал қарыздың өзі несиелік құжат түрін қабылдамайды, тек ол арқылы тұрақты түрде табыс келтіру құқына ие болады. Табыс қарызға берген капитал үшін процент немесе дивиденд түрінде түседі. Осындай операциялар нәтижесінде пайда болған қағаз оның иесіне қарызға берілген капиталдың меншіктік құнын сақтап, оны процент пен дивиденд есебінен көбейту мүмкіндігін береді. Пайда болған жалған капитал өз алдына өмір сүре бастайды. Ол мынадан көрінеді: оның құны тек қағаздың құндылығын білдіретін өндірістік капитал қызметінің әсерімен өзгеріп қана қоймай, сонымен қатар басқа факторлардың, айталық саяси жағдайлармен байланысы да өзгереді.

Жалған капиталдың құны істегі капиталдың мөлшеріне қарай да ауытқуы мүмкін: оның бірнеше есе көтеріліп, тіпті азайып, қысқаруы

мүмкін. Өндірістік капиталға бағынышты емес бағалы қағаздардың өмірі нарықта өз бетінше айналуынан да көрінеді. Теориялық тұрғыдан, *біріншіден*, қарыз беру актысының нәтижесінде меншіктегі капиталдан қызмет капиталы бөлінеді және *екіншіден*, жоғары дәрежеде өтімділігі бар қағаз ақша капиталы қолма-қол қаржыға айналу қабілеті бар ақшаға айналады.

Жалған капиталдың мөлшері бағалы қағаздардан түскен табыстың капиталға айналуымен анықталады.

Жалған капиталдың атқаратын негізгі қызметі сатушылардың ақша қаржыларын өндірісті ұйымдастыру мен ұлғайтуға жұмсау. Тағы бір қызметі ақпараттық хабарламалар тарату. Бағалы қағаздар нарығындағы жағдай инвесторларға елдегі экономикалық конъюнктура туралы ақпарат беріп, капиталын қайда жұмсауға болатындығына бағыт-бағдар сілтейді.

11.2. Бағалы қағаздардың тарихы мен мәні

Бағалы қағаздар орта ғасырлардан бері қарай қолданыла бастады. Сол кезеңде ұлы географиялық жаңалықтардың ашылуымен байланысты сауданың аясы кеңіді, ал осы мүмкіндіктерді пайдаланып қалғысы келген кәсіпкерлердің ірі капитал соммасына деген қажеттілігі туды. Оның үстіне теңізден шалғай нарық пен шикізат көзін игерумен байланысты орын алатын шығындарды жекелеген адамдар көтере алмайтын да еді. Нәтижесінде ағылшын, голландық компаниялары акционерлік қоғамы Ост-Индия, Грудзон бұғазы компанияларымен сауда жасаумен байланысты дүниеге келді. Міне осылар бағалы қағаздарды бірінші шығарған ірі компаниялар болды. Олардың акциялары күні бүгінге дейін Лондон мен Торонто биржаларында сатылуда. XVI – XVII ғғ. Англиядағы акционерлік компаниялар капиталды көп қажет ететін көмір өндірісін қаржыландыру үшін де ұйымдасқан болатын.

Сол кездегі Лондондық брокерлер келісімді тікелей көшеде немесе кафелерде жасаған. Осыдан да болар «**көше**» **нарығы** деген атқа ие болуы. Өнеркәсіп төңкерісінің басталуы, ірі өңдеуші өнеркәсіп орындарының құрылуымен байланысты акцияны сату кең өріс алды. Бұған жауап ретінде лондондық брокерлер 1779 жылы королеваның *меняльнигінің* бір бөлігін жалға алды. Сөйтіп тұңғыш рет *лондондық қор биржасы* дүниеге келді, «көше» нарығымен қатар ұйымдасқан нарық тез даму алды. Ол өз кезінде өнеркәсіп пен сауданың дамуына ықпал етті. Алғашқы американдық қор биржасы 1791 жылы Филадельфияда пайда болды, ал 1792 жылы бұған пара пар бүгінде әлемге әйгілі Нью-Йорк қор биржасы құрылды.

Бүгінгі таңда дүние жүзінің 60-тан астам елінде шамамен 200 биржа бар. Солтүстік Америкада – 15 биржа, Еуропада – 100-ден астам, Орталық және Оңтүстік Америкада – 20, қалғандары Африка, Азия және Австралияда. Дамыған капиталистік елде кем дегенде бір-бірден биржа бар. Биржалар жаңадан дамып келе жатқан индустриалды мемлекеттерде де бар, сол сияқты Қытай мен Венгрияда бар. 31 биржа **Халықаралық қор**

биржаларының федерациясына кіреді. Бұл федерацияның мақсаты барлық акционерлер үшін бірдей құқықпен қамтамасыз ету және бағалы қағаздар нарығының құрылымын үйлестіріп отыру болып табылады. Бастапқыда биржалар акция сатумен емес, үкімет пен темір жол компаниялары шығарған облигацияларды сатумен шұғылданады. Олар болса ірі машина өндірісінің инфрақұрылымын құруға қажетті қаражатқа мұқтаж болатын.

XIX ғасырдың 60-жылдары тағы да бір маңызды оқиға болды. Германияда ауыр өнеркәсіпті дамытуға шығарылған бағалы қағаздармен делдалдық операцияларды жүргізуді универсалды инвестициялық банктер өз қолдарына алды.

Ресейге брокерлік бизнес осы Германиядан келді (аз мөлшерде Франциядан) *«Маклер»*, *«биржа»*, *«акция»* деген ұғымдар осындай қаржы инвестициясының тәжірибесімен бірге санаға енді.

Сонымен **бағалы қағаздар нарығы дегеніміз не?** Ол қаржы нарығының бір бөлігі екен. Қалған бөлігін банк қарызы нарығы құрайды. Банк, шын мәнінде, коммерциялық банк болса (мемлекеттік мекеме емес), қарызды бір жылдан астам уақытқа өте сирек береді. Ал бағалы қағаздарды шығара отырып (облигациялар, акциялар) олардан түсетін ақшаны ондаған жылдар бойы пайдалануы мүмкін. Қаржы нарығын осылайша бөлу *капиталдың айналмалы және негізгі* болып бөлінуімен байланысты. Бағалы қағаздар нарығы банктің несие жүйесін толықтырады, өзара байланыста әрекет етеді. Мысалы, коммерциялық банктер бағалы қағаздар нарығында аралық қызмет атқарушыларға жаңадан шығарылған бағалы қағаздарға жазылу үшін қарыз береді, олар банктерге артық бағамен сату үшін бағалы қағаздардың бір блогын береді.

Бағалы қағаздар нарығының маңызды бөлігі ақша нарығы болып табылады, онда қысқа мерзімді (бір жылға дейін) қарыз міндеттемелері бар қазыналық вексельдер айналыста болады. Ақша нарығы қолда бос тұрған ақшаларды мемлекетке берудің икемді жолын қамтамасыз етеді, сөйтіп корпорациялар мен жеке адамдардың уақытша бос ақшаларын табыс табуға пайдалануға мүмкіндік жасайды. Онсыз толыққанды қаржы нарығының орын алуы мүмкін емес.

Барлық нарықтар сияқты, бағалы қағаздар нарығы да сұраныс пен ұсынысқа, олардың бағасына тәуелді. Яғни бағалы қағаздар нарығы сатып алу, сатумен байланысты экономикалық қатынастар жүйесін құрайды. Нарықтың мөлшері қоғамдық еңбектің мамандануы дәрежесімен тікелей байланысты.

Бағалы қағаздар нарығы **тікелей алғашқы және қайталама нарықтан** тұрады. **Алғашқы нарықта** мемлекеттік және муниципалды облигациялар, сол сияқты акциялар мен облигациялар эмиссиясы жүзеге асырылады. Оны қаржылық және қаржылық емес профильдегі әр қилы акционерлік компаниялар шығарады. Алғашқы нарықта бағалы қағаздардың тікелей инвесторлары- коммерциялық және инвестициялық банктер, биржа фирмалары, сактандыру компаниялары, зейнетақы қорлары, қаржылық емес

корпорациялар және жеке адамдар. Олар биржада фирмалармен инвестициялық банктер арқылы акциялар мен облигациялар сатып алады. Бағалы қағаздардың қайталама нарығы эмиссияланған бағалы қағаздарды орталықтанған немесе орталықтанбаған сатып алу мен сатуды білдіреді. Бағалы қағаздар – спецификалық тауар, барлық тауар сияқты тұтыну құны мен бағасы бар. Бағалы қағаздардың тұтыну құнының мәні белгілі дәрежеде табыс келтіреді -*пайыз (облигациялар бойынша)* және *дивиденд (акциялар бойынша)* төлегенде, сонымен қатар бағалы қағаздардың құн курсының өсуі нәтижесінде келетін табыстар. Бағалы қағаздардың өздері туралы айтатын болсақ, оның **төрт түрі** бар. Олар:

- акциялар;
- облигациялар;
- вексельдер;
- олардан туындайтын қағаздар.

Акция мен облигациялардың инвестициялық сапасы бірдей емес, яғни инвесторлар үшін тартылымдығы әр түрлі. Облигациялар, әдетте акцияларға караганда жинақты сақталу кепілділігі молырақ. Әсіресе *мемлекеттік облигациялардың төлем қабілеті өте жоғары*.

Бағалы қағаздардың басқа да түрлері бар. Мысалы, **ордерлер-козгалмайтын мүліктерге қатысты бағалы қағаздар, опциондар, фьючерлік келісімдер.** Олар тәжірибелі инвесторлар үшін де, алып сатарлар үшін де тартымды. Инвестицияның сенімділігі мен табыс әкелу тұрақтылығы тұрғысынан ең сапалысы *мемлекеттік облигациялар*, әсіресе *қазыналық билеттер*. Олардан кейін *жеке облигациялар* және *ірі компаниялардың «көп дауысты» акциялары*. Белгісіз, жанадан ұйымдасқан фирмалар шығарған акциялар сапасы төмен дәрежеге жатады.

Осыған карамастан АҚШ-та 120 миллион қызметкердің 47 миллионы акционерлер болып табылады. Осыншама адамды камтитындай **акциялардың қандай тартымдылық күші бар?**

Біріншіден, болашақта ескі инвестициялардың еселеп өсуімен байланысты. Айталық, бір акцияны 100 долларға сатып алдыңыз делік, ал 10 жылдан кейін, егер кәсіпорын жақсы жұмыс істейтін болса, ол акция 1000 доллар табыс әкеледі.

Екіншідін, акция ұстап отырушыларға дивиденд төленіп отырады.

Үшіншіден, акцияны ұстаушының дауыс беру құқы бар және кәсіпорын иесі ретінде басқадай да құқықтары бар.

Төртіншіден, акцияларды сатып жіберу өте жеңіл.

Акционер – кәсіпорынның жеке меншік иесі, осы тұрғыдан оның бірқатар құқығы бар, ең алдымен - **дауыс беру құқығы**. Жылдық және төтенше жиналыстарда акционерлер компаниялардың қызметіне бақылау жасайды. Олар менеджерлер көмегімен бизнесті бағыттап, бақылап отыратын директорларды сайлайды, олар төтенше маңызы бар мәселелер бойынша шешімдерді бекітеді: атап айтқанда, корпорациямен қосылу, бизнес, сату немесе жою, жарғыға түзетулер мен толықтырулар енгізу. Әдетте **бір**

акция бір дауысқа ие. Дауысқа иелігі жоқ акциялар да болады. Олардың бірақ белгілі бір жеңілдіктері бар. Жеңілдіктің бір түрі акция ұстаушыға жүйелі түрде белгіленген мөлшерде дивиденд (облигациялар пайызы сияқты) төленіп отырады. Ал екінші жеңілдік ерекшелігі, компанияны жабу кезінде осы акция иегерінің бірінші кезекте мүліктерді сатудан түскен түсімнің бір бөлігіне ие болу құқығы бар.

Бағалы қағаздардың қозғалысы мынадай үш фазадан тұрады: аптаның үштен екісі, *жаңадан бағалы қағаздарды ойластыруға*, шамамен осындай уақыт оны *алғашқы орналастыруға* кетеді, ал осылардан кейін *бағалы қағаздардың өзіндік айналымы* басталады.

Қайталама нарық «көше» нарықтарымен биржалардан тұрады. Ол екі түрлі қызмет атқарады: сатып алушыларды сатушылармен кездестіреді және сұраныс пен ұсынысты теңестіре отырып бағаны тұрақтандыруға ықпал етеді. Негізінен барлық облигациялар «көше» нарығының айналысында болады. Бағалы қағаздарды сатып алуға деген тапсырысты алысымен брокер телефон арқылы өз әріптесін іздейді, өйткені ол кім сататынын жақсы біледі. Кейбір жағдайда телефонмен әңгімеге ондаған брокерлер катысады, онда кішігірім «телефон» биржасы көрініс алады.

11.3. Бағалы қағаздардың түрлері

а) Акциялар

Акция – акционердің қоғамдағы үлесін немесе меншігін куәландыратын бағалы қағаз. Ол иемденушісіне компанияның капиталының, мүлкінің, табыстарының бір бөлігіне заң жүзінде меншік құқығын береді. Компания қанша уақыт жұмыс істеп тұрса, акция да сонша уақыт қолданылады. Бірақ осы уақыт ішінде акцияның иесі сан рет өзгеруі мүмкін. Акционер оны екінші нарықта сатуына болады.

Сөйтіп шығарылған акциялардың бастапқы жиынтық құны акционерлік қоғамның «**жарғылық капиталын**» құрайды. Ол өз кезегінде, айналымдағы капитал және компания портфелінде қалған бағалы қағаздар болып бөлінеді. Оларды компания кез келген уақытта өз ойынша пайдалана алады.

Акцияларды корпорациялар шығарады, акциялар шығарудың өзі корпорациялар ұйымдастырудың әдісі. Акцияны ұстаушы корпорация мүлігінің бөлігіне иелік ететін болады. Корпорациялар акцияларды шығарып, ірі инвестициялық жобаларды жүзеге асырады, сөйтіп қаражаттың қуаттылығы артады. Акция иесі корпорация пайдасының бір бөлігін **дивиденд** ретінде алып отырады.

Акция белгілі бір жағдайда акционерлік қоғамның өз капиталын ұлғайтуға және оны инфляциядан қорғау үшін жұмсауға болатын бағалы қағаздардың бірден бір түрі. Акция – компанияның акционерлер алдындағы қарыз міндеттемесі. Компанияның өз акциясын қайта сатып алатын құқығы бар. Бірақ бірсыпыра елдердің заңында, егер корпорацияның төлем қабілеті жоқ болса, онда ол акциясын қайта сатып алатын құқықтан айырылады деген де ереже бар. Дәл осы жағдай егер де қайта сатып алу

корпорацияның төлем кабілетін нашарлататын болса да қаралған. Заң жүзінде акцияны бөлуге де болады. Айналымдағы әр бір акцияны бірнеше бөлікке бөлуге болады.

Акция бірнеше түрге жіктеледі. Бір жағынан, бір акционерден басқа біреуге беру тәсілі бойынша: атаулы және иесі ұсынушы болып екіге бөлінсе, екінші жағынан, корпорацияны басқару құқығы бойынша: жай және артықшылықты акциялар деп те екіге бөлінеді. Корпорация тек өзінің жарғысында бекітілген акцияларды ғана шығара алады.

Атаулы акция – иесі міндетті түрде корпорацияның реестрінде тіркелуі тиіс акция. Акционерлер кітабында канша және қай уақытта алғандығы туралы жазылған акция иесі ғана акционер деп есептеледі.

Ұсынушыға арналған акция – иесінің аты-жөні корпорация кітабында тіркелмеген акция. Кітапта ұсынушыға арнап шығарылған акцияның жалпы саны ғана көрсетіледі.

Жай акциялар – иеленушілердің корпорацияның тапқан пайдасының мөлшеріне байланысты дивидендтер алу құқығы, жиналыстарда дауыс беру арқылы корпорацияны басқаруға қатысу құқығы және корпорация жабылып қалған жағдайда несие берушілермен есеп айырысканнан кейін мүліктің бір бөлігін алу құқығы бар. Құқықтар акция мөлшеріне сәйкес көлемде жүзеге асырылады.

Артықшылықты акциялар – меншік туралы ерекше сертификат. Олар корпорация пайдасының деңгейіне қарамастан белгіленген мөлшерде неғұрлым нақты дивиденд төленуін қамтамасыз етеді. Артықшылықты акция дауыс құқығын бермейді. Ол дауыссыз бағалы қағаз. Оған байланысты артықшылықтар дауыс құқығы жоқтығының орнына төлеу ретінде жүреді.

ә) Облигациялар

Облигациялар деп – эмитенттің белгілі бір шартты орындауға, яғни алған ақша соммасын қайтаруды және белгіленген сыйақыны төлеуді міндеттенген жазбаша қарыз құжатын айтады. Ол корпорацияның активіне қарсы қойылады. Облигация арқылы тартылған капитал акционерлік капитал деп есептелмейді. *Облигация шығару* – қосымша капитал тартудың бір нысаны. Эмитенттің жалпы шығыны облигацияны шығаруға және оларды орналастыруға жұмсаған жылдық шығынға тең болады.

Облигацияларды корпорациялар да, үкімет те шығарып отырады. Облигация шығарушылар белгілі бір мерзімде қарыз пайызын төлеуге міндеттенеді. Ол – қарыз пайызы арқылы алынатын пайданың бір бөлігі. Дивидендтен пайыздың өзгешелігі ол – тұрақты, әрі банк ставкаларының өзгерісіне тәуелсіз. Сондықтан да *облигацияларды белгілі бір табыс әкелетін бағалы қағаздар деп атайды*. Әдетте пайызоблигацияның қызмет мерзімі бойынша бірдей үлеспен төленеді.

Облигация мерзімдік қарыз міндеттемесі болғандықтан оның кепілі болып эмитенттің жалпы кепілдігі саналады. Ол кепілдік – эмитенттің банкротқа ұшырап, өз міндеттемесін орындай алмаған кезінде – корпорация

мүлігінің бір бөлігін иемденуге облигация ұстаушының құқы. Облигация да акция сияқты корпорацияны инвестициялаудың ең маңызды көзі.

Жай акциялар тәрізді облигациялар да **иесі ұсынушы және атаулы** болып екіге бөлінеді:

Иесі ұсынушы облигациялар еш жерде тіркелмейді, ол бойынша сыйақы ұсынушы субъектке төленеді. Ондай облигациялардың аркашан купондық парағы болады. Сыйақы өсім төлейтін күні облигация иесі купонды киып алып оны өтеуге тапсырады.

Атаулы облигациялардың иесі – корпорацияда тіркеуден өтеді. Сыйақы төлейтін күні корпорация оларға пайыз алу үшін чек толтырып береді.

Облигациялар **айырбасталатын және жай облигациялар** болып та бөлінеді. Айырбасталатын облигациялар айырбасталатын артықшылықты акцияларға өтеу қас. Олар келісімге сәйкес осы корпорацияның артықшылықты немесе жай акцияларына алмастырылуына мүмкіндігі бар. Бұл айырбасталатын облигацияға инвестордың қызығушылығын арттырады. Ал жай облигациялардың бұндай құқығы жоқ.

б) Вексельдер

Өндірістегі жұмыстың айналымдылығы, яғни өнімді өндіру, оны сату және басқа да коммерциялық қызмет көрсету кезінде өндіруші – жабдықтаушы көбіне қаржы қорының жетіспеуі сияқты жағдайларға душар болады. Сол кезде өнімді сатып алушы жабдықтаушымен есеп айырысуды кейінге қалдырады. Демек, өнім несиеге сатылады. Несиені қайтару кезінде несие ақшаларының бір түрі – «**вексель**» пайда болады.

Вексель – қарызды өтеудегі заңды түрде бекітілген төлем міндеттемесі. Ол бағалы қағаз. Вексельді борышқор, яғни вексельді беруші тауарды несиеге алғанда тауар сатушыға, яғни вексельді иемденушіге береді. **Вексельдің мәні** – несиеге алған белгілі бір тауар үшін сомманы төлем уақыты жеткенде келісілген жерде өтеу үшін тауар сатып алушының сатушыға берген қарыздық міндеттемесі.

Вексель шығарып және оны пайдалануды дамыту ертеден несие-қаржы қызметін көрсету нарығының басты бағыттарының бірі болып келеді. Себебі, *вексельдің мәні* – тек қарызды қайтару кепілі ғана емес, сонымен бірге, саудалық қарым қатынастың тиімділігін арттыру мақсатында осы төлем міндеттемесін белсенді пайдалану арқылы – ресурстардың айналымын жеделдету. Сондықтан вексель иемденуші төлемнің түсуін күтпей-ақ вексель сатып алушыны немесе оны тауар сатып алу үшін, ия болмаса қызмет көрсету үшін төлем қаржысы ретінде қолданушыны іздестіреді. Әлбетте, вексельді банк сатып алады.

Вексель тауар-ақша қатынастарын және коммерциялық несиені дамытуда ертеден келе жатқан ең басты қаржылық құрал. Қаржы жүйесі дамыған елдердің ақша айналымында вексель елеулі орын алады. Қазіргі кезде электронды несие жүйесінің кез келген операцияны бар болғаны 1 сағаттың ішінде орындайтын мүмкіндігі бар.

Опцион – шартқа енгізілген мерзімдік талапты көрсететін бағалы қағаз. Ол бойынша екі жақтың біріне белгілі бір уақыттың ішінде келісілген акыға бағалы қағаздардың біраз мөлшерін сатуға немесе сатып алуға құқық беріледі, ал екінші жақ, қажет болғанда, шартта белгіленген акыға бағалы қағаздарды сатуға және сатып алуға міндеттенеді. Опцион–заңды түрде бекітілген стандартты құжат.

Варрант – ерекше бағалы қағаз. Ол корпорацияның айналымдағы бағалы қағаздарына сатушының сатып алушыға меншік құқын беретін міндеттемесі. Варрант иемденушісі қолындағы варрантты белгілі бір уақыт аралығында тұрақты бағамен онда белгіленген жай акциялар санына айырбастауға құқығы бар.

Қазыналық вексельдер – Қаржы министрлігі шығаратын қысқа мерзімді облигациялар. Олар мемлекеттің ішкі қарызын өтеу мақсатында шығарылады. Бағалы қағаздардың бұл түрі жоғары өтімділігімен ерекшеленеді, сондықтан оларды «екінші ақша» деп те атайды. Олар төмендетілген бағамен, яғни номиналынан төмен бағамен сатылады, ал номиналымен кері сатып алынады. Арасындағы айырма пайыздық өсімді құрайды. Қазыналық вексельдер 91, 182 және 365 күн мерзімге шығарылады. Олар иесі ұсынушы вексель түрінде шығарылып, көрсетілген мерзімі біткесін ұсынушыға өтеледі.

Депозиттік сертификат – ол эмитенттің мерзімді салымын алғандығын куәландыратын банктік бағалы қағаз. Оның иесі – оны ұсынушы адам. Депозиттік сертификат екінші нарыққа белсенді түсетін және қолдан қолға тез өтетін бағалы қағаз.

Чек – заңды түрде бекітілген ақшалы құжат. Ол банктегі ағымдағы есепшот иесінің чек иесіне көрсетілген соманы төлеуін талап еткен жарлығы. Чек төлем айналымын тездету мақсатында шығарылады. Ағымдағы шот иесі шоттағы сома көлемінде көптеген чектер толтыруына құқығы бар. Бағалы қағаздардың басқа да туынды түрлері көп.

Қорыта айтсақ, бағалы қағаздар нарығы несие-қаржы жүйесінің бөлігі ретінде мемлекеттік бақылау мен реттеудің қатаң объектісі болып табылады. Бағалы қағаздарға деген сұраныс халықтың әлеуметтік-тұрмыс дәрежесімен анықталады. Тұрмыс дәрежесі жоғары болған сайын, табыстың басым бөлігі жинақталады да, адамдар бағалы қағаздар сатып алуға мүдделілік көрсетеді. Бағалы қағаздар ұсынысы онда сұраныспен анықталады. Бағалы қағаздарға сұраныстың дамуы қаржы жүйесін қайта құрумен тікелей байланысты. Бағалы қағаздар нарығында қандайлық дәрежеде болмасын белсенділік күтер болсақ, салық жүйесін жетілдіріп отыру да бүгінгі уақыт талабы, нарық талғамы.

11.4. Бағалы қағаздар парығының қатысушылары.

Бағалы қағаздардың эмиссиясы - бұл жарғылық капиталды қалыптастыру немесе қарыз қаражатын тарту мақсатымен бағалы қағаздар шығару және орналастыру. Бағалы қағаздарды (акцияларды, облигацияларды және басқа міндеттемелерді) жекешелердің (акционерлік қоғамның акциялары мен

облигацияларын шығару) және мемлекеттің (мемлекеттік қарыздар облигацияларын) шығаруы мүмкін.

Бағалы қағаздарды айналысқа шығару — *эмиссия* — бұл бағалы қағаздарды олардың бастапқы иелеріне — *инвесторларға*, яғни заңи тұлғаларға және азаматтарға сату.

Бағалы қағаздардың эмиссиясы:

1) акционерлік қоғам құрған кезде және акцияларды оның құрылтайшылары арасында орналастырған кезде;

2) акцияларды шығару жолымен акционерлік қоғамның бастапқы жарғылық капиталының мөлшерін көбейткен кезде;

3) облигациялар және басқа борыштық міндеттемелерді шығару жолымен мемлекет, жергілікті билік органдары, заңи тұлғалар қарыз қаражаттарын тартқан кезде жүзеге асырылады.

Эмиссиялық бағалы қағаздар — бұл бір эмиссия шегінде біртекті белгілері мен реквизиттері болатын, осы эмиссия үшін бірыңғай жағдайлар негізінде орналастырылатын және айналысқа түсетін бағалы қағаздар. Олар мемлекеттік және мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздар болып бөлінеді. *Мемлекеттік эмиссиялық бағалы қағаз* қарыз алушы Қазақстан Республикасының Үкіметі, жергілікті атқарушы орган немесе Ұлттық банк болатын қарыз алуға қатысы жөнінен ұстаушының құқықтарын куәландыратын эмиссиялық бағалы қағаз болып табылады. *Мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаз* — Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес эмиссиялық деп танылған, мемлекеттік емес ұйымдар шығаратын акциялар, облигациялар және өзге де бағалы қағаздар.

Эмиссиялық бағалы қағаздар шығару - эмитенттің эмиссиялық бағалы қағаздардың азаматтық объектісі ретінде пайда болуына бағытталған іс - әрекеті, немесе орналастырылуы, айналыста болуы және өтелуі осы эмиссиялық бағалы қағаздарды шығару перспектісіне сәйкес жүзеге асырылатын белгілі бір бағалы қағаздардың жиынтығы.

Эмиссиялық бағалы қағаздарды (акцияларды, облигацияларды) шығаруды жарияланған жарғылық капиталды құру мен өзінің қызметін жүзеге асыру үшін қаражат тарту мақсатында эмитент жүргізеді.

Бағалы қағаздардың эмиссиясы бағалы қағаздардың *бастапқы нарығында* жүзеге асырылады. Онда бағалы қағаздарды шығару және бастапқы орналастыру процестерінде, бір жағынан, эмитенттердің немесе олардың тапсыруы бойынша бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушысының қағазға деген бағасы және, екінші жағынан, инвесторлар арасындағы қатынастар қалыптасады.

Бағалы қағаздар нарығының *субъектілері* (қатысушылары) жеке және институционалдық инвесторлар, эмитенттер, бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары, сауда-саттықты ұйымдастырушылар және өзін - өзі реттейтін ұйымдар болып табылады.

Инвесторлар — өз қаражаттарын бағалы қағаздарға салуды — инвестицияны жүзеге асыратын жеке немесе заңи тұлғалар; инвесторлар

құрамында бағалы қағаздар портфелін қалыптастыру үшін өздері тартқан қаржыны пайдаланушы субъектілер болып табылатын *институттық инвесторларға* — инвестициялық қорларға, инвестициялық банктерге, мемлекеттік емес зейнетақы қорларына, сақтандыру компанияларына және қызметінің сипатына қарай айтарлықтай ақша қаражаттары жинақталатын басқа арнаулы арналым қорларына маңызды орын беріледі.

Мемлекет Ұлттық банк немесе Қаржы министрлігі арқылы бағалы қағаздар нарығында инвестор ретінде іс - қимыл жасайды.

Эмитенттер - қолданылып жүрген заңдарға сәйкес эмиссиялық бағалы қағаздар шығаруды жүзеге асыратын заңи тұлғалар.

Бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары— өз қызметін акционерлік қоғамның ұйымдық - құқықтық нысанында жүзеге асыратын және бағалы қағаздар нарығында лицензиясы бар заңи тұлғалар. Бағалы қағаздар нарығының кәсіби өкілдеріне брокерлер, дилерлер, кастодиан, депозитарийлер, андеррайтерлер және басқалар жатады.

Брокер — бағалы қағаздар нарығында клиенттің тапсырмасы бойынша, соның есебінен және мүдделерін көздеп, эмиссиялық бағалы қағаздармен және өзге де қаржы құралдарымен мәмілелер жасайтын кәсіби қатысушы. Ол өз клиенттерінің бағалы қағаздарымен жасалатын операциялар есебін арнаулы шоттарда жүргізеді. Брокер клиенттердің бағалы қағаздарының нақты ұстаушысы ретінде болуы мүмкін.

Дилер — бағалы қағаздар нарығының ұйымдастырылған бағалы қағаздар нарығында баға белгілеуді ұсыну және (немесе) оларды бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау арқылы өз мүдделерін көздеп және өз есебінен эмиссиялық бағалы қағаздармен және өзге де қаржы құралдарымен мәмілелер жасайтын кәсіби қатысушы.

Кастодиан — бағалы қағаздар нарығының қаржы құралдарының және клиенттер ақшасының есебін алуды және олар бойынша құқықтарды растауды, клиенттердің құжатты қаржы құралдарының сақталуы жөнінде өзіне міндеттемелер қабылдай отырып, оларды сақтауды жүзеге асыратын кәсіби қатысушы болып табылады.

Орталық депозитарий — бағалы қағаздар нарығының қаржы құралдарымен мәмілелерді тіркеуді, депоненттердің (олардың клиенттерінің) қаржы құралдары бойынша құқықтарын есепке алу мен растауды, құжатты нысанда шығарылған қаржы құралдарын материалсыздандару мен сақтауды, оның ішінде депоненттер арасындағы қаржы құралдарымен мәмілелер бойынша клирингті, сондай - ақ тиісті лицензиясы болған кезде бағалы қағаздарды ұстаушылар тізімдерінің жүйесін жүргізуді жүзеге асыратын кәсіби қатысушы.

Орталық депозитарий Қазақстан Республикасы аумағында депозитарлық қызметті жүзеге асыратын бірден - бір ұйым болып табылады.

Андеррайтер — бағалы қағаздар нарығының брокерлік-дилерлік қызметті жүзеге асыруға лицензиясы бар және эмитентке эмиссиялық бағалы қағаздарды шығару жөнінде қызмет көрсететін кәсіби қатысушы. Компаниялардың

басшылығымен бірге андеррайтерлер жаңа шығарылымды тіркеуге әзірлік жүргізеді және бағалы қағаздар нарығында оларды жүзеге асыру кезінде эмитенттің мүдделерін білдіреді.

Сауда-саттықты ұйымдастырушы— қор биржасы және биржадан тыс бағалы қағаздар нарығының баға белгілеу ұйымы. Бұл ұйымның акциялары бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары болып табылмайтын, бірақ шешімеге сәйкес бағалы қағаздардан басқа, өзге қаржы құралдарымен мәмілелерді жүзеге асыруға құқығы бар зани тұлғалар арасында орналастырылады. Қор биржасының әрбір акционерінің өзіне тиесілі акциялардың санына қарамастан оның акционерлерінің жалпы жиналысында бір ғана дауысы болады.

Бағалы қағаздармен сауда-саттықты қор биржасы, заңдарға сәйкес өзге ұйымдар ұйымдастырады.

Қор биржасы- акционерлік қоғамның ұйымдық-құқықтық нысанында құрылған, осы сауда –саттықты ұйымдастырушының сауда жүйесін пайдалана отырып, оларды тікелей жүргізу арқылы сауда-саттықты ұйымдық және техникалық жағынан қамтамасыз етуді жүзеге асыратын заңды тұлға және акционерлік қоғам нысанындағы өзін өзі реттейтін коммерциялық емес ұйым. Қор биржасының қызметі өзін-өзі өтеу қағидасына негізделеді және оның қызметінен түскен кірістер биржаны материалдық-техникалық дамытуға пайдаланады.

12-тарау. Қор биржасы

Түйінді сұрақтар:

- 12.1. Бағалы қағаздар нарығының құрылымы. Алғашқы және қайталама нарық
- 12.2. Қор биржалары және олардың атқаратын қызметтері
- 12.3. Қор нарығындағы алыпсатарлық
- 12.4. Құрылтай пайдасы

12.1. Бағалы қағаздар нарығының құрылымы. Алғашқы және қайталама нарық

Ілгеріде атап көрсеткендей, бағалы қағаздар нарығы **алғашқы** және **қайталама** болып бөлінеді. «**Алғашқы нарық**» бағалы қағаздарды шығарып сатуға қатысты ұғым. Акция мен облигацияларды алғашқы нарыққа сатудың нәтижесінде эмитент өзіне қажетті қаржыларды алады. Әр биржа бағалы қағаздарды қабылдауда өзінің талаптарын қояды. Сондықтан да компаниялардың бағалы қағаздары **котировкаға**, яғни баға белгілеуге түседі. Кейбір биржаларда олар бағаланбай жатады.

Биржадан тыс айналымға екінші рет қатысатын компаниялардың қағаздары бір мезгілде биржада және биржадан тыс айналымға да түседі. Биржадан тыс нарық телефон, телекс, интернет негізінде әрекет етеді,

оларды бір организмге біріктіріп, мындаған фирмаларды байланыстырады. Егер биржа нарығына ірі, беделді компаниялар көбірек қатысса, биржадан тыс нарыққа кез келген компаниялар қатыса алады. Ол үшін осы бағалы қағаздардың түрін қолдайтын екінші реттегі қайталама брокерлік фирмаларды табу керек. Мысалы, АҚШ-тағы биржадан тыс айналым жүйесі (ол жүйе НАСДАП деп аталады). Ол жүйе бойынша қайсы бір компанияның акцияларын котировкадан өткізу үшін олар кемінде дилер фирмаларында тұрақты сатылып және сатып алынулары тиіс. Және әрбір фирманың 25 мың доллар таза капиталы немесе операция жасау үшін бағалы қағаздың әр түрін есептегенде 2,5 мың доллары болуы қажет. Сол жағдайда дилер фирмасы бұл бағалы қағаздарды НАСДАП жүйесінде тіркейді.

12.2. Қор биржалары және олардың атқаратын қызметтері

Қор биржасы бағалы қағаздардың қайталама нарығының ұйымдастырушысы болып табылады. Биржадан тыс нарық, әдеттегідей тек бағалы қағаздардың жаңа шығарылымдарын қамтиды. Онда көбінесе облигациялар орналастырылады. Биржада керісінше бағалы қағаздардың ескі шығарылымдарының, негізінен акционерлік қоғамдардың акцияларының бағамы белгіленеді. Заңнамамен қор биржаларының ең төмен жарғылық капиталы белгіленеді. Қор биржасы инвестициялық институттар ретінде қызметпен айналыспайды, бірақ меншікті акциялар шығара алады және сата алады, бұл оның мүшелері болуға құқық береді.

Қор биржасы заңнамаға сәйкес тіркеледі және бағалы қағаздармен биржалық қызмет жүргізуге бағалы қағаздар жөніндегі ұлттық комиссиясында лицензия алады.

Бағалы қағаздардың екінші реттегі нарығының қайнаған ортасы – ол қор биржалары. Қор биржасы белгілі бір сипатта ұйымдастырылып, мұнда бағалы қағаздарды сатып алу және сату ісі жүргізіледі. Бұл биржаның пайда болуы нарықтық қатынастардың дамуының объективті салдары. Мұндай биржалардың өмірге келуі шикізат, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп тауарлары, соңынан бағалы қағаздарды сатудың ұлғаюымен байланысты түсіндіріледі. Аталған тауарлардың белгілі бір ерекшеліктері олардың биржалық тауарларға ауысуын сипаттайды.

Биржаның белгілі бір ерекшеліктермен сипатталатын қызметтері мен ұйымдық құрылымы сауданы саудаласу және нақты сату процесін тауарды көрсетпей-ақ жүргізуге мүмкіндік береді.

Биржа мынадай қызметтерді атқарады:

1. Құнды қағаздарды сатып алушы мен сатушыларды кездестіреді;
2. Құнды қағаздардың курсын тіркейді, акция мен облигацияларға инвестордың қатынасын қалыптастырады. Бағалы қағаздарды тікелей сату мен сатып алу жүретін орнын белгілейді;
3. Капиталдың бір саладан басқа салаға ауысуының механизмін зерттейді;

4. Бүкіл елдің және жекелеген салалардың іскерлік белсенділігінің экономикалық барометрі саналатын биржалар экономиканың құрылымдық бағытын қайта бағалауға көмектеседі;

5. Сауда жүйелерін пайдалану және қолдау;

6. Қор биржасының тізіміне бағалы қағаздарды енгізуге жорамалданып отырған немесе енгізілген эмитенттерге, сондай-ақ қор биржасында айналысқа жіберілетін бағалы қағаздар мен өзге құралдарына талап қояды;

7. Қор биржасында айналысқа жіберілген бағалы қағаздармен және өзге де қаржы құралдарымен мәміле жасау мақсатында сауда жүйесіне кіруге өз мүшелеріне мүмкіндік беру, осы қаржы құралдары бойынша тұрақты саудасаттық ұйымдастыру және өткізу, қаржы құралдарымен мәмілелер бойынша есеп айырысуларды ұйымдастыру және жүзеге асыру, не осындай есеп айырысуды жүзеге асыру үшін қажет ақпаратты әзірлеу;

8. Өз мүшелеріне ұйымдық, консультациялық, ақпараттық және өзге де қызметтер көрсету;

9. Бағалы қағаздар нарығы және өзге де қаржы құралдары мәселелері бойынша талдамалық зеттеулер жүргізу;

10. Банк заңнамасында белгіленген тәртіппен банк операцияларының жекеленген түрлерін жүзеге асыру және қор биржасының ішкі құжаттарында көзделген өзге функцияларды жүзеге асырады.

Биржаны акционерлік қоғам ретінде, яғни жеке кәсіпкерлік шарт бойынша немесе мемлекеттік мекеме ретінде ұйымдастыруға болады. Бірінші жағдайда биржа акционерлер меншігінде, ал екіншісінде мемлекеттің меншігінде болады және оның жұмысы оның жарғысы негізінде жүргізіледі. Биржаны биржаны ұйымдастыру, оның құрылымы және қызметтері анықталады, биржаға оның мүшелерін қабылдау қағидалары белгілеп қойылады. Биржаны **биржа комитеті** басқарады.

12.3. Қор нарығындағы алыпсатарлық

Қор нарығының атқаратын нақтылы қызметі: **біріншіден**, бағалы қағаздарды сатып алып-сатумен айналысатын / алыпсатарлықпен айналысатын/ сатушылардың бағалы қағаздарға деген қосымша мүддесін күшейтеді, сөйтіп қоғамның ақша қаржыларын өндіріс мүддесі үшін шоғырландыруға көмектеседі. Алыпсатарлық ынта, яғни тез баюға тырысу, инвесторлардың қаржыларын жаңа техника мен жаңа кәсіпорындарға жұмсауға итермелейді. Ал соңғыларыңызсыз қоғамдық прогресс айтарлықтай тежеледі.

Екіншіден, алыпсатарлық бағалы қағаздардың өтімділігін сақтап, ұлғайтады, ал өтімділігі жоғары бағалы қағаздар инвесторларды қызықтырады.

Үшіншіден, алыпсатарлық бағалы қағаздар курсының тұрақталуына көмектеседі, олардың тым қатты ауытқуларына кедергі болады. Өйткені алыпсатарлар нарықтың тенденцияларына қарама-қарсы әрекет етеді: инвесторлар сатқан кезде сатып алып, ал олар сатып алған уақытта сатады. Алыпсатарлық операция, әсіресе бағалы қағаздар курсының ауытқулары кезінде ерекше сипат алады.

Алайда бағалардың үлкен ауытқулары нарықтағы қағаздардың аздығын, сөйтіп алыпсатарлықтың ауқымы онша еместігін білдіреді. Сонымен қатар алыпсатарлықтың елдің экономикасын әлсіретудегі орнын білу керек, ол үшін оны арнайы комитеттер мен биржалар құру арқылы мемлекет реттеп отыруы тиіс. Айталық, батыс елдердің биржаларында алыпсатарлық мақсатындағы істердің шеңбері тежеліп, фьючерлік контрактылар бойынша бағалардан ауытқулары реттеледі. Олар нарықта шаруашылық немесе тұрақтандыру қызметін атқарған жағдайда ғана биржа контрактысын айналымға жіберуге рұқсат етеді.

12.4. Құрылтай пайдасы

Құрылтай пайдасы - акцияның құны, курсы мен өндіріске жұмсалған капитал сомасының айырмасы. Оны компанияны құрушылар иемденеді. Мұндай пайданы алудың екі жолы бар:

1. Құрылтайшылар акция шығарып, оны сатады, бұл кезде өндіріске түскен қаржының жартысын жұмсап, қалғанын өздеріне қалдырады. Мұндай пайда бүркемеленген жолмен алынады. Қоғамды ұйымдастырғанда құрылтайшылар акцияның бір бөлігін сатады. Курстың келесі өскенінде қағаздың қалған бөлігін сатады. Қоғамды құрушылар акцияны сатып алған бағасы мен одан кейінгі бағаның айырмасын өздері иемденеді.

2. Пайда алудың екінші жолы капиталдың екіге бөлінуі деп аталады, яғни құрылтайшылар акцияны капиталдың кәсіпорынға қосқаннан әлдеқайда артық бағамен сатады. Мысалы, инвестор компанияны жарты миллион долларға алды делік. Содан кейін ол бір миллионға акция шығарады. Бұдан әрі бұлардың барлығын сатып, жарты миллионын қалтасына салады немесе тек жарты миллионын ғана сатуы мүмкін. Соңғы жағдайда инвестор алғашқы шығынын қайтарады және жарты миллионға акцияны әшейін алады, соларға дивиденд шығарады.

Батыс елдері соңғы уақытта заң шығару арқылы мұндай пайда келтіруге кедергі жасауда. Капиталдың «екіге бөлінуі» деген сөздің төркіні ертедегі малды базарға апарар алдында тұз жегізу деген тәжірибеде жатыр. Сату алдында жаңағы тұз жеген малға су ішкізіп, сөйтіп оның салмағын қосымша өсіреді.

Қорыта айтсақ, бағалы қағаздар нарығының толыққанды қызмет істеуін қаласақ, онда алыпсатарлыққа да орын берілуі керек. Бүкіл экономикадағы сияқты, қор нарығында да, сырт қарағанда, ол белгілі бір адамдардың онай жолмен баюы, көп олжа табуы көзделмеуі тиіс.

Өзін-өзі тексеруге арналған тесттер:

1. ҚР «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заңы қай жылы қабылданды

- А) 2 шілде 2003 жылы
- В) 8 маусым 2001 жылы
- С) 30 тамыз 1995 жылы
- Д) 31 тамыз 1996 жылы
- Е) 15 сәуір 2002 жылы

2. Тапсырыс берушінің есебінен және тапсыры бойынша бағалы қағаздармен операцияларды жүргізетін бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушысы – бұл

- А) Брокер
- В) Маклер
- С) Кредитор
- Д) Депозитор
- Е) Инвестор

3. Эмитент – бұл...

А) ҚР Заңдылықтарына сәйкес эмиссиондық бағалы қағаздарды шығаратын заңды тұлға

В) ҚР Заңдарына сәйкес инвестициялау мақсатында қаражаттарды тартумен айналысатын заңды тұлға

С) Айналымға мемлекеттік бағалы қағаздарды шығаратын мемлекеттік орган

Д) Акционерлік қоғамның ұйымдастырушылық-құқықтық формасы

Е) Бағалы қағаздар нарығын реттеу мен қадағалауды жүргізетін мемлекеттік орган

4. Мүліктік құқықты растайтын белгілі бір жазулардың, белгілердің жиынтығы:

- А) Бағалы қағаз
- В) Эмиссиялық құнды қағаз
- С) Есеп айырысу шоты
- Д) Инвестиция
- Е) Облигация

5. Бағалы қағаздарды сатып алу арқылы және ұзақ мерзімді банктік несиелерін беру арқылы жүзеге асырылатын қаражаттарды бөлу түрі:

- А) Портфельдік инвестиция
- В) Тікелей инвестиция
- С) Несиелік инвестиция
- Д) Қаржылық инвестиция
- Е) Лизинг

6. Орталық банкпен шығарылған және оның балансында көрініс тапқан ақша қаражаттары

- A) Бүгінгі таңдағы ақшаларының түрлері
- B) бүгінгі таңдағы банкнота, билионды ақшалар
- C) вексельдер, бондар
- D) чектер, аккредитивтер, еврооблигациялар, акциялар
- E) бүгінгі таңдағы банкнота, ажио

7. «Күшіктер» деп аталатын акцияларға жататындар:

- A) Сатылмайтын және нарықпен төмен бағаланатын акциялар
- B) Акционерлердің арасында сенімі аз, жаңадан құрылған жас ірі компаниялардың акциялары
- C) Бағасы тез қарқынмен және жылдам жоғарылап жатқан белсенді акциялар
- D) Нарықты ұлғайту және бағамдық құнының өсу потенциалы бар, нарықтың біраз бөлігін алатын компаниялардың белсенді емес акциялары
- E) Сатудың елеулі көлемін қолында шоғырландырылған ірі компаниялардың акциялары

8. Әрекет ету тактикасына қарай бағалы қағаздар нарығындағы инвесторлардың түрлері:

- A) Тәуекелді. Консервативті және орташа
- B) Тәуекелді және тәуекелді емес
- C) Жылдам және баяу қозғалатын
- D) Консервативті және консервативті емес
- E) Кәсіпкерлердің және саудагерлердің

9. Облигацияның табыстылығын сипаттайтын көрсеткіш:

- A) Бағалы қағаздың номиналды құны
- B) Эмитент
- C) Бағалы қағаздың бағасы мен бағамы
- D) Эмиссияланған бағалы қағаздардың саны
- E) Табыстылық соммасы

10. «Сплит» термині нені білдіреді?

- A) Бөлу
- B) Біріктіру
- C) Ұлғайту
- D) Жою
- E) Спекуляциялау

11. Нота - дегеніміз:

- A) Орта мерзімді облигация
- B) Пайыз төленетін бағалы қағаз

- С) Акция
- Д) Ұзақ мерзімді облигация
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

12. Тіркелген қордың құндылықтармен жүргізілетін келісімдерге негізделетін нарық:

- А) Биржа
- В) Валюталық нарық
- С) Гибридті құралдардың нарығы
- Д) Меншік құралдарының нарығы
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

13. Эмитенттер болып табылатын ұйымдар

- А) Акцияларды шығаратын ұйымдар
- В) Тауарларды сатып алатын ұйымдар
- С) Тауарды өндіретін ұйымдар
- Д) Акцияларды сатып алатын
- Е) Акцияларды сататын

14. Қаржылық нарыққа жатпайтын нарықты көрсетіңіз:

- А) Тауарлар мен қызметтердің нарығы
- В) Несие нарығы
- С) Бағалы қағаздар нарығы
- Д) Меншік құралдарының нарығы
- Е) Валюталық нарық

15. Вексель немесе чектегі кепілдік жазуы аталады:

- А) аваль
- В) индоссамент
- С) акцепт
- Д) аллонж
- Е) цессия

16. Бағалы қағаздың номиналды құны мен пайызын келісілген уақытта төлеу жөніндегі эмитенттің қарыздық міндеттемесі:

- А) Облигация
- В) акция
- С) сертификат
- Д) вексель
- Е) опцион

17. Көгілдір фишкалар деп аталатын акцияларға жатады:

А) Сатудың елеулі көлемін қолында шоғырландырған ірі компаниялардың акциялары

- В) Сатылмайтын және нарықпен төмен бағаланатын акциялар
- С) Акционерлердің арасында сенімі аз, жаңадан құрылған жас ірі компаниялардың акциялары
- Д) Нарықты ұлғайту және бағамдық құнының өсу потенциалы бар, нарықтың біраз бөлігін алатын компаниялардың белсенді емес акциялары
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

18. Сони деп аталатын акцияларға жатады:

- А) Нарықты ұлғайту және бағамдық құнының өсу потенциалы бар, нарықтың біраз бөлігін алатын компаниялардың белсенді емес акциялары
- В) Сатудың елеулі көлемін қолында шоғырландырған ірі компаниялардың акциялары
- С) Сатылмайтын және нарықпен төмен бағаланатын акциялар
- Д) Акционерлердің арасында сенімі аз, жаңадан құрылған жас ірі компаниялардың акциялары
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

19. Обаяшки деп аталатын акцияларға жатады:

- А) Бағасы тез қарқынмен және жылдам жоғарылап жатқан белсенді акциялар
- В) Нарықты ұлғайту және бағамдық құнының өсу потенциалы бар, нарықтың біраз бөлігін алатын компаниялардың белсенді емес акциялары
- С) Сатудың елеулі көлемін қолында шоғырландырған ірі компаниялардың акциялары
- Д) Сатылмайтын және нарықпен төмен бағаланатын акциялар
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

20. «Екінші эшелондағы» акцияларға жататындар:

- А) Акционерлердің арасында сенімі аз, жаңадан құрылған жас ірі компаниялардың акциялары
- В) Бағасы тез қарқынмен және жылдам жоғарылап жатқан белсенді акциялар
- С) Нарықты ұлғайту және бағамдық құнының өсу потенциалы бар, нарықтың біраз бөлігін алатын компаниялардың белсенді емес акциялары
- Д) Сатудың елеулі көлемін қолында шоғырландырылған ірі компаниялардың акциялары
- Е) Сатылмайтын және нарықпен төмен бағаланатын акциялар

13 тарау. Валюта жүйесі және валюталық қатынастар түсінігі

Түйінді сұрақтар:

- 13.1. Валюта, валюта қатынастары және валюта жүйесі
- 13.2. Дүниежүзілік валюта жүйесінің даму кезеңдері
- 13.3. Қазақстан Республикасының валюта жүйесі

13.4. Валюта бағамы, оның экономикаға әсері

13.1. Валюта, валюта қатынастары және валюта жүйесі

Валюта (итальян сөзі, сөзбе-сөз - құн) бұл:

- *біріншіден*, бір елдің ақша бірлігі;
- *екіншіден*, шетел мемлекеттерінің ақша белгілері;
- *үшіншіден*, халықаралық есептесу бірліктері және төлем құралы (СДР-арнайы қарыз алу құқығы, доллар, еуро)

Шаруашылық жағдайларын интернационалдандыру және әлемдік еңбек бөлінісін интенсификациялау (күшейту) халықаралық нарықтың құрылуына себепші болды. Өндіріс күштерінің дамуы мен ішкі нарықтағы өркендеген салалардың өнімін сатуда туындайтын қиындықтар, тауарлар тасымалы жағдайларын жетілдіру – міне осылардың бәрі әлемдік сауда-саттық байланыстарының кеңеюіне әсер етті. Әлемдік тауар айналымының дамуы мұнай, машина жасау, ауыл шаруашылығы, тамақ өнеркәсібі салаларының өнімдерін сатудың ұлғаюына байланысты болды.

Халықаралық экономикалық қатынастарда өндіріс пен капиталды интернационалдандыру ішкі сауда айналымындағы шектеуді азайтуды, оның жолындағы кедергілерді жоюды, яғни ішкі сауда-саттықты босандатуды талап етті. Өз тауарларының сыртқы нарықта кедергісіз қозғалыста жүруіне транскорпорациялардың қызығушылығы күшті болды. Олардың дамушы мемлекеттердің тауарларын нарыққа түсуін жеңілдетуі, сондай-ақ интернационалдық өнеркәсіп кешені аумағындағы ішкі корпорациялық тауар айналымының ұлғаюы – ресурстарды толық және тұрақты қолдануға қол жеткізгендіктің айғағы.

Әлемдік шаруашылық байланыстағы өнеркәсібі дамыған мемлекеттердің өзара қарым-қатынастарының тереңдеуі және кеңеюі осы елдердің экономикалық жағдайын анықтайтын барлық факторлардың - өндіріс пен әлемдік айырбастың, жалақы мен бағаның өсу қарқынына зор әсер етті. Әлемдегі елдердің шаруашылық қарым-қатынастарына тауарлар, қызмет, капитал және несие легі жылдан жылға ұлғая түсуде. Ұлттық қоғамдық ұдайы өндіріс процесінде қалыптасқан тауар айналымы тұрақты түрде әлемдік нарыққа ұласады және де әрбір егемен мемлекеттің заңды төлем құралы болып оның ұлттық ақшасы саналады. Халықаралық тауар айналымында, әдетте, шетел валютасы қолданылады. Бұл әлемдік шаруашылықта жалпы бүкіл мемлекеттерге міндетті деп танылған халықаралық несие ақшасының әзірше жоқтығынан.

Елдердің әлемдік шаруашылыққа интеграциялануы (экономикалық одаққа кіруі) ақша капиталының бір бөлігінің ұлттық ақшадан шетел валютасына және керісінше айналуын туындатады. Ол халықаралық валюта, есеп айырысу және несие-қаржы қатынастарында жүзеге асады.

Валюта қатынастары - әлемдік шаруашылықта валюта айналымынан қалыптасатын қоғамдық қатынастар жиынтығы, олар ұлттық

шаруашылықтардың нәтижесінің (тауарының, қызметінің) өзара айырбасталуына қызмет етеді. Валюта қатынастары құқықтық нормалармен және ережелермен реттеледі. Валюта қатынастарының кейбір элементтері көне дәуірде (ежелгі Египетте, Римде) вексель және айырбастау істері ретінде пайда болған. Валюта қатынастарының туындауы ұдайы өндіріске байланысты болғанымен оған, өз кезегінде, өндірістің тұрақтылығы дәрежесіне қарай керісінше де әсер (жағымды немесе жағымсыз) етеді.

Сыртқы экономикалық байланыстардың дамуына қарай валюта жүйесі пайда болды. **Валюта жүйесі** – ол: -экономикалық көзқарас тұрғысынан – шаруашылық байланыстарды интернационалдандыру негізінде тарихи қалыптасатын валюта-экономикалық қатынастар жиынтығы;

- ал ұйымдық-заңдылық тұрғысынан – ол белгілі бір қоғамдық-экономикалық формация шегінде мемлекеттік-құқықтық түрде ұйымдасқан валюта-экономикалық қатынастар.

Тәжірибеде валюталық жүйенің мынадай типтері қалыптасқан:

- **ұлттық,**
- **дүниежүзілік,**
- **аймақтық.**

Алғашқыда елдің ақша жүйесінің құрамдас бір бөлігі ретінде ұлттық валюта жүйесі пайда болды.

Ұлттық валюта жүйесі дегеніміз қоғамдық ұдайы өндірісті қалыптастыруға және халықаралық төлем айналымын қамтамасыз етуге қажетті валюта ресурстарын пайдаланатын экономикалық қатынастардың жиынтығы.

Ұлттық валюта жүйесі **ұлттық валютаға** негізделіп құрылады. Ұлттық валюта ол-елдің ақша бірлігі. Ол қолма-қол формада (банкнота, монета) және қолма-қолсыз формада (банктік шоттардағы ақша қалдығы) болады. Оның эмитенті -ұлттық орталық банк.

Дүниежүзілік валюта жүйесі дегеніміз халықаралық валюта қатынастарының ұйымдастыру формасы, яғни ол – халықаралық несие-қаржы институттарымен халықаралық шарт және мемлекеттік құқық нормасы кешендерін біріктіретін жүйе.

Бұл ереже-шарттардың негізгі **міндеті** – халықаралық сауда-саттық процестерін жеңілдету, саудаға қатысушы фирмалардың іс-әрекеттерінің тиімділігін қамтамасыз ету. Жалпы валюта жүйесі халықаралық экономикалық және сауда қатынастарын ұзақ мерзімге жоспарлауға мүмкіндік туғызуы қажет.

Басқа жағынан, оның мақсаты – кейбір мемлекет пен үкіметтер жағынан болып тұратын әр түрлі валюталық шектеуді және тамыр-таныстық (протекционизм) әрекеттерді түп-тамырымен құртуға мүмкіндік жасау.

Аймақтық валюта жүйесі (ЕВЖ) – дүниежүзілік валюта жүйесінің шеңберінде батыс Еуропаның өнеркәсібі дамыған мемлекеттерін біріктіретін ұйым. Ол 1957 жылы Рим шарты бойынша құрылған «Жалпы нарық» одағындағы мемлекеттердің экономикалық және валюталық ынтымағының дамуынан бастау алып, 1979 жылы құрылды. Оның мақсаты – ынтымақтастық процесін ынталандыру, еуропалық саяси, экономикалық және валюта одағын – Еуропалық одақ (ЕО) құру, Батыс Еуропаның позициясын күшейту. Еуропа валюта жүйесінің элементтері дүниежүзілік валюта жүйесінің элементтеріне дәл келеді.

Валюта қоржыны деп бірнеше валюталардың белгілі бір бөліктерінің сомасын сол валюталардың нарықтық бағамына көбейтіп, оларды АҚШ долларына бөлумен анықталатын бір валютаның орташа өлшенген бағамын айтады.

13.2. Дүниежүзілік валюта жүйесінің даму кезеңдері

Валюталық жүйенің даму кезеңдері өндірістің, дүниежүзілік нарықтың, халықаралық еңбек бөлінісінің, дүниежүзілік шаруашылықтың дамуымен байланысты болып келеді. Дүниежүзілік валюталық жүйедегі дағдарыс ескі жүйенің бұзылып және оның орнына валюталық тұрақтылықты қамтамасыз ететін жаңа жүйемен ауысуына әкеледі.

Жаңа дүниежүзілік валюталық жүйені құру үш басты кезеңде жүргізіледі:

I кезең – жаңа жүйенің қағидаларының қалыптасуы, алғышарттардың түзілуін, анықталуын қамтиды, мұнда бұрынғы жүйемен өзара байланыс сақталады.

II кезең – жаңа жүйенің қағидаларының құрылымдары толығымен аяқталып, біртіндеп іске қосылады.

III кезең – толық қызмет ететін жаңа дүниежүзілік жүйе құрылады.

Дүниежүзілік валюталық жүйенің мынадай эволюциялары белгілі:

1. Париждің валюталық жүйесі (1867 ж.)
2. Генуэз валюталық жүйесі (1922 ж.)
3. Бреттон-вудс валюталық жүйесі (1944 ж.)
4. Ямайск валюталық жүйесі (1976-1978 жж.)

5. Еуропалық валюталық жүйе (1979 ж.)

Бірінші дүниежүзілік валюталық жүйе стихиялы түрде XIX ғасырда өнеркәсіптік революциядан кейін **алтын монета стандарты формасында**, яғни **алтын монометаллизмі** негізінде қалыптасты. Ол заңды түрде мемлекетаралық келісімшартпен 1867 ж. Париж конференциясында алтын әлемдік ақшалардың бір ғана формасы ретінде танылды, яғни алтын ақшаның барлық қызметін бірдей атқарды.

Париж валюталық жүйесі мынадай құрылымдық қағидаларға негізделеді:

- оның негізі алтын монета стандарты болып табылады;
- әр валютаның өзіндік алтынға шаққандағы құрамы белгіленеді (Ұлыбритания-1816ж., АҚШ-1837ж., Германия – 1875ж., Франция-1878ж., Ресей-1895ж. белгіледі). Алтын құрамына сәйкес валюталардың алтындық паритеті бекітілді. Валюталар алтынға еркін алмастырылды. Алтын дүниежүзілік ақша ретінде пайдаланылды;
- нарықтық сұраныс пен ұсынысты ескере отырып, валюталардың еркін өзгермелі бағамдарының режимі қалыптасты.

Алтын монета стандартының тиімді қызмет ету уақыты бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін ғана болды. Кейіннен оның құлдырауына төлем балансындағы тапшылық одан сайын әсер етіп, **алтын монета стандарты өз құнын жоғалтты**. Сөйтіп, ол ақша және валюта жүйесі ретінде қызметін толық тоқтатты.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың нәтижесіндегі дағдарыстан кейін алтынға және жетекші валюталарға негізделген алтын девиз стандарты бекітілді. Халықаралық есеп айырысуларға арналған шетел валютасындағы төлем құралдарын девиздер деп атады. Екінші дүниежүзілік валюталық жүйеге заңды түрде мемлекетаралық келісімшартпен 1922 ж. Генуэз халықаралық экономикалық конференциясында қол жеткізілді.

Генуэз валюталық жүйесі мынадай қағидаларға қызмет етті:

- оның негізі болып алтын және девиздер, яғни шетел валюталары саналды. Бұл кезеңде 30 елдің ақша жүйесі алтын-девиздік стандартқа негізделді. Ұлттық несиелік ақшалар халықаралық төлем және резервтік құрал ретінде қолданылды. Бірақ та соғыс аралығында резервтік валюта ретінде ешбір валютаға мәртебе берілмесе де, фунт стерлинг пен АҚШ доллары бұл аумақта жетекші қызметте жүрді;
- алтын валюталардың құрамы сақталды;

- еркін валюталық бағам режимі қайта қалпына келтірілді;
- валюталық реттеу, валюталық саясат халықаралық конференциялар, мәжілістер формасында жүзеге асырылды.

1922-1928 жылдарға дейін валюталық тұрақтылық сақталды. Сондай-ақ бұл жүйенің де тұрақсыздығына мыналар себеп болған:

- Алтын монеталық стандарт орнына, ақша және валюта жүйесінде, алтын монометаллизмінің қысқарған формалары енгізілуі;
- Валюталарды тұрақтандырудың бірнеше жылға созылуы;
- Валюталарды тұрақтандыру әдісі, олардың кейбір елдерде девальвация түрінде жүрсе, кей елдерде ревальвация түрінде жүргізіліп, кейбір валюталардың (фунт стерлинг сияқты) соғысқа дейінгі алтындық құрамы қайта қалпына келтірілді;
- Валюталардың тұрақтылығы шетел несиелерінің көмегімен жүзеге асырылады.

Бұл валюталық тұрақтылық та 1930-жылдардағы дүниежүзілік дағдарыстың әсерінен құлдырады. 1929-1936 жж. Дүниежүзілік валюталық дағдарыстың басты ерекшеліктері мынадай:

- циклдік сипат: валюталық дағдарыс дүниежүзілік экономикалық және ақша-несие дағдарысымен байланысты болды;
- құрылымдық сипат: дүниежүзілік валюталық жүйенің алтын-дөвиздік стандарт қағидасы құлдырауға ұшырады;
- ұзаққа созылуы: 1929 жылдан 1936 жылдың күзіне дейін болуы;

1930- жылдардағы дағдарыс нәтижесінде Генуэз валюталық жүйесі өзінің қатысты икемділігі мен тұрақтылығын жоғалтып алды. Сөйтіп барлық елдің валюталары тұрақсыздыққа ұшырады. Одан кейін жалғасқан екінші дүниежүзілік соғыс Генуэз валюталық жүйесінің дағдарысын тереңдете түсіп, соғыс жылдарында 1943ж. Жаңа дүниежүзілік үшінші валюталық жүйенің жобасы жасалды.

БҰҰ-ның Бреттон-Вудстағы (АҚШ) 1944 ж. болған валюталық қаржылық конференциясында дүниежүзілік сауданы ұйымдастырудың, валюталық, несиелік және қаржылық қатынастарды ұйымдастырудың ережелері бекітіліп, үшінші валюталық жүйе дүниеге келді. Конференцияда қабылданған Халықаралық валюталық қордың (ХВК) жарғысы

Бреттон-Вудс валюталық жүйенің мынадай қағидаларын анықтады:

- алтынға және екі резервтік валютаға – АҚШ доллары және фунт стерлингке негізделген алтын-девиз стандарты енгізілді;

- Бреттон-Вудс келісімі дүниежүзілік валюталық жүйенің негізі ретінде алтынды пайдаланудың төрт формасын қарастырды:

- а) валюталардың алтын құрамы сақталып, оларды ХВҚ-да тіркеу енгізілді;

- ә) алтын халықаралық төлем және резервтік құрал қызметінде қала берді;

- б) АҚШ өзінің валюталық-экономикалық потенциалының және алтын қорының өсуімен байланысты долларды алтынға теңестіріп, оған басты резервтік валюта мәртебесі талап етілді;

- в) осы мақсатта АҚШ қазынашылығы долларды шетелдің орталық банктерінің алтындарына ауыстыра бастады, ол кезде АҚШ долларының алтындық құрамы 1 тройск унциясы $31,1035г = 35$ долларға тең болатын.

- валюталардың бағамдық шекті қатынасы мен олардың алмастырылуы долларға бейнеленген валюталық құрамы негізінде жүзеге асырылды.

- бірінші рет тарихта халықаралық валюталық-несиелік ұйымдар: Халықаралық Валюта Қоры, Дүниежүзілік қайта құру және Даму банкісі (ДҚДБ-МБРР) құрылды.

1960-жылдардың аяғынан бастап, Бреттон-Вудс валюталық жүйесі дағдарысқа ұшырады. Бұл жүйенің құлдырау себептері мынадай:

- Экономикалық тұрақсыздығы және қайшылықтар;

- Инфляцияның ұлғаюы, әлемдік бағаларға және фирмалардың бәсекелестік қабілетіне кері әсер етті;

- Төлем балансының тұрақсыздығы, яғни кейбір елдердің балансында тапшылық болды (АҚШ, Ұлыбритания);

- Бреттон-Вудс жүйесінің қағидаларының әлемдегі өзгерістерге сәйкес келмеуі;

- Евродоллар нарығының активизациялануы. Қаншалықты АҚШ өзінің төлем балансының тапшылығын өз валютасымен жапқанымен де, оның долларының бір бөлігі Еуропа елдерінде евродоллар нарығының дамуын қолдау мақсатында шетелдік банктерде орналастырылған (80% -ға жуығы немесе 750 млрд. доллар).

1976 жылғы қаңтардағы ХВҚ-ға мүше елдердің Кингстондағы (Ямайка) келісімі ХВҚ-дың жарғысына өзгерістер енгізе отырып, төртінші валюталық жүйенің мынадай қағидаларын бекітті:

- Алтын-девиз стандарты орнына СДР (арнайы қарыз алу құқығы) стандарты енгізілді, сөйтіп жаңа халықаралық валюталық есептесу бірлігін енгізу туралы 1967 жылы қол қойылған болатын;

- Алтынды демонетизациялау заңды түрде аяқталды, яғни оның арнайы бөлігі, алтындық құрамы алынып тасталып, долларды алтынға ауыстыру аяқталды. Сонымен, Ямайка келісімі бойынша алтын құн өлшемі қызметін атқармайтын болды;

- Елдерге кез келген валюталық бағам режимін таңдауға құқық берілді;

- ХВК Бреттон-Вудс жүйесінен сақталған мемлекетаралық валюталық реттеуді күшейтуге шақырды.

СДР-дің қызмет етуінің мынадай басты мәселесі болды:

1. Эмиссиялау және бөлу;

2. Қамтамасыз ету;

3. Бағамды анықтау әдісі;

4. СДР-дің пайдалану ауқымы

1 СДР бірлігі 1970 жылдары 0.888671 г. алтынға тең болды, яғни оны қағаз алтын деп атаған. СДР-дің бағамы валюталар қоржынының орташа бағамы негізінде анықталды (16 елдің).

Валюталар қоржынындағы басты валюталардың құнсыздануы, әсіресе доллардың тұрақсыздығына сәйкес, Ямайка валюталық реформасы жүргізіліп, доллар тек қана халықаралық төлем және резервтік құрал ретінде қалдырылды.

Доллар бағамының төмендеуі мынадай факторларға байланысты болды:

- АҚШ экономикасының өсуінің баяулануы;

- Доллар бағамының, оның сатып алу қабілетімен салыстырғанда 15-30% -ға жоғарылауы;

- АҚШ-тың төлем балансының тапшылығы мен мемлекеттік бюджет тапшылығының өсуі;

- Инфляцияның ұлғаюы;

- АҚШ-тың ішкі және сыртқы қарыздарының өсуі.

Сонымен, Ямайка валюталық реформасы да валюталық тұрақтылықты қамтамасыз ете алмады.

Ямайка валюталық жүйесінің тұрақсыздығына жауап ретінде Еуропалық қоғамдастық елдері өздерінің халықаралық (аумақтық) валюталық жүйесін құрды.

Еуропалық валюталық жүйе экономикалық интеграциялану процесін ынталандыру мақсатында құрылды.

ЕҚ құрылуы көмірдің ортақ нарығынан басталады және шаруашылық интегралданғанға дейін 6 ел (1957ж: ФРГ, Франция, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург) және 12 саяси одақ болса, бүгінгі уақытта 32 мемлекетке жетті.

Еуропалық валюталық жүйе қағидалары мынадай:

- ЕВЖ, ЭКЮ – еуропалық валюталық бірлікке негізделеді (1999ж. дейін). ЭКЮ-дің шартты құны ЕҚ-тың 12 елдерінің валюталары негізінде валюталардың қоржынының әдісі бойынша анықталады.

- ЕВЖ-дегі мемлекетаралық аймақтық реттеу орталық банктерге уақытша төлем балансындағы тапшылықты жабуға және валюталық интеграцияға байланысты есеп айырысулар үшін несие беру жолымен жүзеге асырылады. Еуропа Одағына кірген 15 елдің 11-де 1999ж. қаңтарынан ұжымдық валюта – еуроны – алғашқыда колма-колсыз есеп айырысу үшін банктік шотқа жазу формасында енгізді, ал 2002 жылдан ол ұлттық акша өлшемдерінің орнына колма-кол акша формасында енгізілді.

13.3. Қазақстан Республикасының валюта жүйесі

Қазақстан Республикасы егеменді ел ретінде тәуелсіз дамуы кезеңінде өзінің валюталық саясатын жүргізуі тиіс. Ол шетелдермен сауда-саттық, инвестициялық, несиелік және басқа да қатынастарды іске асыруымен болуымен байланысты. Дербес валюта қатынастарын құру төлем балансы, есеп айырысу балансы, валюталық бағам сияқты экономикалық ұғымдардың мәнін айқындауды талап етеді.

Төлем балансы дегеніміз белгілі бір уақыт аралығында мемлекеттің шетелге төлеген валюталық сомасымен оған шетелден түскен соманың

Есеп айырысу балансы дегеніміз бір мемлекеттің басқа мемлекеттерге қойған валюталық талаптары мен міндеттемелерінің арақатынасы. Бұндай талаптар мен міндеттемелер тауарлар мен қызметтерді экспорттау немесе импорттау нәтижесінде, сондай-ақ заемдар мен несиелер бергенде немесе алғанда пайда болады. Есеп айырысу балансы: **белгілі бір мерзімнің** және **белгілі бір санаға** деп екіге бөлінеді.

Белгілі бір күнтізбелік (календарьлық) **мерзімнің** есеп-айырысу балансының активтері бір елдің шетел мемлекеттеріне салған инвестициясының көлемін көрсетеді.

Елдің халықаралық есеп айырысу позициясын бағалау үшін белгілі бір **санаға**, әдетте жылдың басына немесе аяғына, жасалған есеп айырысу балансын алған дұрыс. Ол осы елдің шетелге қоятын барлық талаптары мен олардың алдындағы міндеттемелерінің қай уақытта пайда болғаны және қай уақытта отелуі керектігіне қарамастан, олардың нәтижелі арақатынасын көрсетеді. Оның активтік сальдосы (қалдығы) мемлекеттің несие мен инвестицияны өзіне тартқаннан гөрі көбірек басқа елдерге бергендігін және ол несие беруші ретінде болашақта валюталық түсімдерді алатындығын көрсетеді. Белгілі бір датаға жасалған есеп айырысу балансының пассивтік сальдосы мемлекеттің нетто-борышқор ретіндегі позициясын сипаттап, сырттан түсімдермен қамтамасыз етілмеген шетелге болашақтағы төлем мөлшерін көрсетеді.

13.4. Валюта бағамы, оның экономикаға әсері

Валюталық бағам – бір елдің ақша бірлігінің екінші бір елдің ақша бірлігіне қатысты бейнеленетін бағасы.

Валюталық бағамның қажеттігі:

1) тауарлар мен қызметтермен сауда-саттықта, капиталдар мен несиелер

1. Инфляция қарқыны. Елде инфляция қаншалықты жоғары болса, ол елдің валютасының бағамы соншалықты төмен болады. Ақшаның инфляциялық құнсыздануы осы ел валютасының төлем қабілеттігін және басқа елдің валютасына қатысты бағамын төмендетеді.

2. Төлем балансының жағдайы. Егер де төлем балансының жағдайы активті болса, онда шетелдік борышқорлар жақтан ұлттық валютаға сұраныс өсіп, ұлттық валютаның курсы жоғарылатуға мүмкіндік береді, ал пассивтік болса, борышқорлар оларды өздерінің сыртқы міндеттемелерін өтеу үшін шетел валютасына сатып, ұлттық валюта бағамын төмендетеді.

3. Әр елдегі пайыз мөлшерлемесіндегі айырма. Бұл фактордың валюталық бағамға әсері екі жағдаймен болады:

а) Елдегі пайыз мөлшерлемесіндегі өзгерістер, капиталдың халықаралық қозғалысына, ең алдымен, қысқа мерзімді қозғалысына әсер етеді. Шын мәнінде пайыз мөлшерлемесінің өсуі, шетел капиталының ішке ағылуын ынталандырып, ал оның төмендеуі ұлттық капиталдың шетелге шығуына жол береді;

ә) пайыз мөлшерлемесі валюталық нарықтағы операцияларға және ссуданың капиталдар нарығына әсер етеді, яғни шетелден арзан несие алып, оны ішкі нарыққа орналастырады.

4. Валюталық нарықтар қызметі мен алып-сатарлық валюталық операциялар. Егер қандай да бір валюта бағамы түсетін болса, оны банктер тез арада тұрақты валютаға сатуға тырысады.

5. Белгілі бір валютаның Еуронарыққа және халықаралық есеп айырысуда пайдалану дәрежесі. Мысалы: Еуробанктер 60-70% операцияларын АҚШ долларымен жасағандықтан, оған деген сұраныс пен ұсыныс ауқымы анықталады.

6. Халықаралық төлемдердің жеделдетілуі немесе кешіктірілуі де валюталар бағамына әсер етеді.

7. Валютаға деген ұлттық және халықаралық нарықтағы сенімділік дәрежесі.

8. Валюталық саясат. Нарықтың және мемлекеттік реттеудің шекті қатынасы оның динамикасына әсер етеді.

Сонымен қатар валюта бағамына әртүрлі саяси, саудагерлік, психологиялық факторлар да әсер етуі мүмкін.

Әрбір мемлекет валюта бағамын реттеу әдістерінің әр түрін қолданады. Ол әдістерінің негізгілері мыналар:

- Валюталық интервенция (орталық банктің ұлттық валютаға шетел валютасын сатып алып-сатуы);
- Орталық банктің ашық нарықтағы операциялары (бағалы қағаздарды сатып алып-сатуы);
- Орталық банктің проценттік мөлшер деңгейін және/немесе міндетті резервтер нормасын өзгертуі.

Валюта бағамын белгілеу, яғни валюталарды айырбастау пропорциясын (қатынасын) анықтауды **валюталық котировка**(баға белгілеу) деп атайды. Валюта нарығында валюта бағасын белгілеудің екі әдісі бар: **тікелей және жанама**.

Тікелей котировка деп шетел валютасының бағамын ұлттық валютамен көрсетуді айтады. Бұл әдіс көптеген мемлекеттерде қолданылады.

Мысалы, 1 АҚШ доллары = 180,54 теңге

Ал жанама котировка деген ұлттық валютаның бағамын шетел валютасының белгілі бір санының (мөлшері) көрсетуі. Жанама котировка әдісін Ұлыбритания, ал 1987 жылдан бастап бірен-саран АҚШ қолдануда.

Мысалы, егер валюталар курсы төмендегідей белгіленсе:

$$\text{GBP} / \text{USD} = 1,5760$$

Бұл 1 ағылшын фунт стерлингiне 1,5760 АҚШ долларын алмастыруға болатынын көрсетеді.

Банкаралық валюта нарығының операцияларында ұлттық валюталарды АҚШ долларына карап бағалау басымырақ, бұл доллардың халықаралық төлем және резервтік құрал ретіндегі ролімен түсіндірілді. Банктер сауда-өнеркәсіп клиенттеріне валюта бағамын белгілегенде әдетте **кросс-курсты** негіз етіп алады.

Кросс-курс – ол екі валюта бағамдарының үшінші валютаға (әдетте АҚШ долларына) қатысты арақатынасы.

Мысалы, егер Ресей банкі Ресей рублінің Қазақстан тенгесіне қатысты бағамын анықтағысы келсе, онда оны рубль мен тенге бағамдарын долларға салыстырумен шығарып алады. Мысалы,

$$1 \text{ рубль} = 0,2 \text{ АҚШ долл.}$$

$$1 \text{ тенге} = \dots \text{АҚШ долл., онда}$$

$$1 \text{ Ресей рублі} = 1,4940 : 1,6790 = 0,8898 \text{ тенге}$$

Банктер сатушы және сатып алушы бағамдарын белгілейді. Сатушы бағамы – ол банктің валютаны белгіленген бағаммен сатуға дайындығы, ал сатып алушы бағамы - банктің валютаны сол бағаммен сатып алуға дайын болуы.

Мысалы, $GBP / USD = 1,8715-1,8725$

$GBP / USD = 1,8715/1,8725$

Бұл банктің 1 ағылшын фунт стерлингін 1,8715 АҚШ долларына сатып алып 1,8725 АҚШ долларына сатуға дайындығын көрсетеді.

Тікелей котировка бойынша сатып алушы бағамынан сатушы бағамы әрдайым жоғары. Олардың арасындағы айырма (маржа-margin) банктің пайдасын құрайды.

• Сондай-ақ ресми, банкаралық, биржалық валюта котировкалары бар.

Ресми валюталық котировканы орталық банк жүргізеді. Ол есеп жүргізу мақсатында, кеден төлемдерінде, төлем балансының құрастырғанда қолданылады.

Өнеркәсібі дамыған елдерде валюталық операциялардың негізгі бөлігі биржадан тыс банкаралық валюта нарығында өтетіндіктен, бұл елдердің ішкі нарықтағы қолданатын негізгі бағамы *банкаралық баға*. **Банкаралық котировканы** коммерциялық банктер белгілейді. Валюта нарығындағы басқа қатысушылар банкаралық бағамға бейімделеді. Ол банк клиенттері үшін баға белгілеу негізі ретінде қолданылады.

Биржалық бағам анықтама сипатында болады. **Биржалық котировка** валютаны сатып алу-сату үшін биржаға түскен арыздарды жүйелі түрде салыстыру негізінде құрастырылады.

Жалпы валюта бағамының өзгеруі ел экономикасына екі жақты әсер етеді:

1) Ұлттық валюта бағамының төмендеуі, әдетте, экспортшыға тиімді, себебі ол қымбаттаған шетел валютасымен (мысалы доллармен) түскен түсімді арзандаған ұлттық валютаға (егер 1 долларға теңгенің бағамы 20 теңгеден 25-ке дейін төмендесе, онда 1 долларға келетін үстеме 5 теңгеге тең) айырбастаған кезде экспорттық сыйақы (үстеме) алады. Демек, экспортшылар бағасы орташа әлемдік бағадан төмен тауарларды алып кетуді кенейту жолымен түсетін пайданы ұлғайту үшін ұмтылады.

Бұл тұста импортшылар ұтылады, себебі валютаны келісім-шарт бағасымен сатып алу қымбатқа түседі (жоғарыдағы мысалда доллар 20 теңге емес 25 теңге

тұрады). Ұлттық валютаның бағамы төмендегенде онымен көрсетілетін іс-жүзіндегі қарыз төмендейді, бірақ сатып алуы қымбатқа түсетін шетел валютасымен көрсетілетін сыртқы қарыз өседі.

2) Шетел ақша өлшемдерімен салыстырғандағы ұлттық валютаның бағамының өсуі, негізінде, халықаралық экономикалық қатынастарға кері әсерін тигізеді. Валюта бағамының ауытқу салдары елдің валюта-экономикалық және экспорттық потенциалына, оның әлемдік шаруашылықтағы орнына байланысты болады.

Қорыта айтсақ, Қазақстан 1992 жылдың шілдесінде ХВҚ-ға мүше болып кіргеннен бастап өзінің валюта қатынастарын Ямайка валюта жүйесінің құрылымдық қағидалары мен кордың Жарғысына сәйкес қалыптастыруда. Валюта қатынастарын ұйымдастыру үшін 1993 жылдың 14 сәуірінде «Валюталық реттеу туралы» алғашқы заң қабылданды. Ол кезде Қазақстан сом аймағында болғандықтан шетелдермен жеке валюталық байланыстары жоқтың қасында болатын. Сонымен қатар еліміз өзінің ұлттық валютасын айналымға шығаруға дайындап, жеке алтын валюта резервтерін құру жұмыстарын жүргізумен шұғылдануда еді. Қабылданған заң бағаны еркін жіберу (либерализация) деңгейіне сәйкес келіп, кейбір жағдайларда дамып келе жатқан валюта қатынастарына тіпті қарама-қайшы сипатта болды. 1996 жылы 24 желтоқсанда Қазақстанда «Валюталық реттеу туралы» жаңадан заң қабылданды.

14 тарау. Халықаралық валюталық-несиелік институттар

Түйінді сұрақтар:

14.1. Халықаралық валюта қоры (ХВҚ – МВФ)

14.2. Халықаралық қайта құру және даму банкі (ХКҚДБ-МБРР)

14.1. Халықаралық валюта қоры (ХВҚ – МВФ)

Екінші дүниежүзілік соғыста Еуропа мемлекеттерінің қираған экономикасын қалпына келтіру және тұрақтандыру мәселелерін шешу мақсатында 1944 ж. Бреттон-Вудсте (АҚШ) өткен халықаралық валюта-қаржылық конференциясында екі ұйым: Халықаралық валюта қорын (ХВҚ) және халықаралық қайта құру және даму банкі (ХКҚДБ) құру туралы Қаулы қабылданды. **Қор** әлемдік валюта жүйесінің тұрақтылығын қолдау үшін, ал **Банк** оған қатысушы елдердің ұзақ мерзімді экономикалық дамуын ынталандыру үшін құрылған.

ХВҚ Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ-ООН) маманданған органы ретінде өз жұмысын 1947 ж. наурызында бастады. Оның штаб-пәтері

Нью-Йоркте орналасқан, **басқарушы органы** – басқармалар Кеңесі қатысушы елдердің қаржы министрлерінен немесе орталық банктердің басқармаларынан тұрады, Кеңес жыл сайын шақырылады. **Атқарушы органы** – директорат, ол Қорда капиталының ең көп үлесі бар елдердің 6 өкілін және географиялық белгілеріне байланысты сайланған басқа елдердің 16 өкілін біріктіреді.

Алғашқы кезде Қорға 49 ел мүше болып кіріп, оның капиталы 8 млрд. доллардан құралды. Қазіргі кезде мүшелерінің саны төрт есе көбейіп, ал капиталы шамамен 16 есе өсті. Капиталының үштен екісі өркенделген мемлекеттердің шектеулі контингентіне, ал қалған бөлігі көптеген дамушы елдерге тиесілі. Қордың басқарушы органдарындағы әрбір мемлекеттің дауыс саны оның капиталдағы үлесіне сай бекітіледі.

Қорда ең көп дауыс саны бар – АҚШ және Еуропа Одағының мемлекеттері. Соңғы жылдары дамушы елдердің - мұнай экспортшыларының - квоталық үлесі және соған сәйкес олардың дауыс саны да көбеюде. ХВҚ-ың маңызды шешімдерін қабылдау үшін қатысушылардың 85 % дауысы қажет болса, кейбір жағдайларда 70 % дауыс жеткілікті болады.

ХВҚ-ың негізгі қызметтері төмендегілер:

- халықаралық сауданың және валюталық ынтымақтастықтың дамуына көмек көрсету;
- валюталық паритеттің тұрақтылығын сақтау және валюталық шектеуді жою;
- төлем балансының теңесуі үшін кез-келген қатысушы елге несие ресурстарын беру.

Қатысушы елдер ХВҚ-ны үнемі өздерінің алтын - валюта резервтері туралы, экономикасының төлем балансының жағдайы және т.б. жағдайлар туралы хабарлап тұруы міндетті.

Қорға мүше болып кіру – мемлекеттің ХҚҚДБ-ге және оған туыстас басқа да валюта несие ұйымдарына кіруінің міндетті жағдайы. 1944 ж. Бреттон-Вудс конференциясына КСРО қатысып, ХВҚ мен ХҚҚДБ құру жөніндегі құжаттарға қол қойғанымен, сол кездегі Шығыс пен Батыстың арасында болып жатқан «салқын соғысқа» байланысты оларға мүше болып кіргенін өз келісімімен бекіткен жоқ болатын. 1991 ж. КСРО Президенті осы ұйымдарға кіру үшін ресми арыз бергеннен кейін, тек 1992 ж. ортасынан бастап бұрынғы Кеңес Одағы Республикаларының барлығы осы халықаралық ұйымдарға тең құқылы қатысушылар болып кірді.

14.2 Халықаралық қайта құру және даму банкі (ХҚҚДБ – МБРР)

Халықаралық қайта құру және даму банкі (ХҚҚДБ-МБРР) БҰҰ-ның маманданған және оның шешімдеріне тәуелсіз орган ретінде өз жұмысын 1946 ж. маусымында бастады. Банктің өз жұмысын кеңейту барысында туыстас төрт бөлімшелер ұйымдастырылды:

- Халықаралық қаржы корпорациясы (ХҚК),

- Халықаралық даму ассоциациясы (ХДА),
- Халықаралық инвестициялық таластарды реттеу орталығы (ХИТРО)
- Инвестицияларды қорғау жөніндегі көпжақты агенттік (ИҚКА).

Қазіргі кезде осы ұйымдар бірігіп **Әлемдік Банк Тобын (ӘБ)** құрайды, оның штаб-пәтері Вашингтонда орналасқан, ал ХҚҚДБ – осы топтың орталық буыны – оны **Әлемдік Банк** деп атайды. Бұл топ дамушы елдердің нарықтық экономика құруына, экономикалық әлеуетін арттыруына серіктес болып, халқының өмірлік деңгейін көтеруге жәрдемдеседі.

Банктің күнделікті қызметін **атқарушы директорлар Кеңесі** басқарады, Кеңес штаб-пәтерде орналасқан, ол жеті ай сайын отырыс өткізеді. Банктің Президенті атқарушы директорлар Кеңесінің басқармасы болып саналады. Кеңес 24 адамнан тұрады, олар – ірі акционерлердің бір-бір өкілі және 19 аймақтың өкілдері болып табылады. Аймақтық өкілдер бір немесе бірнеше елдерден сайланады. Басқарма заемдар бөлу, қаржылық сметаны бекіту, қызметкерлерді қабылдау және қызметтен босату сол сияқты басқа мәселелерді қарауға ұсынады.

ӘБ-тің атқаратын негізгі қызметтері:

- кең спектрлі бағытта, яғни денсаулық сақтау, білім беру және қоршаған ортаны сақтаудан бастап, инфрақұрылым және экономикалық саясатты реформалауға дейін дамушы елдерге көрсетілетін инвестициялық іс-шаралары;
- экономикалық мәселелер бойынша талдау және кеңес беру іс-шаралары;
- көрсетілетін қызметтердің, сондай-ақ жүргізілетін жобалардың мазмұны мен құрамын үнемі түзету;
- бай және кедей елдерге ресурстарды қайта бөлудегі делдалдық қызметі.

Банк жылма-жыл үнемі пайда тауып, оны өз қажетіне жұмсайды, ал акционерлерге дивиденд төлемейді.

1950-жылдардың орта шеніне дейін ӘБ қызметінің басты бағыты соғыстан зардап шеккен Батыс Еуропа елдері экономикасының дамуын ынталандыру болды. Алғашқы заемды 1947 ж. Францияға берді. Біртіндеп оның несие саясаты өзгеріп, қазір ресурстарының негізгі бөлігі Азия, Африка, Латын Америкасы және Шығыс Еуропаның дамушы елдеріне бөлінеді.

ӘБ өз облигациялары мен басқа да бағалы қағаздарын әр түрлі елдердің зейнетақы қорларына, сақтандыру компанияларына, корпорацияларына, басқа банктеріне, сондай-ақ жеке тұлғаларға сатып, аса пайдалы жағдайда ресурстар тартумен шұғылданады. Себебі оның қарыз міндеттемелері әлемдегі ең бір өтімді және сенімді бағалы қағаздар болып есептеледі. Сондай-ақ оның акционерлік капиталы мен бөлінбеген пайдасы да ресурстар көзі болып қызмет етеді.

Банк өзі қызмет еткен 50 жылда 6000-нан астам бағдарламаны іске асыру үшін 300 млрд. долл. асатын қарызды әлемнің 140 мемлекетіне

берді. Бұл ХВҚ-ның масштабынан екі есе көп. Оған қатысушылар саны әлем елдерінің барлығы дерлік болғандықтан, ол жалпы масштабта әрекет етуге мүмкіндік береді. Олар әріптестер және бірін-бірі өзара толықтырушылар. ӘБ тобының басқа бөлімшелерінің әрқайсысы өздеріне тән қызмет атқарады.

Халықаралық қаржы корпорациясы (ХКҚ – МФК) 1956 ж. мемлекеттік кепілдік алмай-ақ дамушы елдердің экономикасындағы жеке сектордың жұмысын ынталандыру үшін құрылған. Ол әлемдік нарықта өте жоғары рейтингісі бар өзінің облигацияларын шығарады, қажетті тартылған ресурстардың тек бестен бір бөлігін ғана ӘБ қарызы есебінен толтырады.

Корпорацияның кәсіпорындардың акционерлік капиталына инвестициялық қаржы салуға құқығы бар, ол жана кәсіпорындар ашуға және бұрынғыларын қайта құруға қаржы береді.

ХКҚ-ның негізгі принциптері мыналар:

- жоба бойынша жалпы шығындар сомасының 25%-ін қаржыландыру;
- кәсіпорын акцияларының тек 35%-не дейінгісін сатып алу;
- кәсіпорынды басқаруға қатынаспау.

Қарыз 3 жылдан 15 жылға дейінгі мерзімге беріледі. Корпорация жылма-жыл 200 жоба бойынша 3 млрд. доллар сомасындағы қарыз береді. Оған 170 ел мүше.

Халықаралық даму ассоциациясы (ХДА-МАР) 1960ж.

Дамушы мемлекеттердің ішіндегі ӘБ –тен қарыз алуға жағдайы келмейтін ең кедейлеріне көмек беру үшін құрылған. Ассоциация оларға 30-40 жылға дейін және төлемнің басталу мерзімін 10 жылға шегеріп, пайызсіз несие береді. Қазіргі кезде бұндай несие әрбір адамының жылдық табысы 835 доллардан аспайтын елдер алуға құқылы. *Несие берудің мақсаты* - дамыған елдердің кедей елдерге экспорттаған тауарларын қолдау.

ХДА заңды дербес ұйым болғанымен, көп жағдайларда ӘБ бірігіп жобаларды несиелейді. Қазіргі уақытта жылма-жыл жалпы сомасы 6 млрд. долл. болатын 125-тен астам жобаларға несие береді, оның 159 мемлекеттен тұратын мүшелері бар.

Инвестициялық таластарды реттеу жөніндегі халықаралық орталық (ИТРХО-МЦУИС) 1966 ж.

Инвестицияны кеңейтуді ынталандыру үшін, яғни үкіметтер мен шетел инвесторларын табыстыруға және арбитраждық келіссөздер жүргізуге жағдай жасау үшін құрылған. Сондай-ақ бұл орталық шетел инвестициясын аруды құқықтық қамтамасыз етумен де шұғылданады, ол үшін құқықтық ережелер шығарумен және кеңес берумен айналысады. Қазіргі уақытта оның 126 мүшесі бар, ал қаралған даулы істердің жалпы саны 30-дан астам.

Инвестициялардың кепілдігі жөніндегі көп жақты агенттік /ИККА-МАГИ/ 1988 ж.

Дамушы елдердің шетел жеке инвесторларынан алған инвестициясын саяси қауіптен қорғау үшін құрылған. Атап айтқанда: *экспроприация*, яғни жеке меншігінен айыру қауіпі, *соғыс әрекеттері* және *азаматтық тәртіпсіздік*

қауіні, келісім жағдайларын бұзу қауіні және т.б. Сол сияқты, агенттік үкімет органдарына шетел инвестициясын тарту жөнінде кеңес береді.

Қорыта айтқанда, Халықаралық валюта-несие және қаржы институттары—ХВҚ және ӘБ тобы - халықаралық несие қатынастарын реттеуде маңызды роль атқарады. Олардың берген қарызы онша көп болмаса да, елге қарыз капиталының әлемдік нарығындағы жеке банктерден қарыз алуға жол ашады.

ХВҚ және ХҚҚДБ басқа да халықаралық ұйымдармен қатар ежелгі дамушы елдердің және Батыс Еуропаның бұрынғы социалистік мемлекеттері мен ТМД елдерінің сыртқы қарыздарын реттеуге белсенді қатысуда.

15 тарау. ҚР-дағы халықаралық қаржылық институттардың қызметі Түйінді сұрақтар:

15.1. Халықаралық есеп айырысу банкі (ХЕБ-БМП)

15.2. Аймақтық халықаралық несие - қаржы ұйымдары

15.3. Қазақстан Республикасының халықаралық және аймақтық несие-қаржы ұйымдарына мүше болуы

15.1. Халықаралық есеп айырысу банкі (ХЕБ-БМП)

Бұл мекемелер ағымдағы жүзжылдықта пайда болды. Олар халықаралық экономикалық қатынастарды реттеу үшін мемлекетаралық келісімдер негізінде құрылған. Олардың құрамына дүниежүзілік және аймақтық банктер және банктік емес институттар кіріп, әр түрлі глобалды немесе аймақтық масштабтағы міндеттер мен мақсаттарды шешеді.

Халықаралық есеп айырысу банкі — алғашқы халықаралық дәрежедегі банк. Ол 1930 ж. Англия, Бельгия, Германия, Италия, Франция және Жапония елдерінің үкіметаралық келісімі негізінде құрылған. Бұл мемлекеттер сондай-ақ Швейцариямен осы банктің Базельде орналасуы жөнінде конвенцияға қол қойды. Аталған мемлекеттердің орталық банктерінен басқа, оның алғашқы құрылтайшыларының арасында АҚШ-тың Морганның банкирлік үйі бастаған кейбір коммерциялық банктері болды. **ХЕБ-ны құрудың мақсаты** — қатысушы елдердің орталық банктерінің ынтымақтастығына жәрдемдесу және олардың арасындағы халықаралық есеп айырысуды қамтамасыз ету деп жарияланды. 1932 ж. оған Еуропаның тағы да 19 елі қосылады.

Бұл елдердің орталық банктері ХЕБ-ның әрі құрылтайшылары, әрі оның клиенттері болып саналады. Сондықтан ХЕБ-ны **орталық банктердің халықаралық банкі** деп жиі атайды. Онда Федералдық резервтер жүйесі АҚШ-тың өкілі болып қатыспаса да, ол ХЕБ-мен тығыз байланыста қызмет жасайды. Базельде ай сайын өтетін мәжілістерге және ХЕБ-ның жалпы құрылтайшылар жиналысында үнемі Федералдық резервтер жүйесінің басқарушылар кеңесінің мүшесі қатысады. ХЕБ-ың дәстүрлі басқарушысы болып батыс Еуропа елдері саналады, бірақ АҚШ өз ықпалын арттыра түсуде.

Қазіргі кезде ХЕБ мүшесі болып 30-дан астам мемлекет есептеледі, оның ішінде екінші дүниежүзілік соғысқа дейін оған кірген бұрынғы Еуропалық социалистік елдер: Албания, Венгрия, Польша және т.б. Қатысушыларының құрамы мен ХЕБ-тың қазіргі жүргізетін операцияларының географиясы оның аймақтық батыс Еуропалық валюта-несие ұйымынан халықаралық ұйымға айналуын сипаттайды.

ХЕБ-ның қызметін акционерлердің Жалпы жиналысы мен Директорлар кеңесі басқарады, ал Банктің өзі шын мәніндегі акционерлік есеп айырысу палатасы болып саналады. Банктің Жарғысына сәйкес оның **негізгі қызметтері** – халықаралық қаржылық операцияларға қолайлы жағдайлар жасау және қатысушылардың мемлекетаралық есеп айырысуын жүргізгенде сенімді жақ ролін атқару. Банк депозит - ссудалық, қорлар және басқа операцияларды, оның ішінде алтынмен операциялар жүргізеді, сондай-ақ валюта-несиелік қатынастарға мемлекетаралық реттеу жүргізеді. Операциялар бойынша есеп айырысу валютасы болып швейцарлық алтын франк қабылданған, ал АҚШ доллары акционерлерге дивидент төлеу үшін қолданылады.

ХЕБ әлемдік валюталардың бағамын қолдау мақсатында 1960-жылдардың басынан бастап **арнаулы операциялар** жүргізе бастады – ол орталық банктердің біріккен валюталық интервенциясы. Ол шет ел валютасына сұраныстың күтпеген өсуін қамтамасыз ету үшін қатысушылардың орталық банкісімен своп операциясын жүргізу тәжірибесін қолдануда. Одан басқа, ХЕБ – әлемдегі танымал ірі экономикалық хабарлама-зерттеу орталығы. Ол басқа халықаралық несиелік қаржы ұйымдарымен белсенді ынтымақтастық саясатын жүргізеді.

15.2. Аймақтық халықаралық несиелік-қаржы ұйымдары

Әлемдік аренада бұл ұйымдардың пайда болуы ХХ ғасырдың 60-жылдарында дүниежүзілік отарлау жүйесі күйреуінің жеделдеуі мен дамушы елдердің аймақтық ынтымақтастығы мен экономикалық интеграциясының кеңеюі әсер етті.

Аймақтық банктерге жататындар:

- Америка аралық даму банкі /АаДБ-МаБР/; Вашингтонда орналасқан;
- Африкалық даму банкі /АфДБ-АфБР/; Абиджанда орналасқан;
- Азиялық даму банкі /АзДБ-АзБР/; Манилада орналасқан;

Бұл банктердің құруға осы аймақтардағы дамушы елдерден басқа Батыс Еуропаның кейбір дамыған мемлекеттерді және АҚШ, Жапония қатысты, олардың саны банк мүшелерінің 1/3 бөлігі, банктердің капиталының көп бөлігі де солардікі. Ол банктердің мақсаты бір-біріне ұқсас: сол аймақтарды дамыту жобаларын ұзақ мерзімді несиелеу; аймақтық бірлестіктерді несиелеу.

Батыс Еуропа ынтымақтастығындағы аймақтық валюта-несиелік ұйымдарының мақсаты – 1993 ж. Маастрихт шартына сай Еуропалық Одаққа /ЕО/ қосылған елдердің біріккен экономикалық, валюталық және саяси іс-шараларын нығайту.

ЕО негізгі аймақтық ұйымдарына жататындар:

Еуропалық инвестициялық банк /ЕИБ-ЕИБ/ Люксембургте орналасқан, 1958 ж. құрылған. Несиені 7 жылдан 12 жылға дейін, ал дамушы елдерге 30-40 жылға дейін береді. *ЕИБ мақсаты* – ЕО аймақтарындағы артта қалған елдерді дамыту, кәсіпорындарды қайта құру, біріккен шарушылық объектілерін алу, приоритетті салаларды дамыту. Банктің жарғылық капиталында оған мүше-дамыған мемлекеттердің үлесі мол, мысалы ГФР, Франция, Англия және Италия сияқты елдердің үлесі 15 млрд. ЭКЮ құрайды. Банк қаражатын негізінен энергетиканы, көлікті, телебайланысты дамытуға бағытталған жобаларға береді. ЕО-ның және Еуропалық валюта жүйесінің шеңберінде іс-шаралар жүргізетін ЕИБ-тен басқа да кіші масштабты несие-қаржы ұйымдары бар.

Еуропалық даму қоры /ЕДҚ-ЕФР/ 1958 ж. дамушы елдерге екі жақты ресми көмек көрсету бағдарламасын қолдау үшін құрылған.

Еуропалық валюта институты /ЕВИ-ЕВИ/. Ол 1973 ж. құрылған Еуропалық валюта ынтымақтастық қорының орнына 1994ж. құрылған. Орналасқан жері Франкфурт–наМайне. Оның құрамында он екі орталық банктердің басқарушылар бар. Осы банктердің жүйесін құруға және біртектес валюта енгізуге мүмкіндік туғызатын ұлтаралық орган. *Бұл институттың міндеті* – ЭКЮ (еуро) эмиссиясы және мүше елдердің балансының жетіспеушіліген несие беру. 1998 жұлдесінен бастап бұл институт **еуро шығаратын Еуропалық орталық банк** деп аталады.

Аймақтық валюта - несие ұйымдарының арасында ерекше орынды **Еуропалық қайта құру және даму банкі /ЕКҚДБ-ЕБРР/** алады. Ол 1990 ж құрылған, орналасқан жері - Лондон. *ЕКҚДБ-ың басты мақсаты* - Орталық және Шығыс Еуропа елдеріне, оның ішінде ТМД елдеріне, нарықтық экономиканың қалыптастыруға көмек беру. ЕКҚДБ-нің ресурстары ХҚҚДБ ресурстарына сай қалыптасады. Бұл банк өндірісті несиелеуге маманданған, сонымен бірге өндірісті қайта құруға және инфрақұрылымды дамытуға техникалық көмек көрсетуді несиелейді. Банктің айырықша қызмет көрсететін ортақ-қаржылық банктік сектор, энергетика, көлік, телебайланыстық инфрақұрылым, ауыл шаруашылығы. *ЕКҚДБ стратегиялық мақсатының бірі* - кәсіпорындарды жекеменшіктендіру мен беймемлекеттендіруге, олардың құрылымдық қайта құрылуына және жаңартылуына көмек көрсету, сонымен бірге осы мәселелер бойынша кеңес беру. 1997 ж. 143 жаңа жобаларды жүзеге асыру үшін Банк 2,3 млрд. ЭКЮ бөлген. Өзінің құрылғаннан бері 1998 ж. Дейін Банк 600 жобаны бекітіп, оларға 14 млрд ЭКЮ берген.

15.3. Қазақстан Республикасының халықаралық және аймақтық несие-қаржы ұйымдарына мүше болуы

Қазақстан Республикасы нарықтық экономикаға өту барысында 1992 жылдан бастап ӘБ тобына және одан кейінгі жылдарда бірсыпыра аймақтық несие-қаржы институттарына мүше болып кіруде (3-кестеге қара)

Қорыта айтсақ, Қазақстан Республикасы нарықтық экономикаға өту барысында 1992 жылдан бастап ӘБ тобына және одан кейіні жылдарда бірсыпыра аймақтық несие-қаржы институттарына мүше болып кіруде (жоғарыдағы 3-кестеге кара). Қазіргі кезде олардың тең құқықты әріптесі ретінде өзінің нарықтық даму жобаларын іске асыруда қолдау табуда. Мысалы, ҚР ЕҚҚДБ мүше болып кіріп, жалпы соммасы 3 млн. долларға тең техникалық көмек алды, сонымен бірге Банк Қазақстанға кіші және орта кәсіпорындарды дамыту жобасын жүзеге асыруға 100 млн. ЭКЮ көлемінде қарыз ұсынды. Олар кадр дайындау, менеджментті жақсарту жобаларын, Алматы ауа бассейнінің экологиясын жақсарту, банк ісін дамыту және т.б. жобаларды қамтиды.

Кесте 3

Қазақстан Республикасының халықаралық және аймақтық несие-қаржы ұйымдарына мүше болуы

Ұйымның аты	Статусы	Нормативтік актілер	Уақыты
1. Халықаралық валюта қоры /ХВҚ-МВФ/	мүше	«Қазақстан Республикасының ХВҚ-ға мүшелігі туралы» ҚР-ның заңы	Алматы, 1992ж. 26 маусым
2. Халықаралық қайта құру және даму банкі /ХҚҚДБ-МБРР/	мүше	«Қазақстан Республикасының Халықаралық қайта құру және даму банкіне мүшелігі туралы» ҚР-ның заңы	Алматы, 1992ж. 26 маусым
3. Халықаралық қаржы корпорациясы /ХҚК-МФК/	мүше	«Қазақстан Республикасының Халықаралық қаржы корпорациясына мүшелігі туралы» ҚР-ның заңы	Алматы, 1992ж. 26 маусым
4. Халықаралық даму ассоциациясы /ХДА-МАР/	мүше	«Қазақстан Республикасының Халықаралық даму ассоциациясына мүшелігі туралы» ҚР-ның заңы	Алматы, 1992ж. 26 маусым
5. Инвестициялардың кепілдігі жөніндегі көп жақты агенттік /ИҚКА-МАГИ/	мүше	«Қазақстан Республикасының инвестицияларды реттеу жөніндегі Халықаралық орталыққа мүшелігі туралы» ҚР-ның заңы	Алматы, 1992ж. 26 маусым
6. Инвестициялық таластарды реттеу жөніндегі Халықаралық орталығы /ИТРХО-МЦУИС/	мүше	«Қазақстан Республикасының Инвестициялық таластарды реттеу жөніндегі Халықаралық орталыққа мүшелігі туралы» ҚР-ның заңы	Алматы, 1992ж. 26 маусым

7.Еуропалық қайта құру және даму банкі /ЕКҚДБ-ЕБРР/	мүше	«Қазақстан Республикасының Еуропалық қайта құру және даму банкіне мүшелігі туралы» ҚР-ның заңы	Алматы, 1993ж. 25 наурыз
8.Азиялық даму банкі /АзДБ-АзБр/	мүше	«Қазақстан Республикасының азиялық даму банкіне мүшелігі туралы» ҚР-ның заңы	Алматы, 1993ж. 4 қараша
9.Исламдық даму банкі /ИДБ-ИБР/	мүше	«Исламдық даму банкіне кіру туралы» ҚР-ның заңы	Алматы, 1993ж. 25 наурыз
10.Орталық Азиялық банк /ОАБ-ЦАБ/	мүше	1.Қазақстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы арасындағы Ынтымақтастық пен дамудың Орта Азиялық банкін құру туралы келісім 2.Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы арасындағы Ынтымақтастық пен дамудың Орта Азиялық банкін құру туралы» келісімді ратификациялау туралы Қазақстан Республикасы Жоғарығы Кеңесінің қаулысы.	Алматы, 1994ж. 8 шілде

Өзін-өзі тексеруге арналған тесттер:

1. Валюталық паритетті және бағамды бекітуге бағытталған және өлшеу, шартты масштаб ретінде қолданылатын валюталық бірлік:

- А) Халықаралық есептік бірлік
- В) Валюталық қоржын
- С) Резервтік валюта
- Д) Ұлттық валюта
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

2. Валюталық бағамның негізі болып табылатын және валюталардың арасында заңды тәртіппен бекітілетін арақатынас:

- А) Валюталық паритет
- В) Валюталық қоржын
- С) Валюталық бағам
- Д) Резервтік валюта
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

3. Өндірісті стихиялы түрде реттейтін, халықаралық есеп айырысу рөлін атқаратын, ақшаның жалғыз формасы және алтын стандарты болып табылатын алтын қай валюталық жүйеде сипатталды:

- А) Париждік келісімде
- В) Генуэздік келісімде
- С) Бреттон-Вудстық келісімде
- Д) Ямайкалық келісімде
- Е) Американдық келісімде

4. Қай валюталық жүйеде ХВҚ Жарлығы бекітілді, халықаралық алтындевиздік стандарт орнатылды:

- А) Бреттон-Вудстық келісімде
- В) Генуэздік келісімде
- С) Париждік келісімде
- Д) Ямайкалық келісімде
- Е) Американдық келісімде

5. Қай валюталық жүйеде ешбір валютаға ресми түрде резервтік валютаның статусы берілген жоқ?

- А) Генуэздік келісімде
- В) Париждік келісімде
- С) Бреттон-Вудстық келісімде
- Д) Ямайкалық келісімде
- Е) Американдық келісімде

6. Европалық одақты құруды көздеген келісім, тауарлардың, қызметтердің және капиталдың еркін қозғалуы үшін:

- А) Ямайкалық келісім
- В) Генуэздік келісім

- С) Париждік келісім
- Д) Бреттон-Вудстық келісім
- Е) Американдық келісім

7. Бұл ұйымның басты міндеті постсоциалистік елдерде жаңа экономикалық кеңістікті құру:

- А) ЕДҚҚБ (Еуропалық даму және қайта құру банкі)
- В) Халықаралық даму және қайта құру банкі
- С) Халықаралық банк
- Д) Азиаттық даму банкі
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

8. Валюталық салада ынтымақтастықты орнатуға және халықаралық сауданың дамуына бағытталған үкіметаралық валюталық-несиелік ұйым:

- А) Халықаралық даму және қайта құру банкі
- В) ЕДҚҚБ (Еуропалық даму және қайта құру банкі)
- С) Халықаралық банк
- Д) Азиаттық даму банкі
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

9. Котировка - дегеніміз:

- А) Жауаптардың барлығы дұрыс
- В) Баға, бағам
- С) Бағалы қағаздардың, валюталардың, тауарлардың биржалық бағамы жөнінде ресми жариялау
- Д) Биржадағы бағалы қағаздардың немесе тауарлардың айналымы
- Е) Биржада валюталық бағамның жариялануы

10. Генуэздік валюталық жүйенің негізі:

- А) Алтындевиздік стандарт
- В) Алтынмонеталық стандарт
- С) СДР стандарты
- Д) Алтынқұйыптық стандарт
- Е) Алтындолларлық стандарт

11. Дүниежүзілік банктің ресми аталуы
- А) Дұрыс жауабы жоқ
  - В) ХВК (Халықаралық валюталық қор)
  - С) ЕДКҚБ (Европалық даму және қайта құру банкі)
  - Д) Азиаттық даму банкі
  - Е) Халықаралық даму және қайта құру банкі

12. Қай қаржы ұйымында Жоғарғы директивті орган болып губернаторлар Кенесі табылады:

- А) Халықаралық банк
- В) Халықаралық даму және қайта құру банкі
- С) ЕДКҚБ (Европалық даму және қайта құру банкі)
- Д) Азиаттық даму банкі
- Е) Дұрыс жауабы жоқ

13. Қай жылы Халықаралық валюталық қор құрылды?

- А) 1945 жылы
- В) 1944 жылы
- С) 1946 жылы
- Д) 1991 жылы
- Е) 1994 жылы

14. Дүниежүзілік қайта құру және реконструкциялау банкінің штаб-пәтері қай қалада орналасқан?

- А) Лондон
- В) Нью-Йорк
- С) Вашингтон
- Д) Франкфурт-на-Майне
- Е) Сидней

15. Қай жылы және қай конференцияда Халықаралық валюталық қорды құру жөнінде ұсыныс жасалды?

- А) 1944 жылы – Бреттон-Вудстық конференцияда
- В) 1940 жылы – Ялталық конференцияда
- С) 1976 жылы – Ямайкалық конференцияда

- Д) 1943 жылы – Лондондағы конференцияда
- Е) 1949 жылы – Вашингтондағы БҰҰ конференциясында

16. Еншілес банк – дегеніміз...

А) жарғылық қордың 50 % астамы аналық банкке жататын заңды тұлға, банктік мекеме

В) депозиттерді тартудан басқа банктік операцияларды жүргізумен айналысатын банктік мекеме

С) заңды тұлға болып табылмайтын банктің құрылымдық бөлімшесі

Д) жарғылық қордың 70% астамы бас банкке жататын заңды тұлға, банктік мекеме

Е) заңды тұлға болып табылмайтын және аналық банкпен берілген өкілдіктер шеңберінде өз операцияларын жүргізетін банктік мекеме

17. ҚР банктер (мемлекеттік банктерден тыс) қай формада құрылады?

А) ашық және жабық типті акционерлік қоғам

В) ашық типті АҚ

С) халықтық қоғам ретінде

Д) жауапкершілігі шектеулі серіктестік ретінде

Е) жабық типті АҚ

18. Инвестициялық банктер

А) облигациялық қарыздарды, акцияларды және басқа да бағалы қағаздарды шығару арқылы ақша қаражаттарын топтастырумен маманданады

В) депозиттерді қабылдау арқылы ақша қаражаттарын аккумуляциялаумен маманданады

С) ноу-хауды игеруді несиелейді

Д) инновациялық жобаларды инвестициялайды

Е) ауылшаруашылықтық жобаларды несиелейді

19. Коммерциялық банктердің активті операцияларына тән

А) ақша қаражаттарын орналастыру

В) ақша қаражаттарын тарту

С) депозиттерді қабылдау

Д) банкаралық несиелерді тарту

Е) облигацияларды эмиссиялау

20. Трасттық операциялар – дегеніміз...

А) сенімшінің тапсырысымен және соның мақсатында ақша қаражаттарын басқару

В) бағалы қағаздарды сақтаумен байланысты қызметтер

С) депонирленген және оңай өткізілетін бағалы қағаздарды кепілдікке бере отырып қысқа мерзімді несиелерді бөлу

Д) вексельдерді және басқа қарыздық міндеттемелерді есепке алу

Е) дұрыс жауабы жоқ

• 21. Екінші дүниежүзілік валюталық жүйе қай конференцияда бекітілді?

А) Генуэздік

В) Бреттон-Вудстық (АҚШ)

С) Ямайкалық

Д) Дұрыс жауабы жоқ

Е) Жауаптардың барлығы дұрыс

22. Бреттон-Вудста 1944 жылы құрылған халықаралық ұйым:

А) Халықаралық банк

В) Қазақстанның даму банкі

С) ЕДҚҚБ (Европалық даму және қайта құру банкі)

Д) Азиаттық даму банкі

Е) Исламдық даму банкі

23. Белгіленген сомма мөлшерінде алтынға айырбасталатын айналымдағы банкноталар келесі монометаллистік стандартта болды:

А) Алтынқұймалық

В) Алтынмонеталық

С) Дүниежүзілік

Д) Халықаралық

Е) Алтындевиздік

24. Үшінші дүниежүзілік валюталық жүйе бекітілді:

А) Бреттон-Вудстық конвенциямен

В) Генуэздік конвенциямен

С) Париждік конвенциямен

Д) Ливерпульдік конвенциямен

Е) Ямайкалық конвенциямен

25. Тынықмұхиттық және Оңтүстік-Шығыс Азия аймағының елдері қай ұйымның мүшелері?

- A) Азиаттық даму банкі
- B) Халықаралық банк
- C) Халықаралық даму және қайта құру банкі
- D) ЕДҚҚБ (Европалық даму және қайта құру банкі)
- E) Дұрыс жауабы жоқ

26. Қайта құруға дейін қай банктің міндеттеріне негізгі қызметті несиелеу, күрделі салымдарды қаржыландыру, өнеркәсіптерде, құрылыс, байланыс, көлік салаларында есеп айырысуларды жүргізу жатты:

- A) Өнеркәсіптік құрылыс банкі
- B) Әлеуметтік құрылыс банкі
- C) Агроөнеркәсіптік банк
- D) Сыртқыэкономбанк
- E) Жинақ банкі

27. Қайта құруға дейін берілген банк халыққа қассалық қызмет көрсетумен, есеп айырысумен айналысты:

- A) Жинақ банкі
- B) Өнеркәсіптік құрылыс банкі
- C) Әлеуметтік құрылыс банкі
- D) Агроөнеркәсіптік банк
- E) Сыртқыэкономбанк

28. Консалтинг - дегеніміз:

- A) Коммерциялық кәсіпорындарға кеңес беру
- B) Сактандыру полистерін сату
- C) Несиелік хаттарын шығару
- D) Акцияларды шығару арқылы қаражаттарды мобилизациялау
- E) Бағалы қағаздарды сату

29. Коммерциялық банктердің операцияларының жіктелуі

- A) активті, пассивті, комиссияндық
- B) активті және комиссияндық
- C) пассивті және комиссияндық
- D) депозиттік және комиссияндық
- E) жауаптардың барлығы дұрыс

30. Банктер үстінен жасалатын бақылау мен қадағалау түрлеріне қайсысы жатпайды?

- A) Департаменттік
- B) Мемлекеттік
- C) Аудиторлық
- D) Құрылтайшылық
- E) Халықаралық

КОРЫТЫНДЫ

«Ақша, несие, банктер» пәніне арналған лекциялар мен практикалық сабақтардың тапсырмалары жинағында ақша, несие, банк және валюта категорияларының теориялық және практикалық мәселелері, олардың Қазақстан Республикасының нарықтық экономика жағдайындағы атқаратын қызметтері мен ролі жан-жақты қарастырылған. Оқу құралында ақша мен несиенің шығу тегінен бастап, Қазақстандағы банктік капиталдың қалыптасу ерекшеліктері, сондай-ақ қазіргі ақша-несие қатынастарының дамуы толығырақ қамтылған. Сонымен қатар, бұл лекциялар жинағының өзіндік ерекшелігі, ол тек қана ақша мен несиеге арналмайды, сол сияқты банктер мен банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асырушы мекемелердің нарықтық экономикадағы ролі мен қызметтеріне арналады. Банктерді тек қана қазіргі тұрғыдан сипаттап қоймай, оларды тарихи даму тұрғысынан көрсетеді.

- Лекциялар жинағында халықаралық валюталық қатынастар мен дүниежүзілік валюталық жүйелердің даму кезеңдері туралы ақпарат берілді.

Лекциялар мен практикалық сабақтардың тапсырмалар жинағы негізінен он бес тақырыптан, олар бірнеше тақырыпшалардан, тестік сұрақтарынан, терминдердің сөздігі мен әдебиеттер тізімінен тұрады. Лекциялар мен тапсырмалар жинағының көлемі 168 бет. Әр тақырып жоспардан басталады, содан соң тақырыптың қысқаша мазмұны, соңында студенттердің білімдерін тексеретін Өзін-өзі тексеруге арналған тесттер берілген. Лекциялар жинағы материалдарында арнайы кестелер, сызбалар бар.

Лекциялар жинағының 1-бтарауларында «Ақша, несие, банктер» туралы негізгі түсініктер қарастырылды. Сонымен қатар бұл тақырыптарды келесі сұрақтар қамтылған: ақшаның мәні және қызметтері, ақша айналымы және ақша айналысы, ақша жүйесі және оның экономикалық мәні, инфляция және оның экономикалық мәні, қарыз капиталы, өсімақы және несие, несие және банк жүйесі, несие мекемелерінің түрлері, несие жүйесі және оның Қазақстандағы дамуы. Лекциялар жинағының 7-10-тарауларында коммерциялық банктер, олардың қызметтері мен қызмет етуін ұйымдастыру, банктердің активтік және пассивтік операциялары, Қазақстан Республикасының банк жүйесі, банк практикасындағы тәуекелдер қарастырылады сонымен қатар мемлекеттің Орталық банкі, оның қалыптасуы және дамуы, Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің қызметтері мен операциялары қарастырылды. Лекциялар жинағының 11-12-тарауларында жалған капитал және оның формалары, қор биржалары және олардың атқаратын қызметтері, 13-15-тарауларында валюта жүйесі және валюталық қатынастар түсінігі, халықаралық валюталық-несиелік институттар қарастырылды.

Терминдердің сөздігі

А

Активтік операциялар — бұл банктердің табыс алу және өзінің өтімділігін қамтамасыз ету мақсатында иелігінде бар ресурстарды орналастыруды жүзеге асыратын операциялар.

Аккредитив — бұласатыпалушының тапсырмасы бойынша сатып алушының (аккредитивашушының) банкісінің жабдықтаушының банкісіне аккредитивте көрсетілген құжаттарды жабдықтаушы бергеннен соң және аккредитивтің басқада шарттарын орындаған жағдайда төлемді төлеуге берген шартты ақшалайміндеттемесі.

Акция — бұлакционерлік қоғамның жарғылық капиталына үлес қосқандығынқуәландыратынжәнебасқару ісіне қатысуға құқық беретін, сондай-ақ несінетабыс әкелетінбағалы қағаз.

Ақша — барлық тауарлардың құнын өлшейтін, жалпыға балама айрықша тауар.

Ақша айналысы — шаруашылықтағы тауарларды өткізуге, сондай-ақ тауарлы емес төлемдерді және есеп айырысуларды жүзеге асыруға қызметететін қолма-қолжәне қолма-қол сызақша формаларындағы ақшаның қозғалысы.

Ақша бірлігі — барлық тауарлардың бағаларын бейнелеуге қызметететін заңды түрде бекітілге нақша белгісі.

Ақша-неснесаясаты — бұл айналыстағы ақшамассасын, несие көлемін, сыйақы (мүдделендіру) мөлшерлемесін өзгертуге жалпы банк жүйесінің қызметін реттеуге бағытталғанш аралар жиынтығы.

Ақша массасы — жеке тұлғаларға, кәсіпорындарға және мемлекетке тиісті және шаруашылық айналымына қызметететін сатыпалу және төлем құралдарының жиынтық көлемі.

Ақша базасы — бұл міндеттемелерге жататын резервтік және бастапқы ақшалар.

Ақша реформасы — ұлттық ақша бірлігін тұрақтандыруға, елдің ақша жүйесін қалыпқа келтіруге және нығайтуға бағытталған ақша айналысында мемлекет тарапынан жүзеге асатын түрлендірулер.

Ақша жүйесі — бұл тарихи түрде қалыптасқан және ұлттық заңдылықтармен бекітілген, ақша айналысын ұйымдастыру формасы.

Ақша нарығы — қысқа мерзімді депозиттік-қарыздық операциялар жүзеге асырылатын қарыз капиталдар нарығының бір бөлігі, ақшалай қаражаттарды сатып алу-сату нарығы.

Ақша мультипликаторы — ақша-несие жүйесіндегі салымдарды ұлғайту немесе қысқарту нәтижесінде қанша мөлшерде ақша ұсынысының көбеюін немесе азаюын көрсететін сандық коэффициент және оның шамасы ақша-несие жүйесінде пайдаланыл атын резервтеу нормасын әкері пропорционал болып келеді.

Ақша механизмі — ақша жиынындағы өзгерістер арқылы экономикаға ықпал ету тәсілі.

Аудармалы вексель (тратта) — вексельде көрсетілген соманы белгілі бір уақытта алғашқы вексельді ұстаушыға (ремитентке) төлеу туралы үшінші бір тұлғаға (трассатка) вексель берушінің (трассанттың) еш нәрсе мен негізделмеген ұсынысын (бұйрығы) сипаттайтын вексель.

Б

Банк — бұл банктік қызметті жүзеге асыруға құқылы коммерциялық ұйым болып табылатын заңды тұлға.

Банктік несие — бұл банктік мекемелерден қарыз алушыларға ақшалай түрде берілетін несие.

Банк құпиясы — банк клиенттерінің шоттарымен салымдары және банктің жасаған операциялары туралы айтуға болмайтын ақпараттар.

Банктік консорциум — бірлесіп несиелік операцияны жүргізуге және қарыз алушының төлем қабілетсіздігінен туындайтын шығынды азайту мақсатында уақытша бір шама банктер арқылы ұйымдастырылған банктер тобы.

Банкнота — орталық банктің айналысқа шығарған әр түрлі номиналдағы ақша бірліктері.

Банктің меншікті қаражаттары — банктің экономикалық дер бестігін және қызмет ету тұрақтылығын қамтамасыз ететін әр түрлі қорлар (капиталдар) мен бөлінбеген пайдасы.

Банкаралық несие — бұл коммерциялық банктердің бір-біріне беретін несиелері.

Биметаллизм — жалпыға бірдей балама рөлі екі бағалы металға (алтын мен күміске) негізделген ақша жүйесі.

Бөлінбеген пайда — акциялар бойынша дивидендті төлегеннен кейін және резервтік қорға аударғаннан қалған пайданың бөлігі.

В

Валюталық жүйе — ұлттық заңдылықтар мен немесе мемлекет аралық келісім шарттар мен бекітілетін валюталық қатынастарды ұйымдастыру және реттеу формасы.

Валюталық нарық — бұл шетел валюталары мен шетел валютасындағы бағалы қағаздарды сату және сатып алу операциялары жүзеге асырылатын арнайы орталық.

Валюталық интервенция — ұлттық валюталық бағамына әсерету мақсатында орталық банктің шетел валютасын сату және сатып алу жолы мен валюталық нарықтағы операцияларға араласуы.

Валюта — бұл біріншіден, солелдің ақша бірлігі; екіншіден, шетел мемлекеттерінің ақша белгілері; үшіншіден, халықаралық есептесу бірліктері және төлем құралы (СДР, еуро).

Валюталық бағам — бірелдің ақша бірлігінің екінші бірелдің ақша бірлігіне қатысты бейнеленетін бағасы.

Валюталық паритет — валюталық бағамның негізі болып табылатын заңды тәртіпте белгіленетін екі валюта арасындағы шекті қатынас.

Валюталық саясат — бұл елдің ағымдық және стратегиялық мақсаттарына сәйкес халықаралық валюталық және басқа экономикалық қатынастар аумағында жүзеге асырыл атын шаралар жиынтығы.

Валюталық резервтерді диверсификациялау — бұл халықаралық есеп айырысуларды қамтамасыз ету, валюталық интервенция жүргізу және валюталық шығындардан сақтау мақсатында әр түрлі валюталарды қосу жолы мен валюталық резервтердің құрылымын реттеуге бағытталған мемлекеттің және банктердің саясаты.

Валюталық шектеу — резиденттер мен бейрезиденттердің, валюталар және басқа валюталық құндылықтар мен жасалатын операцияларын заңды түрде немесе әкімшілік түрде тыйым салу.

Валюта биржасы — шетел валютасы мен валюталық операцияларды жүзеге асыратын, сұраныс пен ұсыныс негізінде ұлттық валютаға қатысты шетел валюталарының ағымдағы бағамын белгілейтін ұйым.

Вексель — белгілі бір соманы алдынала келісілген мерзімде және белгіленген жерде төлейтіндігі туралы борыш қордың қарыздық міндеттемесі.

Вексель дисконты — 1) қызметету мерзімі аяқталғанға дейін вексельді номиналдан төменгі бағамен сатыпалу; 2) вексельдерді есепке алу барысында банктердің алатын есепке алу пайызы.

Д

Делистинг- құнды қағаздарды, олардың қамтамасыз ету деңгейінің төмендігі анықталғаннан кейін қорбир жасындағы сауда-саттық тізімінен шығарып тастау.

Демонетизация — несиелік ақшалардың, банк билеттерінің (банкнота), қолма-қолсыз ақшалардың, чектердің кеңірек қолданылуына байланысты ақша құралы ретінде бағалы металдарды, соның ішінде, алтын мен күмісті пайдалануды қысқарту, яғни олардың ақша қызметтерін атқармауы.

Дефляция — инфляцияның қарқынын төмендету және айналыстағы ақша массасының өсуін тежеу мақсатында айналыстағы ақша массасының бір бөлігін алу. Дефляция салықтарды ұлғайту, еңбекақының өсуін тежеу, мемлекеттік бюджет шығыстарын қысқарту жолымен, мемлекеттің бағалы қағаздарын сатуды ұлғайту есебінен жүзеге асырылады.

Дивиденд — акционерлерге қолында бар акцияларының құндылықтарына қарай жылсайын төлеп отыратын және акционерлер (акцияиелері) арасында бөлінетін акционерлік қоғам пайдасының бір бөлігі.

Дисконт — қор биржасында сатылатын бағалы қағаздардың бағасымен оның ағымдағы бир жалық бағамының арасындағы айырма.

Дүниежүзілік валюталық жүйе — бұл халықаралық несие-қаржы институттарымен валюталық құралдардың қызмететуін қамтамасыз ететін халықаралық келісім шарттармен мемлекет аралық құқықтық нормалар кешені.

Девальвация — ұлттық валютаның бағамының шетел валюталарына қатысы бойынша төмендеуі.

Дисконттық (есепкеалу) саясаты — бір жағынан, валюталық бағаммен төлем балансын реттеуге, екіншіден, ішкі несиелер динамикасын, ақша массасын, бағаны, жиынтық сұранысты реттеуге бағытталатын орталық банктің есепке алу мөлшерін өзгертуі.

Девиздік саясат — мемлекеттік ұйымдардың немесе орталық банктің шетел валюталық сату және сатыпалу жолымен ұлттық валютабағамына әсерету әдісі.

Депозит — бұл клиенттердің (жеке және заңды тұлғалардың) банктегі белгілі бір шот қасалған және өздері пайдалана алатын қаражаттары.

Депозиттік емес тартылған қаражаттар — бұл банктің қарыз түрінде немесе өзменшікті қаражаттарын сату жолымен тарататын қаражаттары.

Дефляциялық саясат — бұлақшажәне несиелемеханизмі арқылы ақшаға деген сұранысты шектеуді, салық механизмін қолдану арқылы мемлекетті қшығыстарды азайту, несиеле үшін пайыз мөлшерін жоғарлату, ақша массасын шектеу әдістерінің жиынтығы.

Дебеттік (төлем) карточка — банкте арнайы карточкалық қаражаты бар, клиент арасындағы келісім шартқа сәйкес шоттағы қаражатты пайдалануға, банкомат арқылы қолма-қолақша алуға, сондай-ақ тауарлармен қызметтер үшін төлеуге арналған төлем құралы.

Домицилиант — вексельде көрсетілген төлемді жүзеге асыратын, вексельге делдал ретінде қатысатын банк.

Депозиттік сертификат — бұл салым иесіне белгілі мерзім өткен соң, тиісті қаражатты және оған есептелетін пайызды алуға құқық беретін және оның шотындағы ақшалай қаражатының барлығын куәландыратын эмитент банктің жазбаша куәлігі.

Е

Еркін өзгермелі бағам — бұл валюталық нарық тағы сұраныс пен ұсыныс негізінде белгіленетін нарықтық бағамды білдіреді.

Есепайырысу балансы — елдің шетелге қатысты талаптары мен міндеттемелері.

Еуропавалюталық жүйесі — Еуропа қауымдастығына кіретін бір қатар елдермен қабылданған, елдер арасындағы экономикалық қатынастарды жеңілдететін, олардың экономикаларының бірігуінің таландыратын, валюталарының тұрақтануына ықпал ететін валюталық қатынастар мен валюталар айырбасын ұйымдастырудың нысаны.

Ж

Жайвексель (соло) — вексельді ұстаушыға вексельде көрсетілген соманы белгілі біруақыттан емес талап етуге байланысты төлеу туралы вексель берушінің ешнәрсе мен негізделмеген міндеттемесін сипаттайтын вексель.

Жинақ қассасы — жинақ салымдары түрінде халықтың ақшалай қаражаттарын тартатын және оларға пайыз төлейтін несиелік мекеме.

И

Инфляция — бұлбағаның өсуінен, тауарлартапшылығынанжәнетауарлармен қызметтерсапасының төмендеуінентуындайтынақшаның құнсыздануы, сондай-ақ оның сатыпалу қабілетінің төмендеуі.

Индексациялау — ақшаның құнсыздануы, инфляцияның нәтижесіндеболғанзиянның орнынтолтыру әдісі.

Ипотекалық несие — бұл қозғалмайтынмүліктерді (тұрғын үйді, өндіріс ғимараттарын, жерді жәнет.с.с.) кепілгеалып, ұзақ мерзімгеберілетіннесие.

Инкассалық өкім — заң актілеріндекөзделгенжағдайдаақшаныжөнелтушінің келісімінсіз, оның банктікшотынанакшаныалу үшінпайдаланылатынтөлем құжаты.

Инкассо — банкклиенттіңтапсырмасыбойыншатөлеушідентөлемді немесетөлемгеберетінкелісімді алуғаміндеттемеалатынбанктікоперацияныңтүрі.

К

Кепілденгенчек — чекберушініңбанкіндегі шотындағықаражаттыңкөлемінебайланыссызчектекөрсетілгенсоманытөлеугеқы зметкөрсетуші банктіңберетінкепілінкөрсететінчек.

Кепілдендірілмегенчек — чекберуші банктің кепілдігі көрсетілмегенчек.

Корреспонденттікшот — бұлкоммерциялық банктердің өзараесепайырысулардыжүргізугеарналғанелдің орталық банкіндежәнебанктердің бір-біріндеашатыншоты.

Коммерциялықнесие —

бұлқарызберушініңқарызалушығақарызғабергентауары.

Коммерциялықбанк —

бұлрекшеөнімшіғаруменайналысатынкәсіпорыннемесеқолма-қолжәнеқолма-қолсызақшадатөлемайналысынреттеуді жүзегеасыратынақша-несиеинституты.

Күмәнді несиелер — қайтарылуақытыкешіктірілген, мерзімі ұзартылғанжәнебанк үшінтәуекелтуғызатыннесиелер.

Күндізгі заем —

банктікжұмыскүні ішіндебанктердіңұлттықбанктеашқанкорреспонденттікшотындауақытшақаража тжоктығынанемесежетіспеуінебайланыстыақшалайаударымдарментөлемдержас аумақсатындаберілетіннесие.

Кросс-бағам — бұл үшінші валютағабайланыстыанықталатынекі валютаныңшекті қатынасы.

Кредиттіккарточка — оныңэмитенті менкарточкаиесі

арасындағыкелісімшартқасәйкес, несиеліккөлеміндеттауарларменқызметтер үшінтөлемді жасауғанеқолма-қолақшаалуғаарналғанкарточка.

Куәландырылғанчектер —

бұлбанктіңшоттағықаражаттыңбарлығынчектерарқылыкуәландыруы.

Қ

Қағазакшалар —

бюджеттапшылығынжабумақсатындашығарылатынжәнеметалғаауыстырылмай тын, сондай-ақмемлекетбелгілегенөзіндікноминалыбарқұнныңбелгілері.

Қаржылық (банктік) вексель — белгілі бірақшасомасын қарызға беруден уындайтын қарыздық міндеттеме.

Қаржылизингі — бұл уақытша пайдалануға берген лизингзатының мерзімі ішінде өзінің толық амортизациялық құнын төлеп шығуымен немесе өзін-өзі өтеуімен байланысты ұзақ мерзімді лизинг.

Қазыналық вексель — бұл мемлекеттік бюджеттапшылығын жабу мақсатында шығарылған, оның қарыздық міндеттемесі.

Қолма-қолсызақшалар — чектер, пластикалық картчалар, электрондық аударымдар, көмегімен пайдаланылатын клиенттердің шоттардағы сақтағанақшалары (депозиттер).

Қолма-қолсызақшалар мен есепайрысу — бұл ақшалай қаражаттарды төлеушілер мен алушылардың шоттарына байланысты аз башатүрде жасалатынақшалай есепайрысулар.

Л

Ломбардтар — бұл жылжитын мүліктерді (өтімді активтерді) кепілге алатырып, қысқа мерзімгес судалар беретін несиелік мекеме.

Ломбардтық несие — тез іске асатын бағалы заттардың немесе бағалы қағаздардың кепілге алып берілетін несие.

Лизинг — бұл лизинг берушінің (жалға берушінің) өзінетіесілі құрал-жабдықтарды, машиналарды, ЭЕМ, ұйымдастыру техникаларын, өндіріске, сауда-саттыққа және қоймаға арналған құрылғыларды лизинг алушыға (жалгерге) лизингтік төлем төлеу шартымен, белгіленген мерзімге пайдалануға беруін қарастыратын жалға беру шарты.

М

Маусымдық несие — жабдықтаушының қаржыландыру уақыты мен түсімді алу мерзімі арасындағы уақыт бойынша алшақтықты жабуға арналған несие.

Монометаллизм — бұл барлығына бірдей балама және ақша айналысының негізі болып бір ғана металл (алтын немесе күміс) қызмет ететінақша жүйесі.

Мемлекеттік даму банкі — бұл банк экономиканың маңызды салаларында тиімді инвестициялық жобаларды ұзақ мерзімді несиелеуді жүзеге асыруға бағытталған үкіметтің қаржы-несие институты.

Мерзімді депозит — белгілі мерзімі бар және тұрақты пайыз төленетін, сол сияқты алдынала алуға шек қойылатын салым.

Микрокредиттік ұйымдар — бұл микрокредит беру мен айналысатын ұйымдар.

Н

Несие — бұл пайыз төлеу және қайтару шартында уақытша пайдалануға (қарызға) берілетін судалық капитал қозғалысы.

Несиелікақшалар — тауар өндірісінің дамуымен, яғни тауарларды сатып алу және сатудың уақытын кешіктіріп төлеуге (несиеге) берілуімен байланысты пайда болғанақшалар.

Несиежүйесі — жалпыбанктердің (ұлттықжәнекоммерциялық) жәнебанктікоперацциялардыңжекелегентүрлерінжүзегеасыратынбанктікемесмек-смелердіңжиынтығы.

Несиеліккодақтар — бұлбелгілі біржекетұлғаларданнемесеұсақнесиелікмекемелерденұйымдастырылатыннесие-ліккооперативтер.

Несиеліксеріктестік — бұлныңқатысушыларынынбосакшалайқаражаттарынжұмылдыружолыменқаржылықкөмеккөрсетубарысындағықажеттіліктерінқанағаттандырумақсатындазандыжәнежекетұлғалардыңерікті түрдебірігуініңнәтижесіндеқұрылған, банкболыптабылмайтынжәне ҚРұлттықбанкініңлицензиясынегізіндежекелегенбанкопераццияларынжүзегеасыратынзандытұлға.

О

Овернайт — банктердіңұлттықбанктегі корреспонденттікшотындадебеттікқалдықтыңпайдаболуынабайланысты біртүнгеберілетіннесие.

Облигация — оның иесінің акшалай қаражатсалғандығынқуәландыратынжәнеэмитенттің осы қаражатсомасы (номиналдық құны) менпайызды қайтарыпберутуралыміндеттемесінрастайтынбағалы қағаз.

Овердрафтнесиесі — клиенттің шотынан қаражаттышегеру, дебеттік қалдық бойыншаберілетін қысқамерзімді несие.

Овернайтнесиесі — өтімділікті қолдаумақсатындабіртүнгеберілетінбанкаралық несиеінің түрі.

Онқолдық несие — кредитордыңалғашқыталабыбойыншаөтелетін қысқамерзімді несие.

П

Пассивтікоперацциялар — бұлнесиелікжәнеактивтікоперацциялардыжүзегеасыруғаарналғанбанктіңөзресурсынқұруоперацциялары.

Пайызтәуекелі — берілгеннесиелергебайланыстыпайызмөлшерлемелеріненартылғанқаражаттарб-ойыншаөленетінпайызмөлшерлемелерініңартыпкетуі нәтижесіндекоммерциялықбанктер, несиелікмекемелержәнеинвестициялықұйымдарқызметі процесіндегі зияндардыңпайдаболуқаупі.

Р

Рамбурстықнесие — шикізаттарды ішкеалыпкіружәнежартылайфабрикатжәнедайынөнімдерді сыртқашығарутәжірибесіндепайдаланылатыннесие.

Рестрикциялық акша-несиеаясаты — екінші деңгейлі банктердің несиелікопераццияларкөлеміншектеугежәне қатаң шартбелгілеуге, сондай-ақ сыйақымөлшерлемесінің деңгейінарттыруғабағытталатыншаралар.

Ревальвация — ұлттық валютабағамының шетел валюталарға қатынасы бойынша жоғарлауы.

Резервтік валюта — бұл басқа елдер үшін валюталық паритетпен валюталық бағамды анықтау жәнегізретінде қызмет ететін және валюталар бағамы преттеу мақсатында валюталық интервенция жүргізу деп айдаланылатын халықаралық төлем және резерв құралы қызметін атқаратын, әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінің ырықнауыстырылатын ұлттық валюталары.

Резервтік қор — банк қызметінде пайдалану мүмкін сияндардың нормын жабу мақсатында құрылған ақшалай қаражаты.

Стандартты несиесі — қайтарылу ақыты жетпеген, бірақ қайтуында ешқандай күмән жоқ несиелер.

Сенім несиесі — банктің сеніміне кірген, төлем қабілеті жоғары клиенттерге берілетін несиесі.

Талап етуіне дейінгі депозиттер — бұл салым иелерінің бастапқы талап етуіне байланысты әртүрлі құжаттар қылықолма-қолақшаларына латын әртүрлі шоттардағы қаражаттары.

Төлем баланы — бұл халықтың белгілі біруақыт ішіндешетелгешіғарғандарынан түскен түсімдері мен сырттан әкелінген тауарларымен қызметтер үшін төленген төлемдер арасындағы шекті қатынасы.

Тіркемелі бағам — ұлттық банктің ұлттық валютаның шетел валютасына қатысты айырбас бағамының тауда валюталық нарықтағы сұраныспен ұсынысқа араласуынәтижесінде анықталатын бағам.

Телеграфтық инкассо — жабдықтаушының тауар құжаттарының инкассоға қабылдағаны туралы жабдықтаушы банкісінің жіберген телеграммасына қарсы сатыпалушының төлемі жасалатын инкассонның ерекшениысаны.

Тұтынунесиесі — бұл жекетұлғаларға тұтыну тауарларын сатыпалу үшін және тұрмыстық қызметтерді өтеуге берілетін несиесі.

Тұрғын үй құрылыс банкі — бұл тұрғын үй құрылысын коммерциялық құрылысшылар арқылы несиелеуге, халық үшін құрылыс-жинақ шоттарын қалыптастыру және ипотекалық несиелеу жүйесін құру мақсатында құрылған банк.

Төлем тапсырмасы — ақшаны аударушының (төлеушінің) аталған тапсырмада көрсетілген ақша сомасын бенефициарға аудару туралы қызмет көрсетуші банкке берген тапсырмасы.

Төлем талап-тапсырмасы — бенефициардың төлеушіге оған қызмет көрсетуші банкке бағытталған, жөнелтілген өнім, атқарылған жұмыстар және көрсетілген қызмет құнын жіберілген есеп айырысу құжаттарынегізінде төлеу талабы.

Толыққұндыақша —

номиналдыққұныондайындауға кеткен ақшаның құнымен сәйкес келетін ақшалар.

Толыққұнсыз ақша —

номиналдыққұны ақшаның құнынан, ақшаның өндірісіне кеткен қоғамдық өнімнен жоғары болып келетін ақшалар.

Ү**Үмітсіз несиелер** —

қайтару ақыты кешіктірілген, мерзімі өткен несудалар шотына жазылған несиелер.

Ү

Үлттық валюталық жүйе — халықаралық төлемайналымын жүзеге асыратын, ұдайы өндіріс процесіне қажетті валюталық ресурсты құрайтын және оны пайдалануға көмектесетін экономикалық атынастар жиынтығы.

Үлттық банк — бұлақпалай резервтерді құрайтын, оған қоса меншікті алтын валютарезервтерден, басқа да материалдық бағалықтардан тұратын мүліктерге ие болып табылатын заңды тұлға.

Ф

Факторинг операциясы — жабдықтаушының (банк клиентінің) жабдықтаған тауарымен көрсеткен қызметтері үшін төленбеген төлем құжаттарын (шот-фактурасын) банккесатумен байланысты комиссияндық делдалдық операция.

Форфейтинг операциясы — форфейтордың, яғни коммерциялық банктің немесе арнайы компанияның экспортерға төлеуге тиісті импорттердік төлем құжатын сатып алуы.

Форс-мажор жағдайы — экономикалық келісім шарттарға қатысушылардың әртүрлі төтенше жағдайларға (өрт, жер сілкінісі, сұтасқыны және т.б.) байланысты міндеттемелерді орындай алмауы.

Ч

Чек — ағымдағы шот иесінің чекті ұстаушыға белгілі бірақ шалай соманы төлеу туралы немесе басқа ағымдық шотқа аудару туралы өзіннің әкіміне берген жазбаша бұйрығы.

Э

Экспортты-импорттық банк (**Эксимбанк**) — даму және ғылыми ұйымдардың экспортының қаржыландыру үшін, экспорттық несиелер мен инвестицияларға кепілдеме беретін банк.

Электрондық ақшалар — компьютер торабының, аппараттарды автоматты түрде өңдеу құралдарын қолданатын байланыс жүйелері арқылы жүзеге асыратын банктер және олардың клиенттері, оқушылармен сатып алушылар арасындағы төлемдер жиынтығы.

Экванизондық ақша-несиесаясаты — несие беру көлемін кенейтумен, айналыстағы ақша-массасының өсуіне бақылаудың әлсіздігімен және сыйақы мөлшерлемесінің төмендеуімен байланысты шаралар.

Әдебиеттер

1) «Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі туралы» ҚР-сы Президентінің заң күші бар 1995ж. 30 наурыздағы жарлығы.

2) «Қазақстан Республикасындағы банктер және банктік қызмет туралы» ҚР-сы Президентінің заң күші бар 1995ж. 31 тамыздағы жарлығы

1) «Қазақстан Республикасындағы вексель айналысы туралы» ҚР-ның 1997ж. 28-сәуірдегі заңы.

2) «Қазақстан Республикасындағы бағалы қағаздар нарығы туралы» 1997 жылдың 5-наурыздағы ҚР заңы.

3) «Қазақстан Республикасының ұлттық валютасын енгізу туралы» Қазақстан Президентінің 1993 жылдың 12 қарашадағы жарлығы.

4) «Қазақстан Республикасының ақша жүйесі туралы» 1993 жылдың 13 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының заңы.

5) «Төлемдер мен ақша аудару туралы» ҚР-ның 1998ж. 29 маусымдағы заңы

6) «Қазақстан Республикасындағы валюталық реттеу туралы» 1996 жылдың 14 көкегіндегі ҚР заңы.

7) Қазақстан Республикасы Ұлттық банктің нормативтік актілері (1994-2005жж.)

5) Ақша, несие, банктер: Оқулық /Жалпы редакциясын басқарған Ғ.С.Сейітқасымов. –Алматы: Экономика, 2001;

6) Деньги, кредит, банки. Лаврушин О.И. жетекшілігімен оқулық. –М., 2002;

7) Деньги, кредит, банки. Сейтқасимов Г.С. жетекшілігімен оқулық. – Алматы, Экономика, 1996;

8) ҚР ұлттық банктің хабаршысы

9) Юнусов М.Б., Ағабеков А.Ю., Туралина С.М. Ақша, несие, банктер: Лекциялар жинағы. – Шымкент, 2014

10) Деньги, кредит, банки. Ценные бумаги. Практикум. Жуков Е. Жетекшілігімен оқу құралы –М. ЮНИТИ, 2001;

11) Көшенова Б.А. Бағалы қағаздар нарығы. Оқу құралы/ -Алматы: Экономика, 1999;

12) Көшенова Б.А. Бағалы қағаздар нарығы категорияларының орысша-қазақша түсіндірме сөздігі./ Алматы, ҚазМБА, 1999;

13) Валютные отношения. Оқу құралы. Симонов Ю.Ф. жетекшілігімен –М. Қаржы және статистика, 2002;

14) Көшенова Б.А. Ақша.Несие.Банктер. Валюта қатынастары. Оқу құралы/-Алматы: Экономика, 2000;

Мазмұны

Кіріспе.....	3
Бөлім 1. Ақша	
1 тарау. Ақшаның мәні, қызметтері және түрлері	
1.1. Ақшаның мәні және қасиеттерін қалыптастыру.....	4
1.2. Ақшаның қызметтері мен рөлі.....	6
1.3. Ақшаның формалары мен түрлерінің эволюциясы.....	10
2 тарау. Ақша айналымы және оның құрылымы	
2.1. Ақша айналымының мәні. Қолма-қол және қолма-қол ақшасыз айналым.....	15
2.2. Ақша айналымы заңы. Ақша массасы және ақша айналымының жылдамдығы.....	19
2.3. Қазақстанда қолма-қол ақшасыз есеп айырысу.....	23
3 тарау. Ақша жүйелері, олардың түрлері мен элементтері	
3.1. Ақша жүйесі ұғымы және оның негізгі нысандары.....	35
3.2. Қазіргі заманғы ақша жүйелері.....	38
3.3. Ақша-несие мультипликаторы.....	39
3.4. Ақшалай таргеттеу.....	39
4 тарау. Инфляция және оның түрлері	
4.1. Инфляция ұғымы және түрлері.....	40
4.2. Инфляцияға әсер ететін факторлар.....	43
4.3. Инфляцияның себептері.....	46
4.4. Инфляцияның әлеуметтік-экономикалық салдары.....	49
4.5. Инфляцияға қарсы саясат.....	52
<i>1-Бөлімге практикалық тапсырмалар.....</i>	<i>54</i>
<i>1-Бөлімге өзін-өзі тексеруге арналған тесттер.....</i>	<i>60</i>
Бөлім 2. Несие	
5 тарау. Несиенің мәні, қызметтері және ролі	
5.1. Несиенің мәні мен себептері.....	71
5.2. Несие қызметтері.....	73
5.3. Несиенің рөлі.....	74
6 тарау. Несиенің түрлері, несие пайызы	
6.1. Несиенің нысандары мен түрлері.....	76
6.2. Несие пайызы және оның нарықтық жағдайдағы рөлі.....	80
<i>2-Бөлімге практикалық тапсырмалар.....</i>	<i>84</i>
<i>2-Бөлімге өзін-өзі тексеруге арналған тесттер.....</i>	<i>85</i>
3 бөлім. Банктер және банк жүйесі	
7 тарау. Мемлекеттің Орталық банкі, оның құрылуы және дамуы	
7.1. Орталық банкті құру формалары, түрлері, экономикадағы ролі.....	89

7.2. «ҚР-ның Ұлттық банкі туралы» ҚР-ның Заңы, Ұлттық банктің негізгі мақсаттары мен міндеттері.....	93
7.3. Қазақстан Республикасының Орталық банкі - Ұлттық банктің құрылымы, статусы, есеп беруі.....	94
7.4. Ұлттық банктің капиталы, резервтері мен табысы.....	95
8 тарау. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің атқаратын қызметтері мен жүргізетін операциялары	
8.1. Ұлттық банктің ақша-несие саясатының түрлері.....	96
8.2. Ұлттық банктің атқаратын қызметтері.....	97
8.3. Ұлттық банктің операциялары.....	99
9 тарау. Коммерциялық банктер және олардың операциялары	
9.1. Коммерциялық банктің экономика субъектісі ретіндегі мәні.....	99
9.2. Коммерциялық банктің операциялары мен қызметтері.....	101
9.3. Коммерциялық банктердің тұрақтылығын қамтамасыз ету негіздері.....	104
10 тарау. Несие беру саласындағы шетелдік банктердің саясаты	
10.1. Германияның банк жүйесі.....	106
10.2. Ұлыбританияның банк жүйесі.....	110
10.3. АҚШ банк жүйесінің ерекшеліктері.....	112
<i>3-Бөлімге практикалық тапсырмалар</i>	<i>115</i>
<i>3-Бөлімге өзін-өзі тексеруге арналған тесттер</i>	<i>116</i>
4 бөлім. Бағалы қағаздар нарығы	
11 тарау. Бағалы қағаздар түрлері, нарық қатысушылары	
11.1. Бағалы қағаздар жалған капиталдың бір формасы ретінде.....	123
11.2. Бағалы қағаздардың тарихы мен мәні.....	124
11.3. Бағалы қағаздардың түрлері.....	127
11.4. Бағалы қағаздар нарығының қатысушылары.....	131
12 тарау. Қор биржасы	
12.1. Қор биржасының пайда болуы және дамуы.....	133
12.2. Қор биржалары және олардың атқаратын қызметтері.....	134
12.3. Қор нарығындағы алыпсатарлық.....	135
12.4. Құрылтай пайдасы.....	136
<i>4-Бөлімге өзін-өзі тексеруге арналған тесттер</i>	<i>137</i>
5 бөлім. Халықаралық валюталық-неснелік қатынастар	
13 тарау. Валюта жүйесі және валюталық қатынастар	
13.1. Валюта жүйесін ұйымдастыру формалары.....	141
13.2. Дүниежүзілік валюта жүйесінің даму кезеңдері.....	143
13.3. Қазақстан Республикасының валюта жүйесі.....	148
13.4. Валюта бағамы, оның экономикаға әсері.....	149
14 тарау. Халықаралық валюталық-неснелік институттар	
14.1. Халықаралық валюта қоры (ХВҚ – МВФ)	153
14.2. Халықаралық қайта құру және даму банкі (ХҚҚДБ-МБРР).....	154

15 тарау. ҚР-дағы халықаралық қаржылық институттардың қызметі	
15.1. Халықаралық есеп айырысу банкі (ХЕБ-БМП).....	157
15.2. Аймақтық халықаралық несиесі - қаржы ұйымдары.....	158
15.3. Қазақстан Республикасының халықаралық және аймақтық несиесі-қаржы ұйымдарына мүше болуы.....	160
<i>5-Бөлімге өзін-өзі тексеруге арналған тесттер</i>	161
Қорытынды	169
Терминдердің сөздігі	170